

Ron Tousain

Granen en grutten

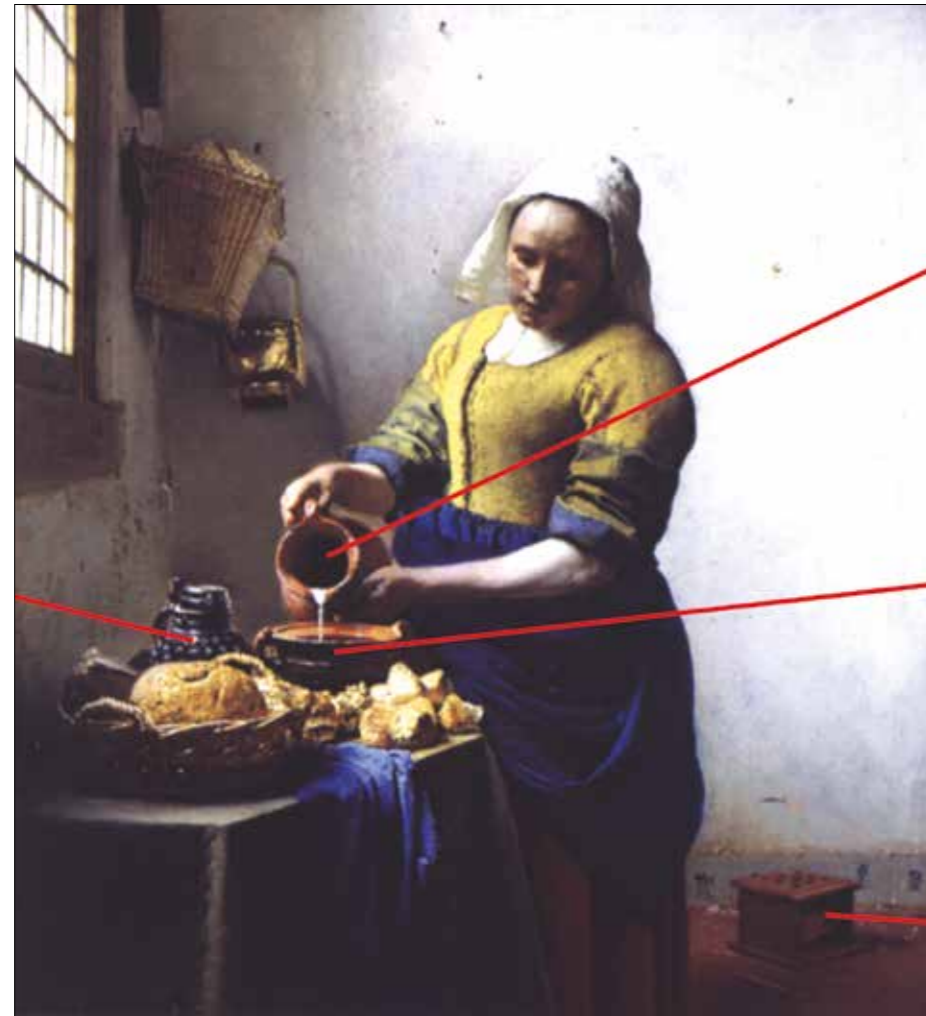
Korenmolenaars en grutters in Berkel en Rodenrijs

Ron Tousain

Granen en grutten

De keukenmeid van Vermeer (1632 - 1675) had net zo goed de Berkelse molenaarsvrouw kunnen heten. Beiden gebruikten ze het zelfde huisraad en deden ze inkopen in Delft, getuige de archiefbronnen en de bodemvondsten bij de Berkelse korenmolen.

Granen en Grutten

Korenmolenaars en grutters
in
Berkeel en Rodenrijs

Ron Tousain

Omslag

achtergrond: Kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland uit 1774 voorstellende de Berkelse korenmolen en de doorsnede van het molenerf en de aan te leggen duiker.

linksonder: Een greep uit de archeologische vondsten die gedaan zijn bij de Berkelse korenmolen langs de landscheiding.

rechtsonder: De korenmolen van Treurniet langs de Herenstraat omstreeks 1900.

Dit boek draag ik op aan AnneMarie Minetti-Bax en Siep Eldering, beiden hebben het verschijnen van dit boek helaas niet meer mogen meemaken.

Colofon

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door de gemeente Lansingerlanden de Archeologische vereniging De Wende.

Tekst, omslag en vormgeving: Ron Tousain
Redactie: Ronald Grootveld en Ron Tousain

Ron Tousain, 2008

Overname van tekst en illustraties is, behoudens rechten van derden, toegestaan onder vermelding van auteur en titel van deze publicatie.

Inhoud

1. Voorwoord	6
2. Korenmolens in Berkel en Rodenrijs	8
3. De korenmolen in het Noordeinde	10
4. Een nieuwe korenmolen	16
5. De windas achter het dorp	57
6. De opgraving bij de molen van Buijs	63
7. Het vondstmateriaal	68
8. De grutterij met korenmolen	146
9. Verantwoording	178

1. Voorwoord

Als kind was ik al gefascineerd door alles van enige ouderdom. Op zoek naar pijpenkoppen struinde ik bouwterreinen, akkers en moestuinen af en zo kwam ik terecht op het terrein achter het (voormalige) gemeentehuis van Berkel en Rodenrijs, waar tot 1980 de "Molen van Buijs", ook wel bekend als de "Molen van De Groot" stond. Naast de vele rookpijpjes vond ik er ook scherven waarvan sommige aan elkaar bleken te passen. Toen het eerste bordje compleet was toog ik naar de burgemeester om trots mijn vondst te melden, want dat hoorde zo volgens de Monumentenwet. De gemeente had toen echter geen interesse voor dergelijke zaken. Sterker nog: er volgde een aanmoediging om verder te gaan met deze "onschuldige" hobby.

De moestuinen zouden door de huurders machinaal worden gefreesd maar de enthousiast geworden tuinders beloofden te wachten tot ik klaar was met het uitgraven van scherven. Zonder enige kennis van opgraaftechniek zijn kilo's scherven in tasje aan de fiets naar huis gebracht en daar gewassen, gesorteerd en gelijmd. Het besef dat onderscheid moest worden gemaakt in vondstlagen en vondstlocaties kwam pas later en dit is met terugwerkende kracht genoteerd. Na enkele graafcampagnes (lees: schoolvakanties) moest er worden geruimd. Een aantal scherven dat niet meer "bruikbaar" was moest worden weggegooid en daarmee is helaas ook informatie verloren gegaan.

Deze terugblik speelt in de beginjaren '80 van de vorige eeuw en inmiddels heb ik veel bijgeleerd. De vondsten zijn getekend en beschreven en de opgraving is zoveel mogelijk gereconstrueerd. Het totaal leverde een overzicht op van een eeuw gebruiksaardewerk van een molenaarsgezin, dat riep om gepubliceerd te worden. Hiervoor moest ook het historische verhaal worden achterhaald. Al speurend in de archieven kwamen zoveel aardige feiten over de korenmolenaars aan het licht, dat ervoor gekozen is om de geschiedenis van alle Berkelse korenmolens te bundelen in dit boek.

De molen van Theo de Groot, zijn schuur en de moestuinen in 1979

Dit boek had echter niet kunnen verschijnen zonder de hulp van een aantal mensen, die mij met raad en daad hebben bijgestaan. De man die mij van kinds af aan stimuleerde om de plaatselijke historie te ontdekken, Siep Eldering, heeft dit boek helaas niet meer mogen meemaken. Met plezier en dankbaarheid denk ik aan onze gesprekken terug. Ronald Grootveld heeft mij wegwijs gemaakt in de wereld der archieven en geholpen met het transcriberen en interpreteren van de moeilijkste oude handschriften. Bovendien heeft hij met zijn redactionele kennis de teksten zeer kritisch doorgelezen en becommentarieerd. Mijn collega Ab Lagerwij (Bureau Monumenten en Archeologie, Amsterdam) heeft geholpen met de vondstenbeschrijving en mij de fijne kneepjes bijgebracht van materiaalkennis en datering. Jan van Oostveen, een expert op het gebied van de Hollandse kleipijpen, heeft mijn gegevens waar nodig verbeterd of aangevuld. Bouke Tuinstra leerde me de illustraties digitaal te bewerken en hielp me samen met Brian Weller (drukkerij Zalsman) de instellingen voor de drukker in orde te krijgen. Het Historisch Genootschap Oud Soetermeer bood me de faciliteiten om een en ander te realiseren. Verder ben ik ook veel dank verschuldigd aan de mensen die me onverwachte gegevens of historische bronnen aandroegen zoals Erwin Esselink en Teun van der Vorm.

Tenslotte zijn er de mensen die me op andere manieren hebben geholpen: Gerard Stam, Remco Hoekema, Wiard Krook, Els de Bruin en Piet van Westreenen. Dankzij al deze mensen is dit boek tot stand gekomen en ik wil ze daarvoor hartelijk danken. Het verschijnen van dit boek draagt er toe bij dat een stukje Berkelse cultuurhistorie voor het nageslacht bewaard blijft.

Ron Tousain
juni 2008

Een kruiwagen vol met scherven in 1985

2. Korenmolens in Berkel en Rodenrijs

In de afgelopen eeuwen hebben in Berkel en Rodenrijs vier typen koren- of industriemolens gestaan. De vroegste korenmolen zal tegen het midden van de veertiende eeuw langs de Noordeindseweg zijn gebouwd en de laatste in 1936.

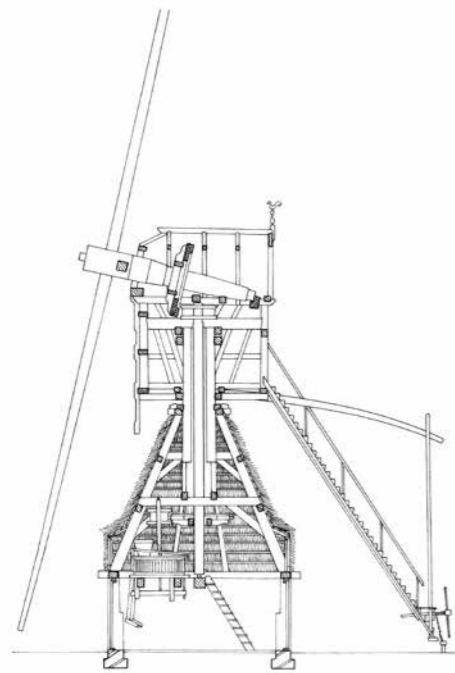

Standertmolen

Het gangbare molentype in de middeleeuwen was een standertmolen. Bij dit type molen bevindt het volledige maalwerk zich in de kast die vanaf de grond met een soort zwenkarm in zijn geheel naar de wind gedraaid kan worden (kruien). De fundering bestaat uit vier gemetselde poeren waarop de balkenconstructie ligt die het geheel ondersteunt. De ruimte hiertussen kan worden benut door deze constructie rondom dicht te maken. Het resultaat wordt een gesloten standertmolen genoemd. Via een smalle steile trap bereik je het maalwerk in de kast. Zware zakken graan en meel moesten dus naar boven worden gehesen, wat weer extra werk met zich meebracht.

De Berkelse standertmolen brandde in 1574 af en het zou tot 1634 duren voordat er weer een nieuwe korenmolen werd gebouwd.

Intussen had de technische ontwikkeling niet stil gestaan en was vanuit de standertmolen de wipmolen ontwikkeld. De eerste watermolens in Holland waren wipmolens, maar soms zijn ze ook gebouwd als korenmolen. Bij dit type molen bevindt het maalwerk zich in de onderbouw en wordt het aangedreven door een as die vanuit het bovenhuis door een koker naar beneden wordt geleid. Een ander woord voor wipmolen is dan ook kokermolen. Het nadeel hiervan was dat er slechts een beperkte ruimte voor het maalwerk beschikbaar was, de reden waarom de meeste wipmolens als watermolens zijn gebouwd.

Doorsnede van een wipkorenmolen

In 1891 werd de uit 1634 daterende wipmolen langs de landscheiding achter het dorp afgebroken en vervangen door een deels gemetselde achtkante bovenkruier. Net als bij een wipmolen kon de kap met het wiekenkruis vanaf de begane grond worden gekruid (naar de wind gedraaid), maar bood de romp in tegenstelling tot de wipmolen veel meer ruimte. De begane grond was van metselwerk, de opbouw van de romp werd opgetrokken van hout en bekleed met riet.

Toen de grutter in het dorp ook een molen wilde bouwen, had hij een probleem met de windvang vanwege omringende bebouwing. Daarom was hij genoodzaakt een molen te bouwen die hoog genoeg boven alle daken uitstak. Om hoogte te winnen koos hij in 1871 voor een achtkante bovenkruier met stelling. De onderbouw werd tot drie verdiepingen hoog opgemetseld waar vervolgens een houten romp op werd gebouwd. Op de

tweede verdieping bevonden zich het maalwerk en de stelling, een houten omloop van waar de molen gekruid werd.

Rond 1936 bouwde molenliefhebber Theo de Groot sr. een wipmolen met stelling die ingericht was als oliemolen. Bij een wipstellingmolen is de onderbouw zo hoog dat op de stenen voet een omloop om de toren werd gebouwd om te kunnen kruien. Hij heeft er nog tot na de Tweede Wereldoorlog mee gemalen, waarna hij is afgebroken.

Geen van de molens heeft de tijd overleefd. Hopelijk houden de foto's, de vondsten en het verhaal in dit boek de herinnering aan de Berkelse korenmolens levend.

links: De achtkante bovenkruier van de Gebroeders Buijs uit 1891

onder: De stellingkorenmolen uit 1871 van Treurniet, gezien vanaf de huidige Raadhuislaan

3. De Korenmolen in het Noordeinde

De Molen van Egmond

Al in de late middeleeuwen bood het ontgonnen gebied rond Berkel en Rodenrijs de reiziger een aangename route om van Rotterdam naar Delft te reizen. De weg voerde via Hillegersberg langs Bergschenhoek naar Berkel, Pijnacker en Delfgauw. Ook kon men vanuit Rotterdam via de Doenkade en de Rodenrijseweg naar Delft of Zegwaart en Zoetermeer. Langs deze belangrijke doorgaande routes stonden dan ook vele boerderijen en herbergen. Het grondgebied van Berkel en Rodenrijs was zo langgerekt dat men het in zogenaamde "stocken" had verdeeld. Zo waren er de Rodenrijsestock, de huidige Rodenrijseweg en de Kerckestock, het gebied rond de oude dorpskerk. De Noordeindestock liep van de Driesprong bij Zoetermeer tot halverwege de huidige Noordeindseweg. Het resterende stuk Noordeindseweg tot de dorpskom werd de Molenstock genoemd, naar de daar ooit aanwezige korenmolen. Waar die korenmolen precies heeft gestaan is op enkele kaarten goed aangegeven: de huidige percelen Noordeindseweg 44 t/m 51.¹

De eerste Berkelse korenmolen stond op de aangegeven plaats langs de Noordeindseweg

Voor de vroegste vermelding van de korenmolen in het Noordeinde van Berkel gaan we terug naar het jaar 1387, toen de heerlijkheid Berkel en Rodenrijs door vrouwe Heilwich van Herler en de heren Van Vianen werd verkocht aan Arent van Egmond. Aan deze akte werd een lijst van bezittingen toegevoegd waaruit inkomsten werden verkregen. Men verkreeg onder andere inkomsten uit een molen en het erf met een molenhuis die dus geruime tijd voor de verkoop gebouwd moeten zijn. Het moet hierbij wel om een korenmolen gaan omdat men uit een watermolen geen inkomsten verwierf maar er eerder onkosten aan had. Bovendien verschenen de eerste Nederlandse watermolens pas tegen het midden van de vijftiende eeuw. Voor die tijd maakte men uitsluitend gebruik van hand- of dierkracht om het water uit te malen.

Pas in 1516 wordt de molen opnieuw genoemd. Op 29 januari van dat jaar werd Herman Egbertszoon benoemd tot schout van Berkel en Rodenrijs. Hij pachtte het schoutambacht van de Graaf van Egmond voor een tijd van vijf jaar, samen met de pacht van de turfmaat, de houtmaat en de molen voor een jaarlijks bedrag van 132 pond.² Tijdens de inspectie van de landscheiding op 3 augustus 1529 zagen twee commissarissen van het Hof van Holland de molen van Berkel. Zij vermeldden daarbij niet dat het om een korenmolen ging maar zullen dat wel bedoeld hebben omdat de watermolens van Berkel elders stonden en ook als zodanig in hun verslag zijn genoemd.³ De molen werd jaren later gepacht door het ambacht van Berkel, zoals te lezen is in een brief van het dorpsbestuur van 4 februari 1548 aan de rentmeester van de Graaf van Egmond, waarin zij verklaren een som van 26 pond te hebben betaald voor de pacht van de molen voor de komende twee jaar.⁴ In 1553 vinden we een vermelding van Harman Jansz, die als molenaar en pachter van de korenmolen 34 carolusgulden per jaar moest betalen aan de Graaf van Egmond,

de toenmalige eigenaar van de korenmolen.⁵ Voor dat geld huurde hij ook " ...dat hujs daer hij in woent ...". In 1556 is hij geen molenaar meer, want in een belastinglijst staat vermeld: " ...Harman Jansz molenaar tot Berckel geweest is ...". Hij pachtte de molen en het huis toen nog maar voor een bedrag van 33 Carolusgulden per jaar, wat een zeer redelijk bedrag moet zijn geweest.⁶ Zeker als we dit vergelijken met Dirck Jansz die in dezelfde tijd de korenmolen in Zegwaart (Zoetermeer) pachtte voor 70 Carolusgulden van de ambachtsvrouw.⁷

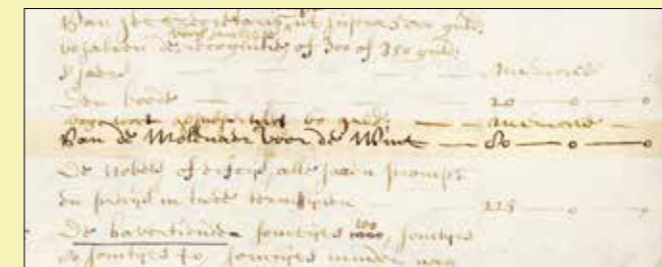
De familie Van Egmond had de heerlijkheid Berkel en Rodenrijs toen al zo'n anderhalve eeuw in bezit en graaf Lamoraal van Egmond (1522 - 1568) was ambachtsheer van het dorp. Dit leverde hem een aantal lucratieve rechten op waaronder het recht van de wind.

Het recht van de wind

De grote koninkrijken die na de Middeleeuwen waren ontstaan bleken moeilijk centraal te besturen. Ze werden daarom in verdeeld in gewesten met een leenheer (graaf of hertog) aan het hoofd. De bestuurlijke rechten waarover een vorst beschikte gingen ook over aan de leenheren, die ze op hun beurt zelf exploiteerden of verkochten. Zo'n gebied werd een "heerlijkheid" genoemd. Rijke burgers zagen zo'n gebied als belegging maar ook als middel om hun aanzien te vergroten.

De zogenaamde "heerlijke rechten" bestonden uit het benoemen van de plaatselijke overheidsbekleders voor het bestuur (schout en schepenen/gezwoenen) en de rechtspraak (schout en achtemannen), het benoemen van de belastingophalers en zelfs het benoemen van de predikant. Al deze benoemingen waren met geld te koop en leverde de "heer" aardige neveninkomsten op. Naast benoemingen waren er ook een aantal zakelijke rechten waaronder het "visrecht", turf- krijt- en havertienden, recht van zwanendrift (het houden van zwanen), de vogelarij, de jacht en natuurlijk het recht van de wind en het dwangrecht.

Deze laatste twee hadden betrekking op de exploitatie van een korenmolen. De molenaar moest belasting betalen aan de ambachtsheer voor het gebruik maken van de wind. In onze tijd klinkt dit vreemd maar in het verleden werd er van uitgegaan dat de wind eigendom was van de heer in wiens gebied hij waaide. Hier stond tegenover dat dit de molenaar tevens het "windrecht" opleverde. De molenaar had daarmee recht om de wind te vangen en dit mocht door niemand belemmerd worden. Voor Berkel had de Graaf van Egmond in 1556 in een keur laten vastleggen dat niemand binnen een straal van 60 roeden om de korenmolen bomen of bebouwing mocht zetten, die de windvang zouden kunnen belemmeren. De molenaar van de korenmolen achter het dorp was aan de ambachtsheer een recognitie verschuldigd van 80 gulden per jaar. Het dwangrecht hield in dat alle inwoners van de heerlijkheid hun koren op de daar aanwezige korenmolen moesten laten malen. Toen in 1634 de kerk van Berkel een stukje grond aan de eigenaar van de korenmolen in pacht uitgaf, stelden deze daarbij als voorwaarde dat de molen geen banmolen mocht worden. De Berkelnaren mochten hun koren dus ook elders laten malen.

In de opsomming van opbrechsten van de Heerlijkheid staat genoteerd: "...van de molenaar voor de Wint f. 80 : 0 : 0"

Behalve in Berkel en Rodenrijs had Lamoraal van Egmond ook belangen als ambachtsheer van Oud Beijerland. Dit na de St. Elizabethsvloed (1421) uit droog gevallen platen bestaande gebied had toebehoord aan zijn vader Jan van Egmond. Toen deze stierf ging het over naar zijn weduwe Francina van Luxemburg. Nadat Lamoraal het gebied in 1557 van zijn moeder had geërfd liet hij het bedijken.⁸ Hij gaf timmerman Jan Claesz uit Alblasterdam opdracht om er een koren-molen te bouwen en deze werd op 17 maart 1558 opgeleverd. In ruil daarvoor betaalde hij de timmerman zowel in geld als in natura: in een officiële akte werd bevestigd dat hij de Berkelse korenmolen met bijbehorend huis en gereedschappen in eeuwige erfpacht kreeg om er te gaan malen. De molen met toebehoren moest worden gepacht tegen zes kapoenen (vetgemeste ge-castreerde hanen) of één gouden Philipsgulden van 25 stuivers per jaar. Maar Jan Claesz was behalve timmerman ook heemraad in Alblasterdam en derhalve niet van plan om te verhuizen of van beroep te veranderen. Nog diezelfde dag verkocht hij het eeuwige recht op erfpacht aan het ambacht Berkel. Later was het blijkbaar nodig om de overdracht van het recht met zijn zegel te bevestigen, waardoor er vanaf 26 mei 1559 " *...drie zegelen van groenen wassche aen dubbelen staerten ...*" aan de akte hingen. Het ambacht kocht vervolgens het land achter het huis van de korenmolen en de ambachtskorenmolen was een feit.⁹

Lamoraal van Egmond, heer van Berkel en Rodenrijs

In de loop van de zestiende eeuw begon het aantal bewoners in Berkel en Rodenrijs gestaag te groeien. Steeds meer boeren vestigden zich langs de Noordeindseweg dankzij de gunstige ligging aan een doorgaande route en de mogelijkheden voor veeteelt en turfsterkerij. Rond de huizen en boerderijen plantte men vaak populieren of andere hoge bomen om de bliksem af te leiden en tegen onweer en storm te beschermen. De bomen die inmiddels in de buurt van de molen stonden, verhinderden echter dat de molen genoeg wind kon vangen. De molenaar die daardoor zijn molen niet meer op volle sterkte kon laten malen, ging daarom klagen bij de ambachtsheer. Maar ook het gezag van de heer van Berkel kon hier weinig aan veranderen en op 25 augustus 1561 klopte Van Egmond om hulp aan bij de heemraden van Delfland. Deze raden met aan het hoofd de baljuw, vormden het rechterlijke overkoepelende orgaan. Hij verzocht hen een verordening te maken waarin werd bepaald dat er geen bomen mochten staan binnen een cirkel van 60 roeden (± 200 m) van de molen omdat deze " *....berovende ende frusterende van de wint dat alsoe niet en behoirt ....*". De heemraden gingen hiermee akkoord en zij schreven een keur uit waarin dit werd vast-

gelegd. Tevens bepaalden ze dat alle bomen die er al stonden, afgeknot moesten worden tot een hoogte van zeven voeten en deze zeker niet hoger mochten zijn dan de nokvorsten " *.... van den hoeffstede daer die bomen ofte upgaende hout omme staet ....*". De weigeraars stond een boete van 3 pond te wachten.¹⁰

De oude molen was in 1546 voor het laatst grondig opgeknapt en moest in 1561 weer een grote onderhoudsbeurt ondergaan.¹¹ De molenaar moest dit altijd zelf laten uitvoeren en dat bracht de nodige kosten met zich mee. In 1561 mocht korenmolenaar Jan Jansz Versijden het pachtgeld van 28 Carolusgulden met 9½ gulden verminderen vanwege de kosten die hij had gemaakt voor materiaal en arbeidsloon van de timmerman en ook aan de smid voor het leveren van ijzer en arbeid.¹²

De Verbrande Molen

In de daaropvolgende jaren beleefde Berkel en Rodenrijs een periode van grote armoede. De Tachtigjarige Oorlog was uitgebroken in 1568 en ook in Berkel liet dit duidelijk zijn sporen na. De hertog van Alva en zijn legers hadden grote delen van het land bezet en ook in Berkel bivakkeerden regelmatig groepjes Spaanse soldaten. Een van deze soldaten heeft destijds twee gamellen, dit zijn koperen keteltjes waarin men kookte en uit at, verstoopt in het dak van een schuur. Tijdens de sloop van deze schuur in de 20e eeuw kwamen ze weer aan het licht.¹³

Nadat de Spanjaarden het beleg om Alkmaar moesten opgeven omdat de Geuzen het omliggende land onder water hadden gezet, was de stad Leiden aan de beurt. Ook deze stad was omsingeld door Spanjaarden die de stad probeerden uit te hongeren en zo tot overgave wilden dwingen. Rondom Leiden werden de dijken door de Geuzen doorgestoken zodat het land onder water kwam te staan en ook in Berkel gebeurde dit. De Spanjaarden zaten als ratten in de val; ze konden de steden niet meer bereiken. Men trachtte de vluchtende Spaanse soldaten te traceren door ze elke vorm van een schuilplaats te ontnemen. In het naburige Pijnacker werden op last van de burgemeesters van Delft alle watermolens verbrand. Van de vier molens in Rodenrijs waren er drie door het ondergelopen land onbereikbaar geworden voor de Spaanse legers en deze bleven hierdoor gespaard. In Nootdorp dat nog dichterbij Delft ligt, lieten zij zelfs de dorpskerk in brand steken. Ook korenmolens waren belangrijke en strategische objecten. In de rekeningen van de burgemeesters en regeerders van Delft werd voor de volgende opdracht betaald:

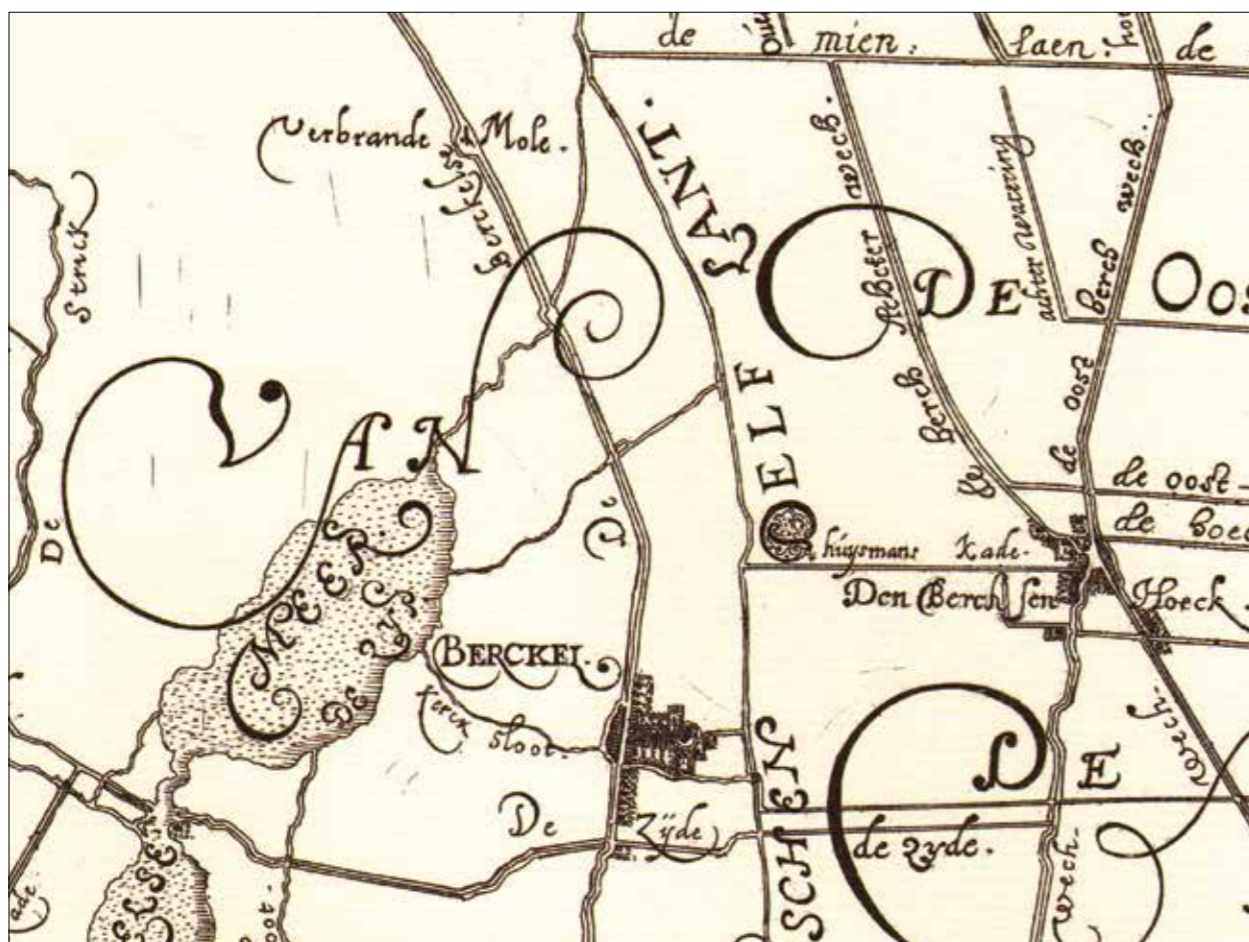

Twee in Berkel gevonden zestiende-eeuwse Spaanse gamellen (koperen keteltjes)

Ten voirs daege betaelt Robbrecht Dammas
 zoon die de Coorenmoolen tot Berckel per
 brandt hadde, bij bevel van Burgemeesteren
 per ordonnancy van date den eersten Junij
 - 1574

"Ten voirs. daege (30 mei 1574) betaelt Robbrecht Dammas zoon die de Coorenmoolen tot Berckel verbrandt hadde, bij bevel van Burgemeesteren per ordonnancy van date den eersten Junij. XXIII £"

Op bevel van de Delftse burgemeesters is de korenmolen in Berkel in de as gezet zodat Spaanse soldaten zich er niet in konden verschansen.¹⁴ Na de brand is de molen wegens geldgebrek niet meer herbouwd. Het perceel werd sindsdien aangeduid als "de verbrande molen" en de benaming "Molenstock" zou voor het gehele gebied nog eeuwen gehandhaafd blijven. Dat de molen niet is herbouwd blijkt onder meer uit een verkoopakte van 22 januari 1622 waar het terrein

Fragment uit de kaart van Schieland, getekend door Floris Balthasar in 1611. In het Noordeinde staat de verbrande molen aangegeven

wordt vermeld: " ...het verkogte goed is staende en gelegen in 't Noord Eijnde bij de verbrande moolen".¹⁵ Ook op kaarten en in andere documenten wordt het perceel nog decennia lang zo genoemd. De inwoners van Berkel en omliggende dorpen konden door het onder water zetten van de landerijen hun land niet meer bewerken en hun vee niet meer voederen. Pas vier jaar later, in 1578, werden de dijken hersteld en de polders weer drooggemaakt. Jarenlang zullen de Berkelnaren hun koren elders hebben moeten laten malen. Dit gebeurde waarschijnlijk in de omliggende dorpen die nog wel een korenmolen hadden, zoals Zegwaardt en Bleiswijk.

Na de onthoofding van Lamoraal van Egmond waren zijn goederen door de staat geconfiscieerd. Mogelijk is het land en het molenhuis ter compensatie van de brand aan het ambacht van Berkel geschonken. Het oude molenerf en het molenhuis zijn in elk geval in 1630 door de ambachtsbewaarders verkocht aan Harrick Jacobsz van Warmont die het aan zijn scheepmakerij toevoegde.¹⁶

Fragment van een kaart uit 1675 waarop het perceel nog steeds wordt aangeduid als "de verbrande molen"

Het bij de molen behorende recht van de wind was blijkbaar met de verkoop van het molenerf meeverkocht, want in 1691 berustte het nog steeds bij de erven van Harrick Jacobsz. De latere ambachtsheer van Berkel en Rodenrijs, Simon Jodocus Kruger, wilde de zogenaamde "heerlijke rechten" exclusief houden zoals deze ook bedoeld waren en wilde het recht formeel terug hebben. Hij wendde daarbij aan dat het bewuste recht was verjaard omdat er al jaren geen gebruik meer van werd gemaakt.¹⁷ Uiteindelijk kreeg de ambachtsheer zijn zin en deden de erfgenamen twee jaar later afstand van dit recht.

De graaf van Egmond heeft het allemaal niet meer meegemaakt. Samen met de graaf van Horn, Willem van Oranje en andere stadhouders vertegenwoordigde hij de Nationale Partij in de Raad van State. Deze partij was gekeerd tegen de Spaanse overheersing en bovendien hervormingsgezind. Nadat Lamoraal van Egmond samen met Phillips Van Horn in 1568 op last van de Hertog van Alva vanwege hun verzet tegen Spanje waren onthoofd, ging het slecht met de familie. Het familiebezit werd door de staat onteigend en pas jaren later aan de zoon van Lamoraal van Egmond teruggegeven. Deze had inmiddels zoveel schulden opgebouwd dat hij de heerlijkheid Berkel en Rodenrijs in 1600 verkocht aan raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt.

Van Oldenbarnevelt was al sinds 1592 heer van de Tempel, een klein landgoed met hoge heerlijkheidsrechten in de polder van Berkel en Rodenrijs. Omdat de meerderheid van de Berkelse bevolking na de Reformatie katholiek was gebleven gedoogde Van Oldenbarnevelt het katholicisme en de heimelijke beoefening daarvan. Voor Berkel en Rodenrijs was hij een goede ambachtsheer. Hij wist de economische positie van de heerlijkheid licht te verbeteren en grote problemen op te lossen. Zo liet hij onder meer in 1618 de Nieuwe Molen bij de andere Berkelse molens bouwen. Dit bleek de beste oplossing voor het al eeuwenoude conflict tussen Berkel en Akkersdijk over de uitwatering van de beide polders.¹⁸ Na de onthoofding van de beroemde staatsman in 1619 ging de heerlijkheid over naar zijn zoon Reinier die getrouwd was met de vrouw van Brandwijk. Net als zijn vader verloor ook hij zijn hoofd om politieke redenen. Zijn minderjarige zoon Jacob kon toen nog niet beschikken over de heerlijkheden, dit moest hij dan ook aan zijn voogd overlaten. Op deze manier kwam Jacob Westerbaan, de broer van zijn moeder, heer van Brandwijk en Gijbeland in 1640 aan zijn positie als ambachtsheer van Berkel en Rodenrijs.

Op de plaats van deze huizen langs de Noordeindseweg heeft tot 1574 de korenmolen gestaan

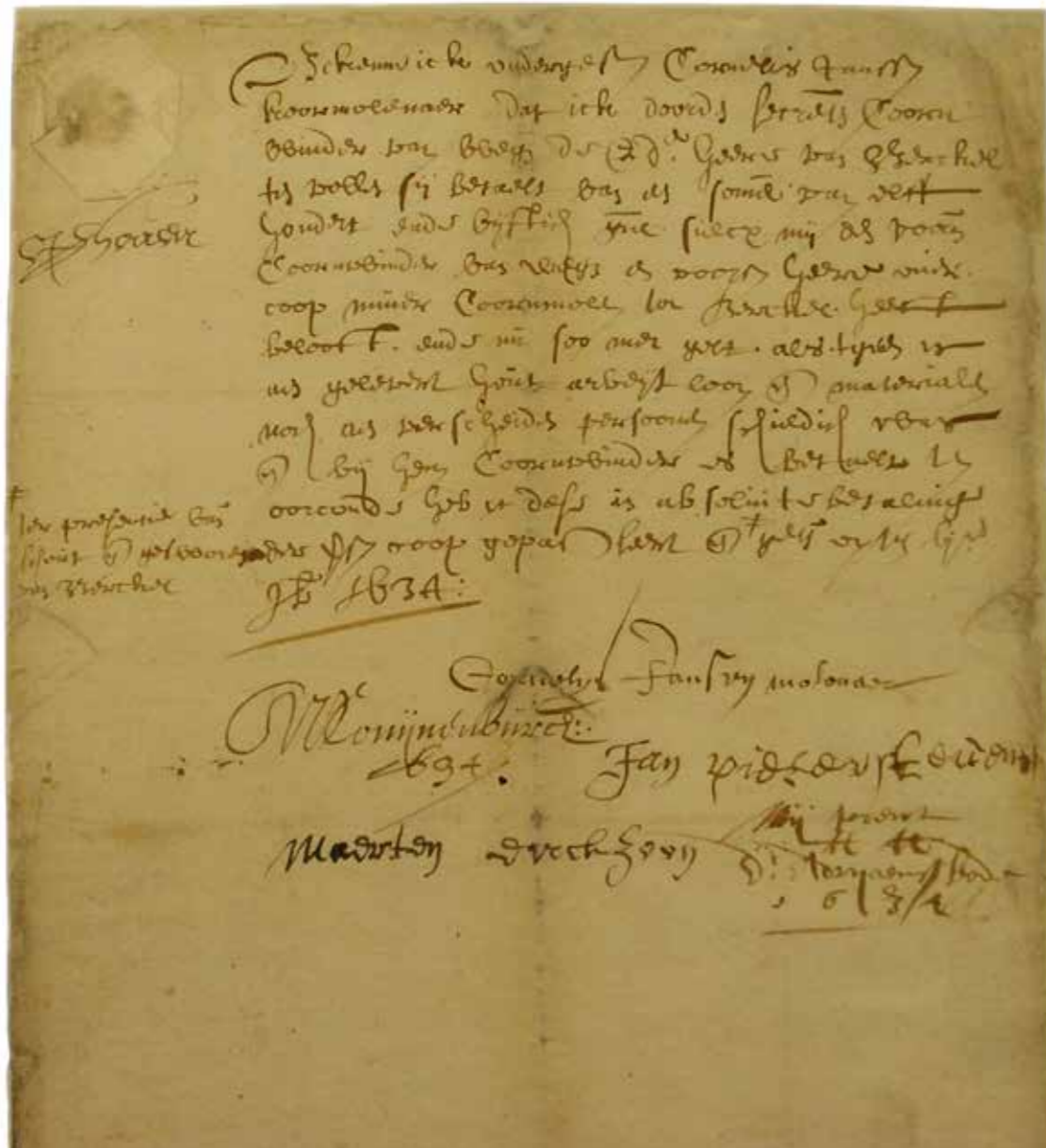

4. Een nieuwe korenmolen

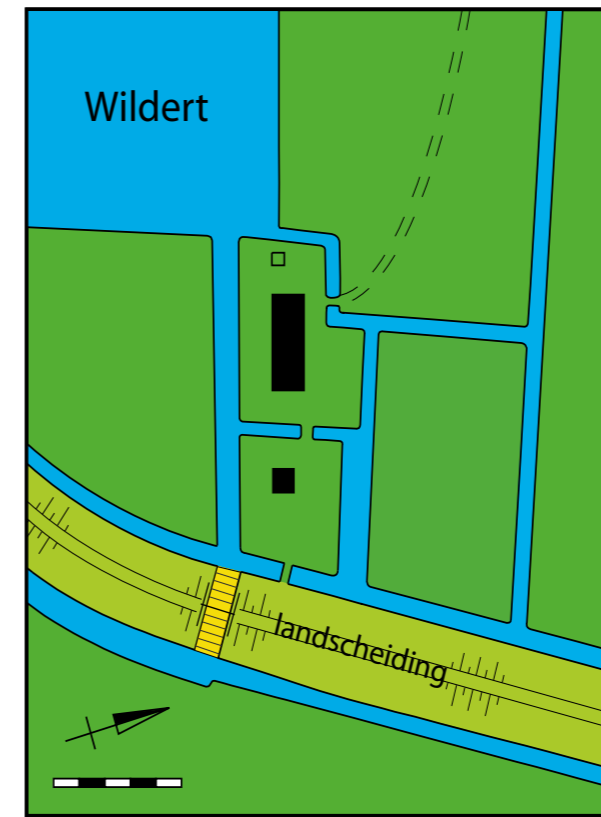
werf Sinteruy molenaar

Cornelis Janszoon Molenaar
molenbouwer in 1634

Tegen het einde van de zestiende eeuw groeide de bevolking van Berkel en Rodenrijs weer. In een "beschrijvinge van den hujsen, schuijren ende andere getimmerte" opgesteld in 1597 is te lezen hoe het dorp er uit zag.¹⁹ Er stonden 78 boerderijen, 3 veehouderijen, 2 bakkerijen, 2 herbergen, een kerk met pastorie, 38 huizen en 2 bewoonde schuren. In 1632 stonden er al tien huizen meer en het jaar daar op waren er weer acht huizen bijgekomen. Om het groeiende aantal monden te voeden moesten de bakkers naar Bleiswijk of Zegwaard om hun graan te laten malen. Steeds meer werd duidelijk dat er behoefte was aan een korenmolen in het dorp.

De ambachtsheer begreep dat een korenmolen in het dorp ook een lucratieve investering zou kunnen zijn en hij gaf opdracht aan Cornelis Jansz. Molenaar een molen te bouwen langs het riviertje De Wildert, dat vanaf de Herenstraat achter het dorp en de dorpskerk uitkwam bij de windas op de landscheiding. Op 6 november 1634 was de molen klaar en tekende Cornelis een verklaring bij de dorpssecretaris dat hij volgens afspraak 1150 gulden had ontvangen van de heer van Berkel, wegens de verkoop van zijn korenmolen, arbeidsloon, het geleverde hout en ander materiaal, plus hetgeen hij nog aan andere personen schuldig was.²⁰ Een week later tekende hij voor de eeuwige erfpacht van het land van de Kerk van Berkel waarop de korenmolen was gebouwd.²¹

- land
- bebouwing
- dijk
- water
- windas

De korenmolenwerf langs de landscheiding met het molenhuis tot 1732

Het betrof een perceel ter grootte van twee hond (± 2800 m²) gelegen achter de dorpskerk, genaamd "Het Wildertge". De grond was belast met een jaarlijkse erfpacht van acht Carolusgulden, te betalen "...alle jaers op Sinte Jacobdagh..." (25 juli). Vervolgens stelde de kerk als eis dat de korenmolen geen banmolen mocht worden. Dit betekende dat zowel de molenaar als de ambachtsheer de inwoners van Berkel en Rodenrijs niet mochten verplichten hun koren op deze molen te laten malen. Meteen na de ondertekening vond de overdracht van de molen en het recht op erfpacht plaats aan Jacob Westerbaan, heer van Berkel en Rodenrijs.

In 1635 werd in opdracht van Jacob Westerbaan "...een nieuw moolen Huijs getimmert" en vanaf dat jaar moest er ook verponding (onroerendgoedbelasting) worden betaald voor zowel de molen als het huis, respectievelijk 23 gulden 7 stuivers en 3 gulden 10 stuivers.²² Het molenerf werd op 8 september 1636 uitgebreid met het land van Claes Jansz. Timmerman die dat voor 28 gulden per jaar pachtte van de kerk.²³ Na zijn dood hoefde zijn weduwe nog maar 24 gulden te betalen. Hoewel zij nog recht had om drie jaar te huren, is zij na een jaar verhuisd of overleden en werd de erfpacht overgenomen door Jacob Westerbaan. In de kerkrekeningen staat dan ook genoteerd:

"Noch ontfangen vanwege de Ed. heer van Berckel over de erffpacht van het land en de molewerff achter de kerck de somme van XXXII gulden."²⁴

Joost Jacobszoon van Nierop

molenaar van 1634 tot 1666

Joost Jacobszoon van Nierop

Het lijkt er op dat Cornelis Jansz. Molenaar na de verkoop van de door hem gebouwde molen is vertrokken om elders molens, kadewerken of huizen te bouwen. Na het transport van de molen in 1634 wordt nergens meer melding van hem gemaakt. In de kerkrekeningen van 1636 wordt vermeld dat er een kind van Joost Jacobsz Molenaar in de kerk is begraven.²⁵ De volgende vermelding van deze Joost Jacobs Molenaar dateert uit 1649.²⁶ Uit het verslag van een rechtszaak op 12 juni 1653 blijkt dat hij korenmolenaar is, wanneer hij door de eiser wordt gemaand de impost van het gemaal te betalen. Dit is de belasting die aan korenmolenaars werd opgelegd vanwege het malen van koren.²⁷ Een akte uit 1657 geeft tenslotte zijn achternaam prijs: "Joost Jacobsz van Nierop, coorenmolenaar binnen deses Ambachts..."²⁸

Projectie van de korenmolen langs de landscheiding op een moderne plattegrond van Berkel en Rodenrijs

Joost Jacobsz van Nierop was afkomstig uit Pijnacker en trouwde op 21 december 1636 met de Berkelse Ingetje Bastiaens van Straelen. Getuige de eerder genoemde kerkrekeningen uit 1636 was dit waarschijnlijk zijn tweede huwelijk, want zijn kind werd begraven nog voordat het huwelijk was gesloten. Joost en Ingetje kregen samen nog drie kinderen: Jacob, Claes en Adriaen.

In 1657 kreeg Joost het wederom aan de stok met de belastinginnehmer van het gemaal. Het innen van diverse belastingen werd destijds uitbesteed aan particulieren. Deze pachtten dan het recht om de belasting op te halen wat een aardig bedrag kon opleveren. Be-

lastingen werden door de overheid begroot en de pachter moest zorgen dat het begrootte bedrag werd binnengehaald. Alles daarboven mocht hij zelf houden. Op 17 april kwam de pachter bij de korenmolen om de belasting op het malen te innen en volgens hem was de opbrengst van het afgelopen jaar veel hoger dan de molenaar had opgegeven. Bovendien stonden er nog zakken graan waarvoor geen belasting was betaald, dat kon je zien omdat er geen belastingbiljet aan hing. Er ontstond een enorme woordenwisseling en de ruzie liep zo hoog op dat Joost de aanwezige klanten later vroeg om een getuigenverklaring bij de notaris af te leggen van hetgeen gebeurd was. Zo bevestigden Jan Pietersz. Bregman, oud omtrent 38 jaar en Arent Aelbrechtsz Drooge, oud omtrent 21 jaar het volgende verhaal:

Op de bewuste dag kwam Jan Pietersz. bij de korenmolen en hij zag dat de pachter met de deurwaarder Cornelis Pijnacker een onderzoek hield op de molen. Aan het geruzie en gescheld kon hij wel horen dat de zoon van de molenaar en de pachter het niet eens konden worden, maar Jan Pietersz verklaarde stellig dat zowel de zoon als zijn vader die er toen bij kwam, daarbij geen geweld hadden gebruikt. Kort daarna verscheen Arent op de molenwerf. Hij had zojuist in

Rotterdam een biljet (betalingsbewijs van maalbelasting) gehaald om zijn koren te laten malen. Ook had hij er een meegenomen voor Arij Corssen, die zijn "...sack met twee achtendeel taruw..." al bij de molen had afgeleverd, "...sulcx dick en menigmael geschied". Ondanks dat hij de beide biljetten aan de pachter had getoond, moest hij toezien hoe de pachter en de deurwaarder de tarwe van Arij Corssen in een schuit laadden en over de Wildert weg wilden varen. Toen de molenaar en zijn zoon dit in de gaten kregen renden zij woest naar hen toe om de zakken terug te halen. De pachters en de deurwaarder kozen eieren voor hun geld, verlieten de boot en de tarwe en maakten dat ze wegkwamen. Beide getuigen verklaarden bereid te zijn hun verhaal " ....'t selve des noot 't alle tijde naerder met eede te stercken" .²⁹

Er gebeurden wel meer vreemde dingen in die tijd. Bijvoorbeeld toen Pieter Claesz Tas bij de molenaar in huis zat en Job Cornelisz van Schie binnenkwam. Deze Job woonde buiten de Water-slootspoort van Delft. Zonder enige aanleiding begon hij de molenaar uit te schelden voor

Tijdens hun reizen naar Delft hebben Joost Jacobsz van Nierop en vele andere Berkelnaren in de loop der eeuwen deze tol gepasseerd die van 1555 tot 1932 aan de Klapwijkseweg heeft gestaan

fielt (bedrieger) en schelm terwijl hij zijn mes trok en hem wilde steken. Pieter kon het nog net verhinderen toen een andere man, die nieuwsgierig was geworden door het geschreeuw, naar binnen liep. Zij sommeerden Job te maken dat hij weg kwam, wat hij natuurlijk ook deed terwijl hij riep: "Gij schelm, hebt het hart niet dat gij off ijmant van den uwe tot Delft komt...!"³⁰

Een diefachtige hoer

In 1655 kocht Joost voor zijn vrouw Ingetje de herberg "De Vergulde Wagen" aan de noordzijde van de Kerkstraat. De verkoper Willem Bank had hem wel het huis, erf en de schuur verkocht, maar niet de stukken eiken- en vurenhout die er nog lagen. De verkoop gold trouwens ook niet voor de kolfstok, het werpnet, de twee haardplaten en andere zaken. Maar Joost gaf ze niet meer terug. De kwestie liep uit op een geweldige ruzie en uiteindelijk belande de zaak bij de plaatselijke justitie. Willem moest maar bewijzen dat die spullen van hem waren, ze lagen immers op Joost zijn erf. De leden van de vierschaar oordeelden dat Joost alles moest teruggeven of anders de waarde ervan moest betalen. Willem was nog niet tevreden en verklaarde dat Joost zijn vrouw in het openbaar had uitgescholden en "...geseijt heeft dat sij een diefachtige hoer..." was. Zulke uitspraken werden destijds streng bestraft. De vierschaar legde Joost een boete op van 30 gulden en eiste dat hij zijn excuus aanbood.³¹

De schout werd niet alleen ingezet om rechtszaken te leiden maar was er ook om de orde te bewaken en te zorgen dat men zich aan de verordeningen hield. Hij stelde in 1658 een onderzoek in naar de kwaliteit van het meelmalen op de Berkelse korenmolen. Hiervoor ondervroeg hij zeven inwoners van Berkel die er regelmatig hun koren lieten malen. Zij bleken allemaal zeer tevreden te zijn, zelfs zo dat in vergelijking met andere korenmolens "...het meel op de selve koornmoole wel goet en behoorlijk naer de eis..." is, mits natuurlijk een "...bequamen wint waeijende..." is.³²

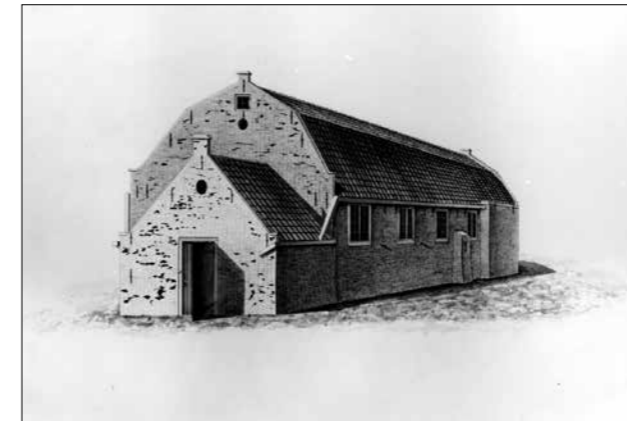

Een deel van het opgegraven huisraad van Joost Jacobsz en zijn gezin

In 1664 moest Joost zich alweer verantwoorden tegenover schout en gesworenen. De erfgenamen van Jonkheer Adriaen van Naeld-wijck, heer van Berkel en Rodenrijs, beweerden namelijk dat hij nog drie jaar huur van de korenmolen schuldig zou zijn.³³ Joost was er echter van overtuigd dat hij de 450 gulden, zijnde drie jaar huur, al lang had betaald. De schout stelde hem daarom in de gelegenheid dit aan te tonen door middel van een kwitantie. Bang dat hij de kwitantie al had weggegooid verzocht hij voor de zekerheid om kwijtschelding van een derde van het ge-eiste bedrag. Op 20 maart kwam de zaak weer voor. Als een goed ondernemer bleek hij zijn administratie prima in orde te hebben want tijdens de zitting overhandigde hij triomfantelijk de kwitantie. De volgende dag volgde de uitspraak van de schout en werd hij vrijgesteld van betaling.

De rechtbank in Berkel behandelde zowel lichte als zwaardere zaken, dit was immers een recht van een ambachtsheerlijkheid. Joost werd in Berkel berecht nadat hij tijdens een ruzie met de bakker Willem Jacobs Witt zijn mes had getrokken en hem in zijn hand had gesneden.³⁴ Joost ging trouwens voor de meest simpele zaken naar de vierschaar. Toen hij Aegien Wouters opdracht had gegeven een paar kousen te breien van zijn garen en zij er te lang over deed, daagde hij haar voor het gerecht. Hij eiste de kousen binnen 24 uur te ontvangen! De schout vond het blijkbaar ook een beetje overdreven om hiervoor een rechtszaak aan te spannen, maar omdat

Joost recht had op zijn kousen verordonneerde hij Aegien de kousen binnen acht dagen te leveren.³⁵ Joost Jacobsz was dus een ondernemer die goed op zijn zaakjes lette. Het beroep van korenmolenaar leverde hem naast een goed inkomen een belangrijke positie op in het dorp. In 1662 werd hij dan ook door de ambachtsheer benoemd tot achtman.³⁶ In deze functie werd men voor een jaar benoemd om naast de ambachtbewaarders de schout bij te staan in het besturen van het dorp. In deze functie zou hij later nog vaker worden benoemd. Ook in het sociale leven speelde hij een belangrijke rol. In de Remonstrantse kerk vervulde hij een taak als ouderling en dan weer als diaken. In die laatste functie was hij mede verantwoordelijk voor het onderhoud van het kerkgebouw in de Kerkstraat.

Het Remonstrantse kerkgebouw aan de zuidkant van de Kerkstraat

Impressie van de korenmolen en de windas die er naast stond. Op de achtergrond de Kercklaen, nu de Ds. van Koetsveldstraat

In 1666 kreeg hij genoeg van het molenaarsbestaan en machtigde hij Willem Jansz Roobol om in opdracht van hem een huis te kopen in Rodenrijs.³⁷ Op 8 mei vond de verkoop plaats van een woonhuis met een groot stuk grond van vier morgen en vier hont ($\pm 3,7$ ha), met daarop een schuur, een hooiberg en een tuin of boomgaard. De schuur en het land gebruikte hij om paarden te fokken, wat hem ook goed af ging. Toen de Prins van Oranje in de kostbare oorlog tegen Engeland in 1672 materieel vorderde van alle dorpen en steden, zegde Van Nierop toe twee van de vier benodigde wagens en drie paarden te leveren.³⁸

Twee jaar na de dood van zijn vrouw verkocht hij op 1 april 1676 het huis en landerijen en trok hij vermoedelijk in bij zijn zoon Jacob, wat destijds heel gebruikelijk was. In 1679 werd Joost Jacobsz van Nierop, onder klokgelui begraven in het noordelijke schip van de dorpskerk.³⁹ Jacob, die zijn vader bij zijn molenaarswerkzaamheden had geholpen, trouwde op 2 februari 1666 met Annetje Philips van der Wilk. Hij is zijn vader niet opgevolgd als molenaar maar wel als herbergier van de Vergulde Wagen.⁴⁰ Toch bleef hij zich zijdelings bezighouden met de korenbranche als "collecteur over den impost van het gemael" oftewel inner van de belasting op het malen van graan. Zou die zaak in 1657 dan zo'n indruk op hem hebben gemaakt? ...

Huijch Janszoon van Harmelen

molenaar van 1666 tot 1669

De eerste vermelding van de opvolger van Joost Jacobz vinden we in een lijst van inwoners van Berkel die zijn aangeslagen voor de 100ste penning in 1667. Huijch werd daarin niet aangeslagen maar genoemd als een van de gezworenen van Berkel. Dit waren bestuurders naast de schout die als juryleden tijdens de rechtspraak optraden. Hieruit kan men opmaken dat hij al enige tijd in het dorp woonde.⁴¹ Het zou daarom goed kunnen dat hij bij Joost Jacobsz. als molenaarsknecht werkte. Het molenbedrijf was trouwens geen onbekend terrein voor hem want zijn vader Jan Allertsz van Harmelen was molenaar van de korenmolen in de polder van Zestienhoven. Huijch had nog twee oudere broers, Jan en Claes en een zus Mijntje. Het was voor hem dan ook duidelijk dat niet hij, maar een van zijn broers hun vader zou opvolgen. Na de dood van zijn vader zette zijn moeder Maertie Claes het bedrijf voort tot haar eigen overlijden in 1668. Jan had als oudste zoon recht op de opvolging en kocht de overige drie parten van de molen uit de erfdeelen van zijn broers en zus. We mogen wel aannemen dat Huijch in 1666 de pacht van de Berkelse molen had overgenomen omdat Joost Jacobsz van Nierop in dat jaar verhuisde naar zijn huis in Rodenrijs.

In augustus 1668 wordt hij voor het eerst genoemd als molenaar tijdens een ernstig conflict met de schout Adriaen Uijtdewaert. Huijch had zich zo kwaad gemaakt dat hij zich volledig bezatte en vol overmoed naar het huis van de schout stapte. Eenmaal aangekomen schopte hij de deur open en uitte zijn ongenoegen met "....*veel grote insolentien en moetwille met vloecken, sweeren ende dreijgementen...*". Juist op dat moment was de toenmalige ambachtsheer Jan van Renooij te gast bij de schout en ook hij werd door Huijch beledigd en uitgedaagd. Dat zou hem duur komen te staan. Huijch werd gearresteerd en opgesloten in de gevangenis. Tijdens de rechtszaak oordeelde de schout dat Huijch Jansz. te ver was gegaan, niet alleen door het beledigen van een ambtenaar in functie maar ook door het beledigen van de heer van Berkel en Rodenrijs. Daarom moest de gedaagde "....*ter exempelen strafbaer*" gesteld worden. Hij veroordeelde Huijch tot een boete van maar liefst drie gouden rozennobels en hij moest de schout en de heer van Berkel in het openbaar om vergiffenis smeken.⁴²

De hele toestand was voor de inwoners van het kleine dorp het gesprek van de dag.

Nadat Huijch op 24 november 1669 in de gereformeerde kerk was getrouwd met Rusje Pieters van der Sweth, verhuisden zij naar Rotterdam om daar een nieuw bestaan als korenmolenaar op te bouwen.⁴³ Hij vergat toen echter de belasting over het gemaal die hem was voorgeschoten, terug te betalen, zodat hij in 1670 door de pachter Jacob Joostz van Nierop, zoon van de voorgaande molenaar, wederom voor het gerecht werd gedaagd. Op 10 november stond hij weer voor het Berkelse gerecht en werd daar dan ook "*gewesen Coormolenaar*" genoemd.⁴⁴

Huijbert Adriaenz de Leede

molenaar van 1669 tot 1692

In 1669 wordt Huijbert de Leede voor het eerst genoemd als jongeman wonende te Berkel.⁴⁵ Hij werd ervan beschuldigd een mes te hebben getrokken in de Kerkstraat, en voor deze provocatie kreeg hij een boete van zes gulden. In december 1670 moest hij samen met Aeriaen Groll voor schout en schepenen verschijnen. Zij hadden samen tijdens de jaarlijkse paardenvelling in Berkel en Rodenrijs enige versnaperingen genuttigd maar deze niet betaald. De herbergier van Het Wapen van Naaldwijk (later Het Raedthuijs), Adriaen de Witt, nam daarom de twee paarden van Aeriaen Groll in beslag en daagde hen voor het gerecht. Huijbert betaalde meteen zijn helft van de drie gulden en drie stuivers. Aeriaen weigerde echter hardnekkig, hij vroeg uitstel maar moest uiteindelijk ook gewoon betalen.⁴⁶

Twee jaar later schreef de schout Huijbert in als korporaal in een lijst van weerbare mannen, waar hij met een musket of roer opgeroepen kon worden.⁴⁷ Later in het jaar moest elke inwoner zijn vee laten registreren "tot defentie van den lande". Hierin staat dat hij in het bezit was van twee koeien, een hokkeling en twee en een half voer hooi. Wat men uiteindelijk moest leveren staat niet vermeld.⁴⁸

Opgegraven huisraad dat aan het gezin van Huijbert en Neeltje kan worden toegeschreven

Het jaar 1672 was een belangrijk jaar voor hem. Hij had op 1 mei 1671 al de helft van de korenmolen gekocht

van Adriana van Renooij, vrouwe van Berkel. In 1672 kocht hij de andere helft van molen uit de nalatenschap van haar moeder Anna Maria van Naeldwijk.⁴⁹ De beide helften kostten hem respectievelijk 420 en 559 gulden, wat dus neerkomt op een totaalbedrag van 979 gulden. Het recht van de wind bleef in eigendom van de ambachtsvrouw, wat haar tachtig gulden per jaar opleverde. Op 9 juli van dat jaar deed hij huwelijksaangifte. Zijn vader Adriaen Jansz. de Leede was al overleden zodat zijn moeder Ariaentgen Huijberts voor hem optrad als getuige. De aanstaande bruid Neeltje werd vergezeld door haar vader Aert Leenderts van Wensveen. Dat dit haar vierde huwelijk zou worden had niets te maken met het afkondigen ervan; elk huwelijk werd driemaal afgekondigd voordat daadwerkelijk getrouwd kon worden. Drie weken later verklaarde de schout dat er "....*niemant verschenen is geweest die daertegen geopposeert ofte eenige verhinderingen voorts gebracht heeft...*" Het katholieke paar trouwde uiteindelijk op 31 juli 1672.⁵⁰

De koop van de korenmolen was nooit officieel vastgelegd, want de transacties waren steeds onderhands gegaan. Daarom reisde Huijbrecht op 10 juni 1673 naar Den Haag om te onderhandelen met Jacob Ravensteijn, procureur namens de heer van Berkel. Zij kwamen overeen dat het officiële transport zou plaatsvinden op 12 juni bij de notaris van Berkel, Dirck Uijtdewaert. Die dag verschenen Huijbert en de getuigen met de dorpssecretaris in het huis van de notaris.

De procureur kwam echter niet opdagen. Om de verkoop toch doorgang te geven besloot Dirck Uijtdewaert op verzoek van Huijbert het gebeuren notarieel vast te leggen. Hij verklaarde daarbij dat Jacob Ravensteijn zich niet aan de afspraak had gehouden terwijl de koper "...een grote sack met gelt ..." had getoond om mee te betalen.⁵¹ Natuurlijk is de verkoop uiteindelijk doorgegaan maar de laatste zaken werden pas in mei 1674 daadwerkelijk geregeld.⁵²

In veel huishoudens werd zelf brood gebakken en de dorpingen gingen daarvoor zelf naar de molenaar om meel te halen. Sommigen verbouwden ook hun eigen graan en gingen daarmee naar de molen. Ook bakkers waren vaste klanten van de molenaar. Een van hen, bakker Mattheus Harmansz was een slechte betaler. Hij bracht wel steeds zijn graan ter molen maar verzuidde vervolgens het maalloon te betalen. Na verloop van tijd was het achterstallige bedrag zo opgelopen dat Huijbert de bakker voor het gerecht daagde om 11 gulden te betalen. De halsstarrige bakker hield echter vol en wist de zitting tot twee keer toe te verdagen. Uiteindelijk trok hij aan het kortste eind want hij werd niet alleen veroordeeld tot het betalen het maalloon maar moest ook opdraaien voor de kosten van de rechtszaak.⁵³

Na de dood van dominee Johannes Hensbroeck deed Simon Jodocus Kruger in 1677 zijn intrede in Berkel en tien jaar later kocht hij de heerlijkheid Berkel en Rodenrijs. Hij was misschien wel een eigenzinnig man maar hij heeft op zijn manier toch getracht de voorzieningen van de heerlijkheid te verbeteren. Zo heeft hij ervoor gezorgd dat de verbinding tussen het dorp van Berkel en Bergschenhoek verbeterd werd. Om de oude Kercklaen, de huidige Ds. Van Koetsveldstraat, beter begaanbaar te maken liet hij deze zo verbreden dat "...de eene waegen 'd ander sonder perikulsal kunnen wisselen...". Hij pachtte daarvoor een strook van het molenland van Huijbert de Leede en liet de hierop staande schuur afbreken. Aan het einde van de laan werd een wagenbrug over het water naar de landscheiding gebouwd. De vernieuwde Kercklaen zou ten eeuwigden dage een rijpad blijven om "...met waegenkoetsen ende paerden bereden te mogen werden...".⁵⁴ Nog steeds is de huidige Ds. Van Koetsveldstraat een veel gebruikte verbinding tussen Berkel en Bergschenhoek. Na enkele jaren wilde dominee Kruger de tuin achter de pastorie uitbreiden ten koste van het molenerf. Omdat de molenaar toch geen gebruik maakte van dat deel van het land, besloot hij aan het verzoek te voldoen.

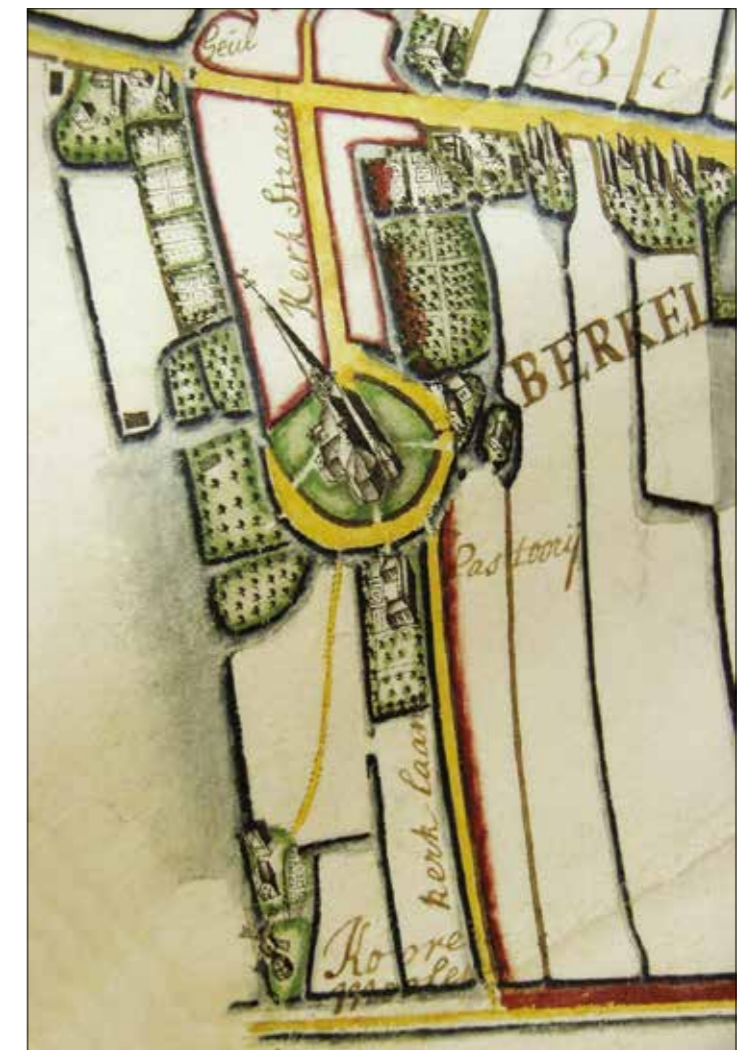
Simon Jodocus Kruger, Dominee en ambachtsheer van Berkel en Rodenrijs

De pastorietaan werd uitgebreid en er werd een sloot omheen gegraven. Op 20 mei 1691 stapten de heer en de molenaar naar de schout en schepenen om de eeuwigdurende erfpacht van "...een seker tuijntje ofte erff" officieel vast te leggen. De dominee en zijn opvolgers beloofden de molenaar hiervoor elk jaar op 1 mei zes Carolusgulden betalen. Huijbert had wel als eis gesteld dat de sloot tussen de pastorietaan en het molenland elk jaar op beider kosten moest worden onderhouden; deze moest acht voet breed zijn en een behoorlijke diepte hebben. Tenslotte mochten er geen bomen worden geplant die hoger waren dan zestien voet (± 5 m). Elke herfst moesten de bomen worden gesnoeid "...soo hij de Leede sulx begeert..." vanwege de benodigde wind voor de molen. Huijbert daarentegen mocht op het aangrenzende stukje land geen bebouwing plaatsen omdat dat het uitzicht van de pastorie zou belemmeren.⁵⁵

Toen de vader van Neeltje, de vrouw van de molenaar, in 1689 overleed, liet hij haar een derde van een huis en erf in de Kerkstraat na. Huijbrecht en Neeltje kochten vervolgens de resterende parten van haar broer en haar zwager en besloten het te verhuren aan timmerman Dirck van der Houve. Neeltje overleed plotseling vijf maanden later op 10 oktober 1689. Omdat zijn zoons hadden aangegeven dat ze hun vader niet wilden opvolgen, besloot Huijbert te stoppen met het molenaarsvak. Toen de erfenis van zijn vrouw was geregeld verkocht hij de molen en het molenhuis aan de schout van Berkel en Rodenrijs, Dirck Uijtdewaert. Het transport van de molen en het huis vond plaats op 17 mei 1692. Normaal gesproken werden dergelijke officiële transacties geleid door de schout maar omdat de schout nu koper was leidde de ambachtssecretaris de verkoop. Hij opende dan ook met de zin: "Wij Adriaen Coornwinder als in dese gesustineert schout..." en vervolgde toen de transactie. Het recht van de wind was nog steeds bepaald op 80 gulden per jaar ten gunste van de ambachtsheer.

Ook de erfpacht van de grond ten behoeve van de kerk van Berkel bedroeg nog steeds 32 gulden, welk bedrag werd verminderd met 6 gulden wegens de erfpacht op het stukje grond langs de Kercklaen. Dirck Uijtdewaert kocht de molen en het huis "...met een somme van tweeduysent vijftigh gulden gereet, voorts met een schuldbrief ten gelijcke somme te betaelen met driehondert gulden jaerlijcks". De koopprijs bedroeg dus tezamen 4100 gulden.⁵⁶

Huijbert werd dus niet opgevolgd door een van zijn zoons maar door zijn knecht, Cornelis Huijbertsz Boer. Deze Cornelis was een aangetrouwde neef die met de dochter van Huijbertsz zus was getrouwd en door hem was opgeleid tot molenaar.

De kerk en de uitgebreide pastorietaan van Ds. Kruger en linksonder de molenerf in 1703

Het gezin De Leede had tot die tijd zelf naast de korenmolen gewoond. Tussendoor verhuisden ze voor een korte periode naar Rodenrijs om van daaruit weer terug te keren naar het dorp, waar ze een huis kochten in de Kerkstraat.⁵⁷ Huijbert en zijn vrouw Neeltje hadden hun testament notarieel vastgelegd op 2 februari 1687 ten gunste van de langstlevende in verband met hun twee kinderen Hendrik en Cornelis. Van de laatste is bekend dat hij is getrouwd met Lijsbeth Egberts van der Bijl uit Delft in november 1702 en is overleden in 1745. Hendrik verhuisde naar Zevenhuizen om daar als erfgenaam en opvolger van zijn oom Arij van Oosten op diens korenmolen te gaan werken. Huijbrecht Adriaensz de Leede overleed in 1708. Op 24 februari werd zijn overlijden aangegeven door Cornelis van der Voort.

Cornelis Huijbertszoon Boer

molenaar van 1692 tot 1721

Cornelis Huijbertszoon Boer

Cornelis stamt uit het gezin van Huijbert Cornelisz Boer, die op 30 december 1662 met Maertje Rochus Berckel was getrouwd. Na een lang ziekbed hielpen zelfs de medicamenten van de Zegwaardse chirurgijn Cosmus van Balen niet meer en stierf de oude Huijbert. Zijn weduwe raakte na verloop van tijd zodanig in de schulden dat Cornelis besloot haar te helpen. Op 12 december 1691 stapte hij met zijn moeder naar de notaris en nam hij een schuld van 1000 gulden plus rente aan Claes Leendertsz Crujningen over. Ook de schuld van 647 gulden aan zijn schoonvader, de bakker Cornelis Crooneveen nam hij over. Deze schuld bestond uit uitstaande rekeningen van brood en andere winkelwaren. Waarschijnlijk was de rekening zo hoog opgelopen omdat ze aangetrouwde familie was. Een jaar later blijken er nog zoveel schulden te resteren dat de crediteuren hun geld opeisten via het gerecht. Op 19 januari 1693 werd een lijst van crediteuren opgesteld waaruit blijkt dat de overleden Huijbert Boer niet alleen belastinggeld schuldig was. Zo was hij ook geld schuldig aan de timmerman en de metselaar die zijn huis hadden gerepareerd, zijn "dienstmaegt" Maria Davids en zijn dienstknecht Jan Huijbrechtsz. Zelfs de rekening van de chirurgijn, die Huijbert tijdens zijn ziekte en sterfbed had behandeld, was nog niet betaald.⁵⁸

Op 26 februari 1691 was Cornelis Huijbertsz Boer in het huwelijk getreden met bakkersdochter Neeltje Cornelisse Crooneveen, nadat hij haar pasgeboren zoontje Cornelis als zijn wettig kind had aangenomen. Neeltje was een dochter van Cornelis Adriaensz Crooneveen, een katholieke bakker uit het Noordeinde en Marijtje Adriaens de Leede, de zus van de Berkelse molenaar Huijbert Adriaensz de Leede. Waarschijnlijk werkte Cornelis als molenaarsknecht bij Huijbert Adriaensz de Leede. Toen die er in 1692 mee stopte was Cornelis namelijk beëdigd korenmolenaar en nam hij de pacht van de Berkelse korenmolen van hem over.

Of hij de onderhandelingen tussen zijn aangetrouwde oom en dominee Kruger heeft meege maakt is niet bekend, wel dat de erfpacht van het tuintje en de verbreding van de Kercklaen voor hem nog een staartje zou krijgen. Om de tuin en langs de verbeterde Kercklaen werden namelijk bomen geplant die in verband met de windvang niet hoger mochten worden dan vijf meter. Dominee Kruger, die inmiddels ambachtsheer was geworden, hield zich echter niet aan de afspraak en liet de bomen doorgroeien zonder enig onderhoud te plegen, laat staan de afgesproken hoogte aan te houden. In 1696 waren de bomen al zo hoog dat ze de wind belemmerden de molen krachtig aan te drijven. Kruger laakte de herhaaldelijke verzoeken van de molenaar om de bomen te kortwieken. Uit protest stopte Huijbert daarom met het betalen van het recognitiegeld (het recht van de wind) om op die manier druk uit te oefenen. Maar de dominee alias ambachtsheer nam daar geen genoegen mee en na lang geruzie stonden ze drie jaar later tegenover elkaar in de rechtbank. Cornelis verklaarde tegenover de schout te handelen uit belang van de molen en dus ook van de eigenaar. Dat was een slimme zet; de eigenaar en de schout waren immers dezelfde persoon! Maar Dirck Uijtdewaert, afhankelijk van de ambachtsheer oftewel dominee Kruger, koos voor de gulden middenweg en bepaalde dat de bomen mochten blijven staan mits ze niet hoger zouden worden dan de nok van het huidige predikantshuis. Cornelis Boer werd gesommeerd de inmiddels tot f. 240,— opgelopen recognitie te voldoen. Beiden moesten beloven rekening met elkaar te houden, elk jaar de bomen te snoeien en de recognitie te betalen, waarmee de zaak gesloten was.⁵⁹

Het ging erg goed met het molenaarsbedrijf. Van heinde en verre kwamen boeren en bakkers hun graan in Berkel brengen om het daar te laten malen. De concurrentie met andere korenmolens was blijkbaar zo groot dat in 1710 Nicolaes Jansz van Harmelen, korenmolenaar te Overschie, het er niet bij liet zitten en de commissarissen van Delft, die de keur op het korenmalen hadden uitgeschreven, om opheldering vroeg want hij miste de inwoners van Schiebroek. Deze

Politieke voorkeur

Na de dood van Prins Willem II begon het eerste stadhouderloze tijdperk (1650-1672) Ten gunste van de handel had de regerende regentenpartij de legers laten verzwakken toen in 1652 de eerste Engelse oorlog uitbrak. De handel kwam hierdoor stil te liggen en het volk merkte dat door verminderen van de afzetmarkt, de stijgende werkloosheid en de hiermee gepaard gaande armoede. De burger liet zijn ontevredenheid blijken door steun te betuigen aan de jonge Prins van Oranje e. De Eerste Engelse oorlog duurde slechts twee jaar maar een Tweede Engelse oorlog liet niet lang op zich wachten. Wederom riep het volk om de stadhouder in plaats van de regentenpartij. Prins Willem III was inmiddels volwassen geworden en had als bevelhebber van het leger enorme diensten bewezen in de oorlog tegen Engeland, Frankrijk, Munster en Keulen. Na de moord op de gebroeders De Wit in 1672 werd het grootste deel van de invasielegers verdreven en werd Willem III door de Oranjepartij (het volk) gekozen tot Stadhouder Willem III. Hij trouwde in 1677 met de Engelse kroonprinses Mary Stuart waardoor hij uiteindelijk koning van Engeland werd en de titel Koning-Stadhouder mocht dragen.

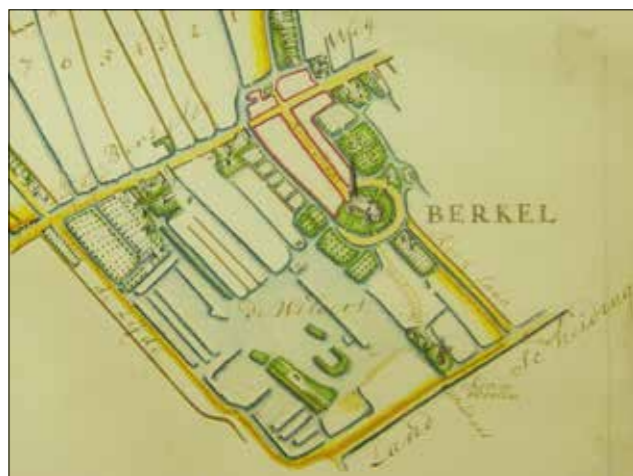
Molenaar Huijbert de Leede was ondanks zijn katholieke gezindte ook fervent aanhanger van de protestante Oranjepartij en liet dit zien door uit tabakspijpen te roken met de beeltenis van de Prins te paard op de ene zijde en de andere zijde het koninklijk wapen. Honderd jaar na de Reformatie speelde deze tegenstelling niet meer zo sterk en bovendien hadden de Oranjes door de eeuwen heen hun tolerante houding jegens het Katholicisme wel bewezen. Naast rookgerei bezat Huijbert ook borden die zijn politieke voorkeur toonden zoals het bord met de gekroonde initialen RWR (Rex Willem Rex) en een fraaie portretschotel met de afbeelding van Willem en Mary.

keur stelde dat inwoners hun graan in hun eigen woonplaats moesten laten malen. Wanneer daar geen korenmolen zou zijn dan moest men maar naar het meest nabije dorp en dat was in dit geval Overschie, zo vond hij. Dit bleek volgens hem alleen al uit het feit dat Schiebroek kerkelijk onder Overschie viel en overledenen uit Schiebroek in Overschie werden begraven. Bovendien hadden beide dorpen een gezamenlijke armenzorg en werden de Gemeenlandsmiddelen (belastingopbrengsten) uit Schiebroek tot Overschie gerekend. Maar ook fysiek behoorde Schiebroek eerder tot Overschie dan tot Berkel want het was waterstaatkundig van elkaar gescheiden door de landscheiding. Je kon ook veel makkelijker met een rijtuig of een schuit naar Overschie komen dan naar Berkel; sterker nog: naar Berkel moest men lopen! Van Harmelen vond het eigenlijk ook raar dat de bakker aan de Schiebroekseweg soms wel met twaalf zakken graan of meer door weer en wind naar Berkel ging terwijl de Overschiese korenmolen veel dichterbij stond. Hij vroeg zich dan ook ernstig af of de bakker en de Berkelse korenmolenaar het op een akkoordje hadden gegooid en oneerlijke afspraken hebben gemaakt.⁶⁰

Het antwoord is te vinden in het Heerlijkeheidsarchief van Berkel en Rodenrijs. Hierin bevindt zich een verklaring waarin opnieuw een lijn werd bepaald vanaf de Schiebroekerweg tot aan de Vlietsloot. De lijn bevond zich in het midden tussen de Berkelse en Schiebroekse korenmolen. De inwoners ten zuidwesten van de linie moesten voortaan in Schiebroek laten malen en de

inwoners ten noordoosten in Berkel.⁶¹ Dat hier niet mee viel te spotten bleek nog eens in 1749 toen molenaarster Elizabeth Uijt-dewaert broodbakker Gabriel van der Kooij verdacht van het laten malen buiten Berkel en Rodenrijs en er de schout op af stuurde. Nietsvermoedend kwam Gabriel s' avonds terug met zijn schuit en toen hij thuis kwam stonden de schout en zijn assistent hem op te wachten. Zij hadden orders gekregen om de schuit te inspecteren op meel en gebroken graan. Toen zij dit niet aantroffen doorzochten zij het hele huis. Gabriel en zijn gezin vonden het een vernederende ervaring en eisten eerherstel voor de rechtbank, waar Elizabeth met gebogen knieën God en Gabriel om vergiffenis moest vragen.⁶²

Het dorp ten zuidwesten van de kerk met de kmo-lenwerf, de Wildert en de huizen langs de Rodenrij-seweg en de Klapwijkseweg

Samen met zijn vrouw Neeltje liet Cornelis Boer in juni 1699 een gezamenlijk testament maken waarin werd bepaald dat de langstlevende hun kind of kinderen moest "...alimenteren en onderhouden in eten, drinken, kledere en andere behouften, so in sieckte als gesondheijt totdat deselve sal of sullen gecomen tot den ouderdom van 20 jaren of huwelijckse state, mede te doen ende laten lesen en schrijven alsmede een ambacht ofte handwerck omme eerlijck de cost te kunnen verdienen ..." Daarnaast kregen de kinderen elk f. 1000,— en een behoorlijk uitzet van linnen en kleding wanneer ze de huwbare leeftijd hadden bereikt.⁶³

Het huwelijk tussen Cornelis en Neeltje was zeer vruchtbaar, er kwamen veertien kinderen uit voort, waarvan er zeven de volwassen leeftijd behaalden. De oudste zoon en dus opvolger in het molenaarsbedrijf was Cornelis.

Hun tweede zoon, Jan, was in zijn jonge jaren een avonturier op zoek naar het grote geld. In 1730 besloot hij met 's Lands Vloot te gaan varen. Een dergelijke onderneming was niet zonder gevaren; velen keerden niet terug en stierven onderweg aan de gevolgen van oorlog, piraterij, scheurbuik, of andere ontberingen. Jan benoemde daarom zijn broer Cornelis om, indien nodig, op te treden als executeur testamentair. Daarnaast machtigde hij Cornelis om te zijner tijd hun moeders erfdeel te verdelen en het overige te verkopen en de kwitantie daarvan te bewaren.⁶⁴

De reis verliep echter voorspoedig en na enkele jaren keerde hij weer terug. Hij trouwde in 1736 met Marijtje Ariens Versijden, de zus van zijn jongere broers vrouw en vestigde zich als korenmolenaar te Reeuwijk. Zijn testament dat speciaal in verband met zijn reis werd verzegeld bevindt zich nog steeds ongeopend in een van de oude notarisboeken.⁶⁵

De jongste broer Arij trouwde op 19 april 1722 met Aaltje Ariens Versijden uit Schiebroek. Zij runden eerst een bakkerij in Berkel en later in Schenkel onder Capelle aan den IJssel.

De oudste dochter was Cornelia, zij trouwde met Jan Voskam en vertrok naar Rotterdam.⁶⁶ Daaronder kwam Johanna. De jongste dochter, Maria, trouwde op 27 januari 1716 met Frans Pietersz Romeijn. Een nakomertje van Cornelis en Neeltje haalde het niet; in 1713 werd een kind van hen begraven. Cornelis Huijbertsz Boer overleed op 22 maart 1721. Zijn weduwe zette daarna het bedrijf voort met haar zoon Cornelis.

Cornelis Corneliszoon Boer

molenaar van 1721 tot 1744

Cornelis Corneliszoon Boer

Toen Cornelis 22 jaar oud was, ging hij op 6 april 1713 in ondertrouw met Elizabeth Uijt-dewaert. Ze was afkomstig uit een zeer invloedrijke katholieke Berkelse familie. Haar grootvader Arij Dircksz Uijt-dewaert, was getrouwd met Catharina Hieronymi du Bosson en was schout van Berkel en Rodenrijs. Zij hadden drie kinderen: Francoisje, genoemd naar de ambachtsvrouw Fran-coise van Oldenbarnevelt, die tijdens haar doop als meter optrad, Dirck, die zijn vader in het schoutambt opvolgde en Hieronymus, later ambachtsbewaarder en gaarder der verpondingen. Op de dag van haar huwelijk met Cornelis was Elizabeth 30 jaar oud en al weduwe van Leendert Gordijn en van Jacobus van Bremen. Vanwege haar twee eerdere huwelijken werd het huwelijk met Cornelis in Berkel en in Rotterdam aangekondigd. Aangezien er geen bezwaren waren ingediend, kon het huwelijk op 23 april worden bezegeld.

Wandtegel met een herbergscene

Naast het werk en de kerk op zondag was er voor de burger ook nog wel eens tijd voor ander vertier. Berkel was in de achttiende eeuw vele kroegen rijk en ook de nog jonge Cornelis mocht er graag komen. Een enkele keer liep het daarbij wel eens uit de hand zoals in 1712 toen hij in een herberg in Schiebroek tijdens een ruzie zijn mes trok en iedereen uitdaagde tegen hem te vechten.⁶⁷ Drie jaar later verliep het ineens heel anders. Tijdens een herbergbezoek op koppermaandag (maandag na Driekoningen) had ene Cornelis van Santen duidelijk te diep in het glaasje gekeken en deed daardoor erg vervelend.

Twee broers, Dirk en Frederik Schuerman stoorden zich vreselijk aan zijn gedrag. Op een gegeven moment, na voor de zoveelste keer te zijn lastig gevallen, greep Frederik hem van achteren beet, duwde hem op een

bank en mishandelde hem door met zijn knie op diens borst te stoten. Zijn broer Dirk hield al dreigend met een mes de toeschouwers op een afstand. Cornelis Boer kon het niet langer aanzien en trachtte de broers te doen bedaren. Daarop stak Dirk enkele malen met zijn mes naar de jonge molenaar die zich met een stoel moest verweren. Dirk raakte hem daardoor niet maar stak steeds door de stoel heen. Het werd toen menens en Cornelis vluchtte de poort uit, de Kerkstraat in, achterna gezeten door Dirk Schuerman. Deze bleek sneller, haalde de molenaar in en raakte hem met een uithaal van zijn mes. Aan de overkant van de Kerkstraat stak hij Cornelis nog een keer voor die kon ontsnappen.

Tijdens de rechtszaak die daar op volgde verklaarde Dirk met tranen op de wangen dat hij zo dronken was geweest dat hij zich er niets meer van kon herinneren. Hij verzocht de vierschaar dan ook om gratie. Met tranen in zijn ogen hoorde hij het vonnis aan: Hij moest "...in audiëntie van de vierschaar met ongedekte hoofde en geboogen knieen en gevouwen handen God en Justitie bidden om vergiffenis..." en vervolgens een boete van 150 Carolusgulden betalen.⁶⁸

Toen Cornelis' vader in 1721 overleed nam zijn moeder Neeltje Crooneveen de pacht van de korenmolen over. Het daaropvolgende jaar besloot ze de "...wind Koornmolen met de gereedschappen daertoe behorende en gebruikt wordende, mitsgaders het hujs, schuur en 't gene verder aart en nagelvast is, mitsgaders bepotinge en beplantinge op 't erf staende..." van Dirck Uijtdewaert te kopen voor een bedrag van 4100 gulden. De erfpacht van de grond en het recht van de wind werden hiermee ook overgenomen. Deze bedroegen nog steeds respectievelijk 26 en 80 gulden per jaar.⁶⁹ Dirk Uijtdewaert heeft naast de opbrengsten van de pacht geen enkele winst gemaakt met de verkoop van de molen. Waarschijnlijk had hij dit zo geregeld voor zijn nichtje en erfgename Elizabeth die immers met de zoon en opvolger van de koopster was gehuwd.

Die opvolging had overigens nogal wat voeten in de aarde. Cornelis huurde de molen al sinds zijn huwelijk van zijn vader Cornelis Huijbertsz en vervolgens van zijn moeder.⁷⁰ Twee jaar na de dood van haar man stelde Neeltje op 24 februari 1723 een nieuw huurcontract op van de korenmolen, met het huis, tuin en erf voor haar zoon Cornelis en zijn vrouw. De huur bedroeg 150 gulden per jaar, in vier termijnen te betalen. In de huurovereenkomst werd afgesproken dat Cornelis en zijn vrouw na het overlijden van Neeltje de molen en haar boedel mochten kopen voor een bedrag van 5000 gulden, welk bedrag dan ten goede zou komen aan haar erfenis.⁷¹

Ondanks de goede zorgen van haar dochter Johanna, die haar verzorgde, voelde Neeltje in 1729 dat haar krachten gingen afnemen en het einde snel zou naderen. Ze vroeg zich ineens af of ze via haar testament elk kind wel een gelijk deel had toebedeeld. Op dat moment bedacht ze dat de molen met toebehoren misschien wel veel meer dan 5000 gulden waard was en Cornelis op die manier bevoordeeld zou worden. Om haar kinderen een ruzie om de erfenis te besparen, ging ze op 29 september 1729 naar de notaris in Delft om haar testament te wijzigen. In haar testament refereerde ze aan het huurcontract en de afgesproken koopprijs en verklaarde ze dat zij niet had begrepen dat de molen en toebehoren meer waard zouden zijn.⁷² Ze verzocht Cornelis en zijn vrouw daarom "...ter alder vrundelijkste haar met die keure (schriftelijke afspraak) niet willen behelpen tot nadeel van haar broeders en susters, maar ter contrarie dat sij daarvan gelieven af te sien...". Ze stelde daarom voor de molen en toebehoren te laten veilen om zo de juiste waarde te bepalen. Neeltje was hiermee nog net op tijd; ze stierf in oktober van hetzelfde jaar. Tijdens het voorlezen van het testament ontstond uiteraard het gevreesde meningsverschil tussen Cornelis en zijn broers en zussen. Cornelis vond dat hij een afspraak met zijn moeder had en wilde de overige erfgenamen hieraan houden. Hij vroeg hiervoor om raad bij het Hof van Holland, zijn broers en zussen stapten daarop naar de Hoge Raad van Holland. De uitspraak volgde op 15 januari 1730. Deze luidde dat de molen en toebehoren voor zeveneneenhalf duizend gulden aan Cornelis zou worden verkocht. De kosten van het proces en de genoemde gerechtshoven mochten van de erfenis worden afgetrokken en na de verkoop zou de erfenis worden verdeeld

in zes gelijke delen. Per saldo kostte de molen Cornelis uiteindelijk 6250 gulden.⁷³ De boedelinventaris die na de dood van Cornelis' moeder is opgemaakt, geeft naast een beschrijving van haar spullen ook een goed beeld van het huis dat naast de molen stond.⁷⁴ Het bestond uit een voorhuis met een kelder onder de trap naar de zolder, een keuken en een achterhuis. Per kamer werd genoteerd welke goederen zich er bevonden. Sommige voorwerpen waren eigendom van anderen, hetgeen uiteraard door de notaris is beschreven.

Huisraad van Cornelis Boer en zijn vrouw Elizabeth dat is opgegraven rond het wasplaatsje naast hun huis

Zo vinden we in het voorhuis een geveerd kastje met drie Delftse aarden potten die van dochter Johanna blijken te zijn. Op de geveerde ovale tafel met vijf stoelen er omheen lag een katoenen kleed. Aan de muur hingen naast een spiegel met zwarte lijst ook nog twee grote en vijf kleine schilderijtjes. Op de kast stond een geveerd glazenrekje met enkele roemers en andere glazen er in. Langs de muur stond ook nog een lessenaar met vier boeken en een koperen kandelaar. De kelder was waarschijnlijk niet meer dan een kleine koele ruimte onder de trap. Hierin vinden we enkele stukken aardewerk waaronder vier schotels, twee kommen, een stroopkan en een smoorpan. Verder lagen er nog vier doekjes op de plank. De zolder diende blijkbaar net als tegenwoordig als opslagruimte. Er bevonden zich een bank, een slaapbank, een wieg, twee hoofdkussens en een koffer. Verder nog wat kleding, een kruik en twee braadpannen.

De meeste voorwerpen bevonden zich in de keuken, waar werd geleeft en gekookt. De grote eiken kast stond vol met koperwerk zoals een koffiekannet en twee theeketels, een vijzel, enkele blakers en kandelaren, twee koperen schaaltes en een komfoor met sauspannetje en een bakje

voor zwavelstokjes. Ook van tin was het nodige aanwezig zoals 21 borden en zeventien lepels. Er waren tinnen bekers, een inktpot, drie kandelaars, een fles en een peper- en mosterdpot. Daarnaast stonden er nog genoeg andere zaken waaronder een tafel met een kleed en dertien stoelen, waarvan drie met een zitkussen. Op tafel stond een goudweegschaaltje met bijbehorende koperen schaaltes, onder de tafel stond een voetenbank. Voor de ramen hingen gordijntjes aan koperen roeden. Verder hing er een kannenbord met drie kannen en een geverfd theerekje met zeven blauwe porseleinen kopjes aan de muur.

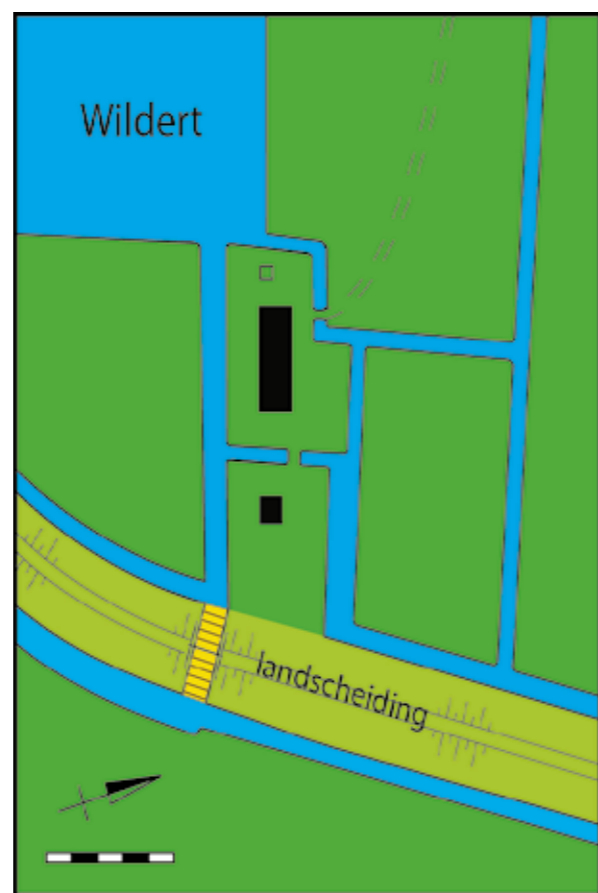
Er was nog meer porselein aanwezig: een spoelkom, tien kleine borden en elf bruin porseleinen theekopjes met schoteltjes. Zes ervan zouden aan Jan toebehoren. Intrigerend is de aanwezigheid van tien stenen beeldjes. Mogelijk zijn dit de pijparden beeldjes waarvan er een aantal tijdens de opgraving is teruggevonden. In het achterhuis stonden de spullen die veel ruimte in beslag namen zoals een paar tonnen, een voetenbank en een trap. Ook stonden er dingen die niet vaak werden gebruikt, bijvoorbeeld een paar emmers, een met koper beslagen houten blaasbalg, twee roosters, wat pannetjes, ketels, schuimspanen en een hakmes, strijkijzers, een trechter en een schaar. Andere vermeldingswaardige voorwerpen zijn twee vinkenkooitjes en drie aalspitten. Buiten lag nog wat gereedschap waaronder een zaag, een dissel, een houwmes en een schoffel. Half in de sloot lagen nog vier oude molenroeden en in de schuur stond naast het molengereedschap nog de ijslee waarmee de familie blijkbaar 's winters reisde, plezier maakte of meel vervoerde.

Het molenhuis verhuurd

Het molenhuis is na de ontruiming verhuurd aan een oude man, genaamd Arij Starreveld. Hij woonde alleen want zijn vrouw Aaltje van Es was al jong overleden en hun kinderen waren het huis al uit. Waarschijnlijk werkte Arij als molenaarsknecht bij Cornelis en huurde hij om die reden het huis bij de korenmolen.

Cornelis Boer en zijn gezin woonden in bij zijn twee schoonzussen in het huis aan de Kerkstraat. In de verpondingsboeken van 1731 worden als eigenaren van dit huis de erfgenamen van Hieronymus Uijtdevaart vermeld. Het huis wordt voor 30 gulden huur per jaar getaxeerd. Dit is net boven het gemiddelde van 27 gulden; de huur van het molenhuis lag met 24 gulden net onder het gemiddelde. Ter vergelijking: het goedkoopste huis werd bewoond door Jacob Haarlemmerhout en kostte 12 gulden per jaar. Het duurste huis, bewoond door notaris Arent Vosmaer, moest 66 gulden per jaar opbrengen.⁷⁵ Als enige bedrijfspand was de korenmolen aangeslagen voor een bedrag van 350 gulden. De verponding was een

	land		bebouwing
	dijk		water
	windas		

In 1732 is het deel van de sloot tussen de molenwerf en de landscheiding dichtgegooid met puin van de gesloopte dorpskerk

Huisraad uit de tijd dat Arij Starreveld het molenhuis bewoonde en de molenaar zijn klanten ontving

jaarlijks terugkerende belasting op woonhuizen en korenmolens. In 1734 werd deze verhoogd, wat bij een aantal huiseigenaren zoveel weerstand opriep dat zij gezamenlijk protest aantekenden.⁷⁶ Op 12 februari 1735 stelden ze een lijst op van eigenaren, waaronder Cornelis Boer vanwege zijn huis bij de molen. Ze verklaarden dat hun huizen zich in een zeer slechte staat bevonden en ze van de huurprijs nog maar net de reparaties konden betalen, wat na de verhoging van de verponding niet meer zou kunnen. Cornelis verklaarde dat het molenhuis zelfs zo slecht was geworden dat het kortgeleden voor de helft was gesloopt en nog maar de helft van de huurprijs opbracht. Het protest heeft waarschijnlijk niet geholpen en Cornelis besloot het halve huisje dan maar weer op te knappen, want zo kon de oude Arij Starreveld er toch niet blijven wonen. De muren werden weer opgemetseld en het rieten dak weer aangeheeld. Een rieten dak was erg gevoelig voor slecht weer en moest dan ook om de paar jaar gerepareerd en ingestopt. Dit gold natuurlijk ook voor het rieten dak van de schuur naast het molenhuis en het oude huis in de Kerkstraat waar Cornelis inmiddels met zijn gezin en Elizabeths dochter Catharina van Hove (uit haar eerste huwelijk) woonden. Het dak van dit huis was voorzien van wolfeinden in de voor- en achtergevel. Regelmatig komen we aanvragen tegen in de archieven om reparaties aan daken te mogen uitvoeren. Vanwege het grote brandgevaar werd hierop streng toezicht gehouden.⁷⁷

Cornelis en Elizabeth verwachtten niet dat Arij die inmiddels oud en zwak was, nog erg lang zou leven en zij lieten hem in ruil voor wat klusjes gratis in het huis wonen.⁷⁸ Omstreeks 1742 was hij verhuisd naar een andere woonplaats en daar overleden, want het huis werd toen niet meer bewoond maar als schuur gebruikt.⁷⁹ Pas in 1773 werd de schoorsteen eraf gesloopt om aan de overheid te bewijzen dat het niet meer werd bewoond. Dat scheelde namelijk in de belasting op huizen. Cornelis en zijn opvolgers gebruikten het huis totdat het uiteindelijk in maart 1777 werd afgebroken.⁸⁰ Door het overlijden in 1734 van Cornelis zijn schoonmoeder Johanna van der Hoeven, de weduwe van Hieronymus Uijtdevaart, erfden hij en Elizabeth onder andere een derde deel van een huis en erf in de Kerkstraat, waarvan ze de resterende delen kochten van haar zussen Maria en Catharina. Achter het huis lag een stuk grond met een boomgaard

waarvan Cornelis 175 roeden kocht.⁸¹ De grond lag vanaf zijn huis in de Kerkstraat, aan de overzijde van de vaart die achter de huizen lag, helemaal tot aan de Kerksingel. Inmiddels was broer Jan na zes jaar weer teruggekeerd van zee. Hij trouwde daarna met Marijtje Ariensd Versijden, de zus van Aaltje die getrouwd was met zijn broer Arie. Het paar vestigde zich in Reeuwijk en runde daar de korenmolen. Jan leende toen een bedrag van 2000 gulden van Cornelis en Elizabeth.⁸² Blijkbaar had Cornelis een belangrijke rol in de familie als oudste broer. Zo behartigde hij in 1740 als medevoogd de zaken van de kinderen van zijn overleden zus Maria.⁸³ Op 4 juli 1744 werd Cornelis Cornelisz Boer in de kerk begraven voor een bedrag van twaalf gulden en tien stuivers. Drie jaar later machtigde zijn weduwe Elizabeth Arie Dros om de lening die tien jaar eerder met haar zwager Jan was afgesloten, te vorderen. Ondanks haar hoge leeftijd van 68 jaar was ze in 1751 nog steeds eigenaresse en bedrijfsleider van de korenmolen. Dat blijkt uit een notariële akte waarin ze door de notaris "Molenaarster" wordt genoemd.⁸⁴ Wanneer ze de leiding overdroeg aan haar zoon is niet precies bekend, maar misschien was dat wel op 4 december 1754 toen ze een huis in de Kerkstraat kocht van de notaris Pieter Rosemond. Ze was toen 71 jaar oud en haar zoon Dirck 31. Dertien jaar later gaf haar zoon Dirk op 28 januari 1768 haar overlijden aan. Elizabeth werd 84 jaar oud en in een hoge klasse van de begrafenisbelasting aangeslagen, wat inhoudt dat ze ten tijde van haar overlijden behoorlijk vermogend was.⁸⁵

De grote Droogmaking van Berkel en Rodenrijs

In het Ambacht Berkel werd al sinds de middeleeuwen veen gestoken om aan de vraag naar brandstof te voldoen. Op de andere veenlanden werd koren verbouwd. Om de korenbouw mogelijk te maken moest het grondwaterpeil in de drassige veengebieden worden verlaagd. Door het water weg te pompen begon het veen in te klinken en moest het waterpeil weer verder worden verlaagd. Dit continuerende proces ging na verloop van eeuwen steeds moeizamer en uiteindelijk was veenwinning het enige waarvoor het land nog geschikt was.

De zogenoemde turfstekerij was overigens een lucratieve handel. Door de toeneemende bevolking steeg de vraag naar brandstof in de steden explosief. Ook daar waar het verboden was werd illegaal veen gestoken en menig dijkdoorbraak was daar het gevolg van. In verkoopaktes van percelen grond werd zelfs vermeld dat er veen was gestoken; deze percelen noemde men "gebroken land". In de loop der eeuwen zijn meters diep veen afgegraven. De onderste laag veen die diep onder water lag werd met een speciale baggerbeugel opgebaggerd, men noemde dit flotteren of slagturven. Door dit flotteren zijn in enkele eeuwen in Delfland en met name in Lansingerland vele landerijen afgegraven en in meren veranderd. Tegen het midden van de achttiende eeuw was zoveel land verdwenen dat er gevaarlijke situaties gingen ontstaan, want vooral bij storm werden resterende stukken land, dijken en wegen weggeslagen en dreigden zelfs woningen weg te spoelen. Om dit voorgoed een halt toe te roepen werd een enorm inpolderingsplan ontworpen.

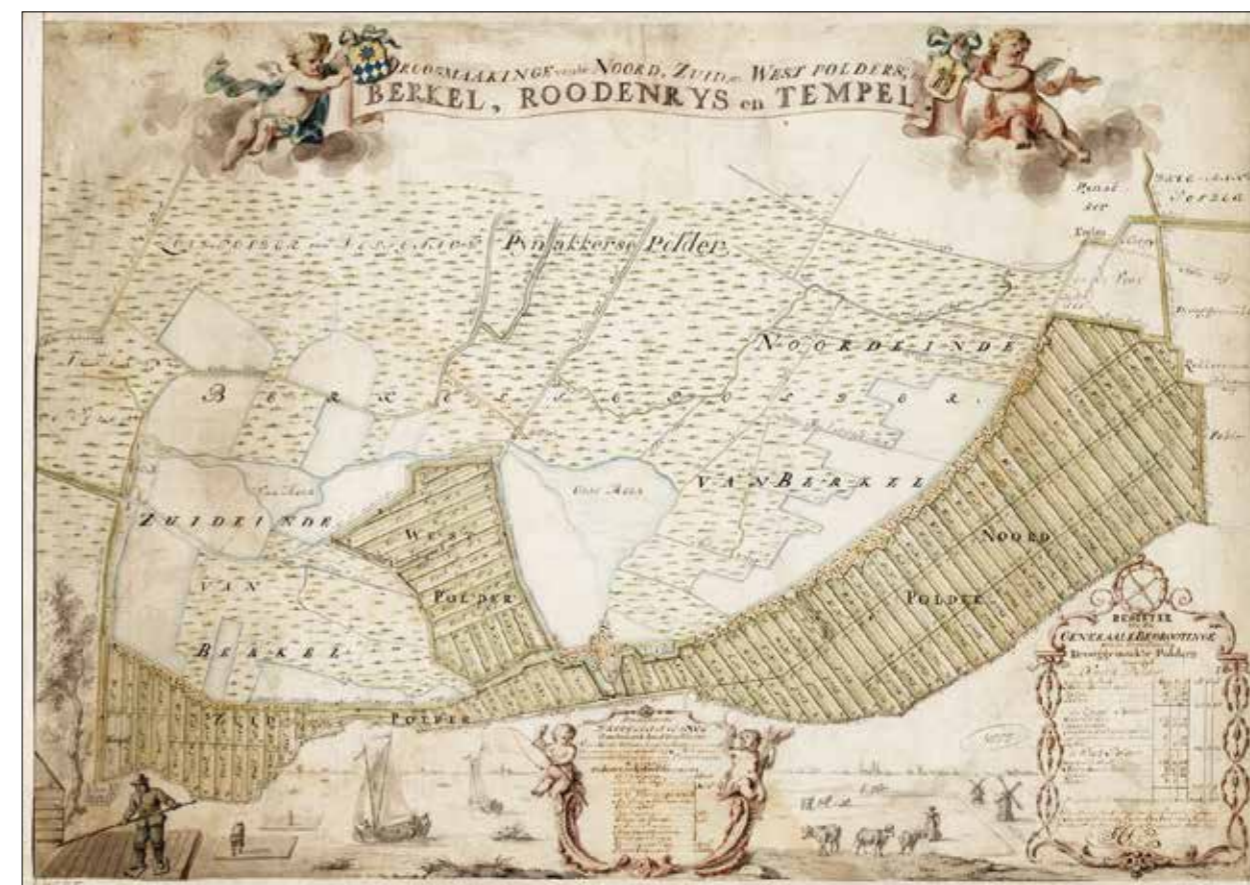
Nadat op 8 december 1772 toestemming was verkregen van het Hoogheemraadschap van Delfland werd begonnen met de bouw van zeven poldermolens. Het aantal bovenmolens in Rodenrijs werd verhoogd van vijf naar zes en zowel in het Noordeinde als in de Westpolder werden elk drie molens gebouwd. Het ambachtsbestuur ging naogal eigennuttig te werk; zij lieten zij lieten de nieuwe dijken soms dwars over de erven aanleggen en vooral de boeren in het Noordeinde moesten hiervoor nogal wat land afstaan terwijl ze hiervoor maar een schijntje vergoed werden.

Dirk Cornelisz Boer

molenaar van 1754 tot 1780

Dirk Boer

Uit het gezin van Cornelis Cornelisz Boer en Elizabeth Uijtdewaart waren zes kinderen geboren waarvan er vijf tussen 1713 en 1719 jong zijn gestorven. Slechts hun zoon Dirk, die op 1 maart 1723 het levenslicht zag, groeide op tot een volwassen man en was zodoende hun enige erfgenaam. Hij trouwde op 7 juni 1761 met Maria Cornelisdochter van Velzen en bleef in het ouderlijk huis in de Kerkstraat wonen. Vijf maanden na zijn huwelijk werd de eerste zoon Cornelis geboren die slechts zes maanden oud zou worden. Op 2 augustus 1762 werd wederom een zoon geboren, ook hem noemden ze Cornelis naar zijn grootvader. De volgende zoon, Jan, kwam op 12 augustus 1764 ter wereld. Arij was een nakomertje, hij stierf drie weken na zijn geboorte op 23 mei 1770.

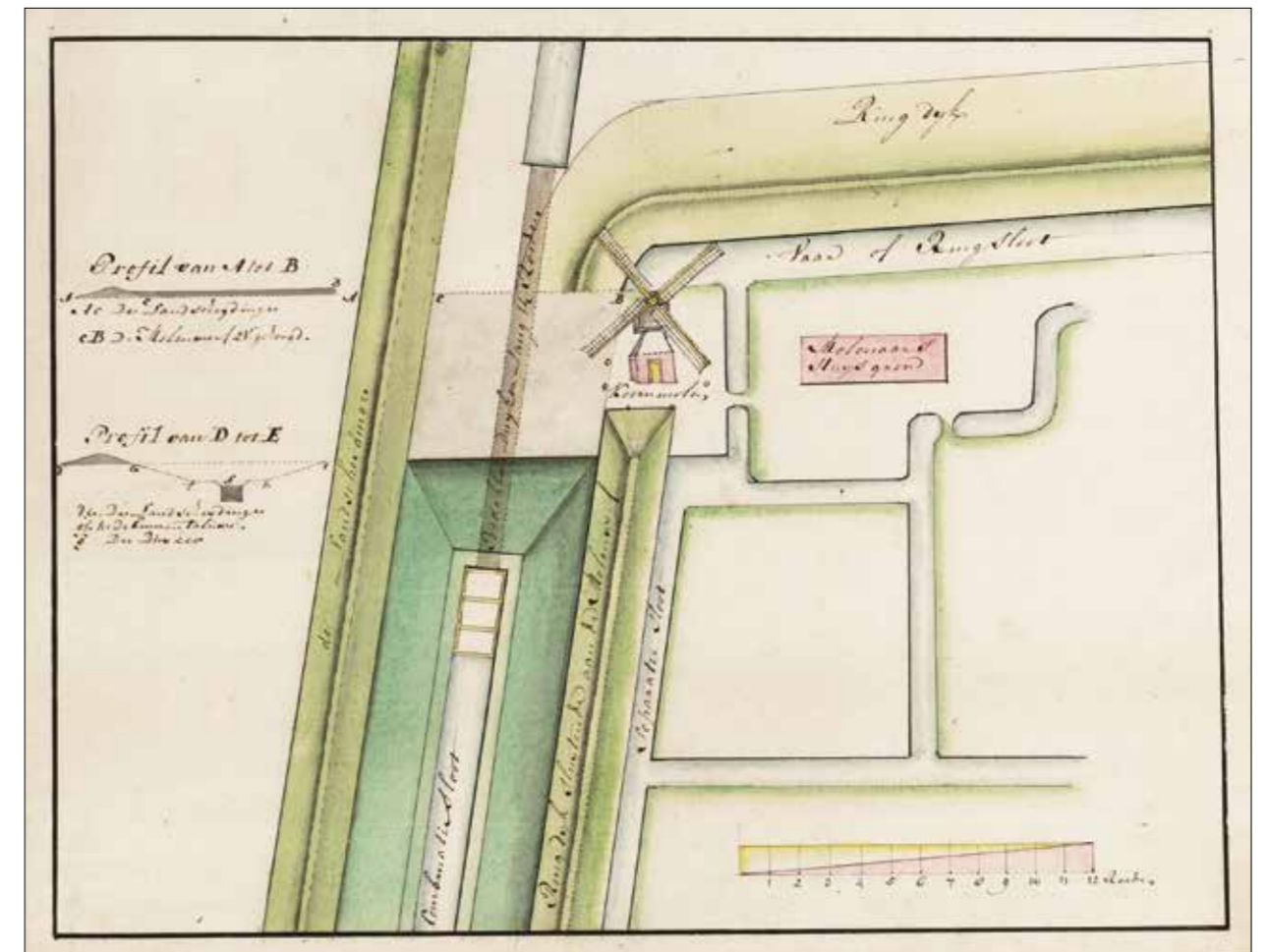
De droogmaking van de Noord, Zuid en Westpolder in Berkel en Rodenrijs en de Tempel in 1777

Vanwege het gevaar van de enorme waterpartijen in Berkel die door het turfsteken waren ontstaan, werd in de 70-er jaren van de achttiende eeuw aangevangen met het droogmaken van de Westpolder, de Noordpolder en de Zuidpolder. Op 7 april 1773 was de schout achter het dorp de plaats van de bedijking en de boezemsloot aan het uitzetten.⁸⁶ Hij zette de rooilijn dwars over de molenwerf heen en ondanks protest van Dirk Boer ging de schout gewoon door met zijn werk. Dirk besloot het er niet bij te laten zitten en omdat hij zelf niet in de gelegenheid was ging zijn vrouw de volgende dag naar de secretaris van het Hoogheemraadschap in Delft om haar beklag te doen. Deze speelde het relaas meteen door aan de heren Van Sommelsdijk en Van Maasdam want zij hadden al meer klachten gehad over de bedijking. Zij gaven onmiddellijk opdracht aan

landmeter Heijnsius om de zaak te inspecteren. Dit moest evenwel met spoed gebeuren omdat de uitvoering van de bedijking al op 14 april zou worden aanbesteed. Pieter Heijnsius begaf zich op zaterdag 10 april naar de korenmolen in Berkel voor een gesprek met Dirk Boer. In zijn rapportage meldde Heijnsius de klachten van de molenaar. Deze had namelijk geklaagd over de breedte van de aan te leggen boezem sloot. Volgens Dirk was de sloot veel te smal voor de schuiten van bakkers die hun graan wilden laten malen. De sloot zou dwars door de molenwerf aangelegd worden en dan ook nog eens zo dicht langs de kruipalen dat kruien niet meer mogelijk was. Bovendien konden zijn klanten uit Schieland aan de andere kant van de landscheiding, door het graven van de boezemsloot niet meer bij de molen kunnen komen om hun graan te laten malen.

Daarna had de landmeter een onderhoud met de schout en zijn medebestuurders. Zij vertelden hem onder andere dat in de publieke aanbesteding door de regenten was bepaald dat de uitvoering van de bedijking pas na vier weken plaats mocht vinden. Heijnsius concludeerde tenslotte dat er tijd genoeg was om tot een schikking te komen en zou de werkzaamheden daarom niet stilleggen. Hij wilde daarom voorstellen dat de boezemsloot met een breedte van tenminste 18 roede voeten (= 5 meter) zou worden aangelegd en niet door de molenwerf zou worden gegraven. Om de vrije overgang naar de landscheiding te behouden stelde hij voor een brug of duiker te plaatsen. Indien de gevreesde verzakking van de molen door het ontwateren of het ontgraven van grond zou optreden dan diende dit ten laste van de Droogmaking te worden verholpen.⁸⁷ In het rapport maakte hij meteen gebruik van de mogelijkheid om ook de misstanden elders in de droogmakerij te melden. Op 5 mei 1774 kwam het uiteindelijk tot een wederzijdse schikking die beide partijen verenigde. In een brief aan de commissarissen noemde hij de volgende afspraken:

- 1 *Dat sijn houten plankier op kosten van de droogmakereij in volkomen ordre niet minder nieuw, sal verstookten worden op de westhoek van sijn kooremolewerff.*
- 2 *Dat de boesemvaart tot dienste van den Moolenaar voor de westhoek van sijn kooremoolewerff 18 voeten breed moete gemaakt en onderhouden werden.*
- 3 *Dat geen slooten of greppen door de koorenmolenwerff mag geschoten of gestoken worden.*
- 4 *Dat den dijk om de koorenmolewerff en 10 Roeden daar vandaan niet hoger mag blijven als die geset en geklonken is als de hoogte der Landscheijdinge, en dat op die 10 Roeden geen graan of plantsoen of gebouwen hoe ook genaamt op den dijk mag geset worden.*
- 5 *Dat de Koore Molewerff niet hoe ook genaamt mag verlaagt veel min aff genoomen worden dan alleen dat ter plaatse daar de generaale Togte sloot moest wesen, een duiker teegens de Landscheijding werden ingegraven en gesonken, waarover den Molenwerff en dijk aan de Landscheijding moet aangehaald worden.*
- 6 *Dat de Landscheijding en dijken met behoorlijke hekken worden beset en onderhouden van de regenten der Droogmakerije, omme de weg naar de Kooremolen altoos vrij en onverhindert behouden.*
- 7 *Dat alle de schadens die onder en na het graven der slooten en duijkergaten off andersints aan den Koormolen mogt komen te ontstaan sal voorsorgt en volkomen herstellen worden door den Regenten der Droogmakerij als vooren.*
- 8 *Dat de vrijen vaart so door de boesemwateren van Berkel, als Poldertogte wateringe langs de landscheijding vaarbaar sal gehouden worden alles buijten eenige schaade van de kooremolenaar voornoemt ...⁸⁸*

De landmeters van Delfland maakten deze kaart van de molenwerf aan de landscheiding met de molen en het molenhuis om te laten zien waar een duiker moest worden aangelegd

Beide partijen konden zich hierin vinden en gingen akkoord met de voorstellen. Dat de genoemde generale sloot (de afwateringssloot langs de gehele landscheiding) er moest komen was duidelijk. Ten behoeve van deze sloot werd gekozen voor een duiker over de gehele breedte van het molenerf. Voor de aanleg van deze duiker is door de landmeter van het Hoogheemraadschap een drietal tekeningen gemaakt van het erf, waarvan twee in kleur. Hierop is naast de plaats van de duiker ook het niveauverschil tussen de landscheiding en het erf te zien. Ook de locatie van de slootjes en het voormalige molenaarshuis zijn hierop aangegeven. Na de uitvoering van het plan was Dirk Boer er toch niet helemaal gerust op en verzocht hij twee molenmakers uit Overschie om hun deskundig oordeel te geven. Zij verklaarden na een grondige inspectie ter plaatse dat ook zij bang waren dat de molen door het verlagen van het waterpeil ernstig zou gaan verzakken en overhellen.⁸⁹ Zelfs nu al waren er scheuren te zien waar de molenwerf tegen de landscheiding was aangeheeld. Volgens de molenmakers zou de dijk zodanig krimpen dat daardoor ook de gehele molenwerf zou verzakken. Achteraf is dit reuze meegevallen, de molen zou nog meer dan honderd jaar blijven staan.

Dirk's vrouw Maria van Velzen overleed, 48 jaar oud, in augustus 1775. Haar twee minderjarige zoons werden voortaan door hun vader opgevoed zoals dat per testament in 1770 was vastgelegd. Hierin was bepaald dat de langstlevende de minderjarige kinderen op zijn kosten moest opvoeden tot de huwelijkse staat of de ouderdom van 20 jaar. De kinderen moesten leren lezen en schrijven en een eerlijk beroep leren zodat ze een eigen bestaan konden opbouwen.⁹⁰

De jongens groeiden voorspoedig op en Dirk leerde hen het molenaarsvak. Op het land achter de Kerkstraat stonden een stal en een schuur met dieren, zoals een varken, wat kippen, een schaap en twee kalkoenen. In het land daar achter stonden een paard en drie melkkoeien, zijn andere koeien stonden bij vrienden. Met het paard en wagen werd het meel rondgereden naar de klanten. Het overige vee was voor consumptie zoals het aan Jan Jacobsz ten Cate verkochte vette varken waarvoor hij 27 gulden 16 stuivers en 18 penningen had gekregen. Wanneer Dirk een varken voor zich zelf liet slachten dan zorgde hij altijd dat de drank voor de slager al klaar stond. Naast zijn beide zoons had Dirk een dienstmeid, Leena Haak en een knecht, Jan Verspreeuw. Jan werd naast zijn dagelijks werk apart uitbetaald voor het billen van de molenstenen waar hij negen gulden voor kreeg. Voor het smeren van de molen gebruikte hij negenpondsspek, spijkers en dergelijke haalde hij bij de smid aan de Herenstraat, Antonie de Winter. Wat hij niet zelf kon repareren besteedde hij uit aan timmerman Dirk van Tol. Op zondag gingen ze naar de katholieke kerk. Zijn plaats in de kerkbank kostte hem, naast de drie gulden kerk- en armengeld, nog vier gulden per jaar. De nieuwtjes die hij daar niet hoorde las hij wel thuis in de Rotterdamse courant zodat hij van alles en iedereen op de hoogte was.⁹¹

Het molenerf langs de landscheiding met het molenhuis en de hooiberg voor de droogmaking

Op 13 september 1780 kwam Dirk Boer te overlijden. Hij kreeg een deftige begrafenis zoals het de gegoede burger betaamde. De aflegger legde hem in een mooie kist en bedekte de kist met het beste doodskleed dat hij kon vinden. De koster luidde de klokken tijdens de begrafenis en zijn twee in rouwkleren geklede zoons, liepen achter de kist. Na de begrafenis volgde het doodsmaal, waar voor zeven gulden en zestien stuivers aan vis werd opgediend en voor vier gulden en zeventien stuivers aan vlees. Op de rekening van de begrafenis die men "doodse schulden" noemde, stond vervolgens vermeld dat de dragers van het lijk, een hoed, twee kousen en ander rouwgoed, zes en twintig gulden zes stuivers kostten plus een bijdrage van 40 gulden aan de armenkas, wat voor die tijd een enorm bedrag zal zijn geweest.

Uit de boedelinventaris blijkt nogmaals dat Dirk in zijn leven niet onbemiddeld was. In huis had hij 1122 gulden en 15 stuivers aan contanten. Daarnaast lagen er nog enkele onbetaalde rekeningen van diverse bakkers voor het malen van hun graan. Op het huis in de Kerkstraat resteerde nog een hypotheek van 1200 gulden met 3% rente. Dit huis had hij van zijn moeder geërfd, die het in 1754 had gekocht van Pieter Rosemond.⁹²

Cornelis Dirkszoon Boer

molenaar van 1780 tot 1796

Cornelis Boer

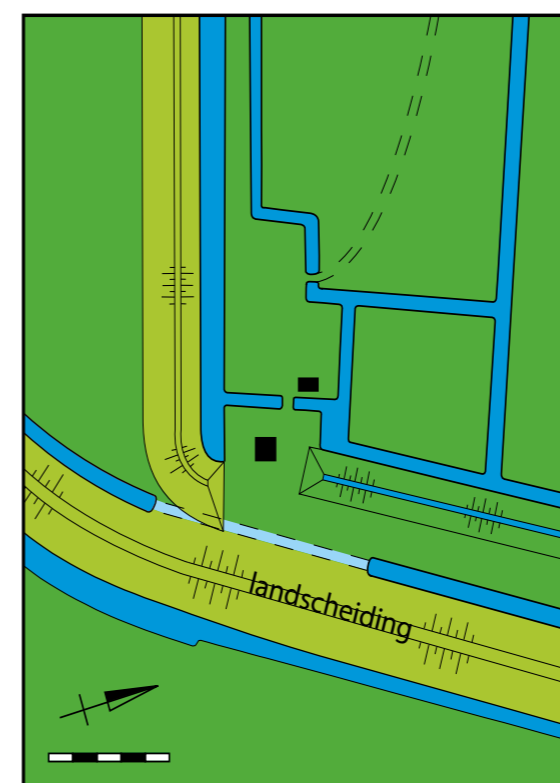
Nadat vader Dirk was overleden zetten de beide zoons het bedrijf voort met Cornelis als oudste aan het hoofd. Hij was toen 19 jaar oud en beëdigd molenaar, zijn broer Jan was 17 jaar en samen woonden ze in het huis van hun vader. Er was echter een probleem: wettelijk gezien waren beide zoons nog minderjarig. Volwassen was men pas op 25-jarige leeftijd of wanneer men getrouwd was. De door hun vader aangewezen voogden waren bevoegd om de molen en toebehoren te verkopen, maar omdat de broers het bedrijf graag voort wilden zetten, besloten de voogden de molen aan te houden.⁹³

Twee jaar later moesten de voogden echter concluderen dat de broers er een puinhoop van hadden gemaakt. Ze hadden geconstateerd dat er gesjoemeld was met de belasting, klanten waren bestolen en de bakkers slecht behandeld. Bovendien was het huishouden ernstig verwaarloosd sinds het vertrek van de dienstmeid, die nadat ze door de oudste broer was bezwangerd, was vertrokken.⁹⁴

De voogden besloten de molen dan toch maar openbaar te veilen. Cornelis en Jan dit trachtten dit natuurlijk te voorkomen. Jan ging daarvoor zelfs naar de bakkers in het dorp met de vraag of zij een goed woordje voor hen wilden doen. Maar de bakkers waren al zo dikwijls slecht behandeld dat zij hierin een mooie kans zagen om van de broers af te komen. Gezamenlijk verklaarden ze bij de rechtbank dat ze niet alleen slecht waren behandeld, maar ook waren misleid, afgezet en dat ze, indien de rechtbank dit wenste, nog wel meer klachten konden noemen.⁹⁵

Cornelis en Jan protesteerden hiertegen en met succes. Het argument dat de molen al in het bezit van hun voorouders was en zij het bedrijf al enkele jaren hadden voortgezet was overtuigend en het feit dat zij zonder de molen brodeloos zouden worden was misschien wel het meest doorslaggevend. Pieter Frank van der Valk en Cornelis Bree hadden hun buik vol van hun rol als voogd en verzochten het Hof van Holland om ontslagen te worden van hun taak.⁹⁶ In december 1782 werden daarom twee nieuwe voogden aangesteld, wat echter wat Cornelis betreft, van korte duur zou zijn. Cornelis trouwde namelijk op 28 juni van het volgende jaar met Antje Heus, waardoor hij ineens meerderjarig was en niets meer met zijn voogden te maken had. Natuurlijk was dit een slimme zet.

Voor dat moment tenminste, want de keerzijde was dat het huwelijk niet gebaseerd was op liefde maar op zakelijke grond. Al na enkele jaren kwam Cornelis de "ware" tegen waarmee hij dan ook heimelijk verkeerde. Een echtscheiding was in die tijd ondenkbaar, strafbaar zelfs en daarmee uitgesloten.

- land
- dijk
- duiker
- bebouwing
- water

De situatie rond het molenerf na voltooiing van de droogmaking. De Wildert is geheel drooggevallen, het molenhuis en de windas zijn afgebroken

was dat het huwelijk niet gebaseerd was op liefde maar op zakelijke grond. Al na enkele jaren kwam Cornelis de "ware" tegen waarmee hij dan ook heimelijk verkeerde. Een echtscheiding was in die tijd ondenkbaar, strafbaar zelfs en daarmee uitgesloten.

Toen zijn minnares voor de tweede keer zwanger was en nu bevallen was van een kind besloot hij samen met haar elders een nieuw leven te beginnen.⁹⁷ Hij verkocht de molen aan zijn broer die zich slechts de helft kon permitteren. De andere helft werd daarom verkocht aan Willem Loherder, een goede vriend van hun vader. De overdracht vond plaats op 8 augustus 1796 bij notaris Jan Langeveld.⁹⁸ Diezelfde dag kocht Cornelis voor zijn echtgenote Anna Heus een groot aantal landerijen en een huis in het Noordeinde. Een jaar daarvoor had hij al een ander huis gekocht in het Noordeinde, namelijk herberg "Het Fortuijn".

Kort na de koop van de herberg werd bekend dat Cornelis een dubbelleven had geleefd en in overspel had geleefd met Jannetje Berkel. Schout en gezworenen die het gerecht vormden achtten de zaak maatschappelijk onaanvaardbaar. Zij stelden dat hij niet alleen als getrouwd man in overspel had geleefd, "...maar dat hij voor bovendien dezelve misdaad zouden hebben doen vergezeld gaan met de verregaande misdadige en verzwarende omstandigheden zoo voor aan hetzelfde vrouwspersoon te beloven en haar aan te zetten om samen weg en door te gaan...".¹⁰¹ Cornelis werd gedagvaard om op maandag 21 september voor het gerecht te verschijnen. Hij had die bui natuurlijk al lang zien hangen en was er voortijdig vandoor gegaan. Als reactie op de dagvaarding stuurde hij een verzoek tot ontslag van vervolging omdat zijn misdaad er een van menselijke zwakheden was waar hij niets aan kon doen. Ontslag van rechtsvervolging zou niet alleen kostbare rechtsprocedures besparen maar ook zouden de moeder en zijn kind hem dan niet langer hoeven te missen.¹⁰²

Zelfs een advertentie in de Rotterdamsche Courant leverde niets op; Cornelis was weg en bleef weg

De schout en gezworenen namen hier geen genoegen mee en stuurden hem een volgende dagvaarding. Omdat ze wisten dat Cornelis voortvluchtig was plaatsten ze de dagvaarding ook in de Rotterdamsche Courant. Het had geen zin; Cornelis was naar Harmelen gevlucht en liet niets meer van zich horen. Na vier oproepen bij hem thuis en in de Courant werd hij bij verstek veroordeeld tot een boete van 400 gulden, betaling van de kosten en eeuwige verbanning uit Holland. Zijn echtgenote Antje had echter nog contact met haar man en verkocht in 1797 met schriftelijke toestemming van haar man Cornelis via een notaris in Utrecht, de herberg en drie stukken land

om daarna in haar huis in het Noordeinde rustig verder te leven.

De kous leek daarmee af totdat Cornelis in juni 1798 in Rotterdam werd opgepakt en naar Berkel gebracht. De schout sloot hem op in de thans nog bestaande gevangenis in de toren van de dorpskerk. Tijdens het verhoor bekende Cornelis ondanks zijn verbanning niet alleen meer malen bevriende Berkelnaren in Rotterdam te hebben ontmoet, maar zelfs ook in Berkel te zijn geweest. Dit was een ernstige zaak die boven de macht van de schout ging. De baljuw veroordeelde hem opnieuw tot een boete van 400 gulden plus de proceskosten die hij in zes jaar tijd door dwangarbeid moest terugverdienen, daarna zou hij voor 20 jaar worden verbannen uit Holland.

Een jaar later zocht Cornelis Jacobsz van Velse, een van de regenten van Berkel, hem op in het werkhuis te Utrecht. Voordat hij Cornelis zou ontmoeten had hij eerst een gesprek met het hoofd van zijn afdeling.

"Hoe maakt de gevangene het?" had hij de vader gevraagd, waarop deze antwoordde: "Hij maakt het zoo, dat ik hem voorleden week nog een pak slage heb wille geven". De vader (zo werd het hoofd genoemd) deed zijn beklag en vertelde "...daar zit hier een vrouwspersoon die zegt dat zij met hem getrouwd is. Ik denk als zij los waren, zij de vorigen gang zoude gaan".

Het gedrag van Cornelis liet dus te wensen over. Na het gesprek verliet de vader het vertrek en liet hij Cornelis bij de regent brengen. Op de vraag hoe Cornelis het in de gevangenis had zei hij dat hij net zo hard moest werken als zijn medegevangenen. Over de vader had hij verder niets te klagen. Toen de gezworene hem vroeg of hij verder nog iets te wensen had vroeg hij: "Kan ik niet uit de gevangenis worden ontslagen?"

Op 10 juli 1805 schreef Cornelis een smeekbrief vanuit het tuchthuis aan zijn vrienden en het Gerecht in Berkel, waarin hij hen om vergeving vroeg. Hij had zijn wangedrag ingezien en had berouw van zijn daden. Dagelijks bad hij "onse Saligmaker Jesus Kristus" om vergeving en werkte hij zo hard hij kon in het tuchthuis. Hij was bereid dit ook te doen wanneer het Gerecht en zijn vrienden hem zouden vergeven, gratie schenken en ontslag verlenen zodat hij zich weer kon verenigen met zijn vrouw Antje...¹⁰³ Maar zijn verzoek werd niet ingewilligd. Toen hij na jaren vrij kwam uit het tuchthuis is hij naar Wissekerke in Zeeland vertrokken. Hij hertrouwde met Pieterella Tazelaar en overleed er op 27 januari 1814.

Politieke voorkeur

De geschiedenis van Holland wordt aan het einde van de achttiende eeuw gekenmerkt door de invloed van de Franse Revolutie. Een groeiende groep menden die nadacht over hoe het tot armoede vervallen Holland beter geregeerd kon worden noemde zich Patriotten.

De zichzelf verrijkende top laag die braaf deed wat de stadhouder wilde noemde zich Orangisten. In 1787 namen de Patriotten de macht over en om de Prinsgezinden dwars te zitten werden wetten bedacht om allerlei verbanden met het Huis van Oranje uit te bannen. Men ging daarbij zo ver dat zelfs de kleur oranje verboden werd. Ook katholieke Hollanders bevonden zich onder de Patriotten omdat zij zich bevrijd zagen van het protestante juk van de Oranjes. De Patriottenrevolutie was van korte duur maar na de bezetting door Frankrijk in 1795 grepen ze hun kans weer en werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden omgedoopt in De Bataafsche Republiek.

Op 9 februari 1796 werd door de Berkelse Burger Sociëteit Eendracht maakt Macht een vrijheidsboom voor het rechthuis opgericht "...ter eere van onze broeders de braave Franschen welke ons uit de ketenen der slavernij en heerschzucht verlost en gesteld hebben..." In het bestuur zaten Volkert Swart, Jacob van Velsen en natuurlijk Cornelis Boer. Na het planten van de Vrijheidsboom gaf Volkert nog een toespraak vanuit het raam van het Rechthuis die gul werd beantwoord door de luidkeels roepende menigte "*Hoezee ! Vivat de Vrijheid*"⁹⁹

Cornelis Dirksz Boer en Willem Loherder behoorden tot Berkels fanatiekste Patriotten. Toen zij op een zomerse zondag in 1796 uit de kerk kwamen zagen ze nog net hoe Pieter, de zoon van de Weduwe Aart van Vliet, uit de braambosjes van de chirurgijn komen met een bloem van de Oost Indische Kers op zijn hoed. De jonge Pieter voelde zich duidelijk betrappt want hij wist niet hoe snel hij de bloem van zijn hoed moest afnemen. Cornelis en Willem rapporteerden dit meteen aan de schout die daarop Pieter en zijn moeder ter verantwoording riep. Pieter, een jongen van 16 jaar, zei dat hij dacht dat alleen het dragen van goudsbloemen verboden was. Wegens zijn jeugdige leeftijd kwamen hij en zijn moeder er met een reprimande vanaf.¹⁰⁰

Politiek of niet; de affaire rond Cornelis en zijn minnares kostte hem op 14 oktober 1796 uiteindelijk ook zijn bestuursfunctie en lidmaatschap van de sociëteit .

Jan Dirkszoon Boer
molenaar van 1796 tot ca.1825

Toen Cornelis na de dood van hun vader het bedrijf overgenomen had, bleef Jan bij zijn broer op de molen werken. Beide broers zorgden ondanks hun bedenkelijke praktijken goed voor hun kostbare bezit en vonden dat de molen dringend aan een grote opknapbeurt toe was. Hiervoor hadden zij veel geld nodig en omdat zij zelf nog minderjarig en dus onbevoegd waren, schakelden ze hun voogden in. Jan van Velzen en Jan van Rijn verzochten de ambachtsheer in maart 1783 om een hypotheek ten bedrage van 3000 gulden te mogen afsluiten ten name van de erven Dirk Boer. De molen en het land dienden daarbij als onderpand. Herman van Hees, heer van Berkel en Rodenrijs, ging akkoord en de molen kon worden gerepareerd.¹⁰⁴

In 1790 kochten de broers een perceel grond in de Kerkstraat van Jan van Wijn en lieten hierop een nieuw huis bouwen. Het ouderlijk huis werd verkocht aan Jacobus van Stokkem.¹⁰⁵ Hoewel Jan zijn helft van de molen in 1790 aan Cornelis had verkocht, kocht hij deze zes jaar later, op 8 augustus 1796, weer terug van zijn broer. Maar naast de koopsom van 4000 gulden rustte ook nog de hypotheekschuld van 3000 gulden op het geheel. Jan besloot daarom met een compagnon in zee te gaan. Willem Loherder, een oude vriend van de familie, werd voor de helft mede eigenaar van het huis, de molen en toebehoren.

Jan Boer trouwde op 7 december 1788 met Geertje de Raat en heeft drie kinderen met haar gekregen. Het gezin was niet veel geluk beschoren; de kinderen zijn allemaal vlak na hun geboorte gestorven. Geertje overleed kort na de geboorte van haar derde kind op 28-jarige leeftijd in 1795. Op 14 oktober 1796 hertrouwde Jan met Catharina Arends Heijdra. Dit keer leek het lot het gezin gunstiger gezind. Het eerste kind was een zoon. Hij werd geboren op 13 augustus 1797 en genoemd naar zijn grootvader Dirk. De tweede was een dochter, Apolonia. Kleine Dirk stierf nog voor de geboorte van de tweede zoon die ze daarom weer Theodorus (Dirk) noemden. Ook Apolonia overleed al jong want na de volgende zoon Arnoldus kregen ze nog een dochter die ze ook Apolonia noemden. De jonge moeder overleed op 31 januari 1809 en Jan stond er samen met zijn zoontje alleen voor.

Vijf jaar later liet hij zijn boedelinventaris opmaken ten behoeve van zijn enige nog in leven zijnde kind Dirk. Op zijn verzoek taxeerden zijn vrienden Joseph Arends en Hendrik Loherder de gehele boedel, zowel de roerende als onroerende goederen. Naast het onroerend goed worden alle zaken genoemd die maar enigszins met financiën te maken hebben. Zo had de molenaar nog diverse rekeningen openstaan vanwege het maalloon. Jan van Meurs zou hem nog 120 gulden schuldig zijn maar omdat het hoe en wat niet duidelijk was werd het achterwege gelaten. Jan had ook nog enkele rekeningen niet betaald, de grootste was een hypotheekschuld van 3000 gulden exclusief 5,5% rente aan Arie van Oosten. Aan Joseph Arends was hij nog 66 gulden schuldig voor een partij turf en aan Job van der Burg nog 40 voor de koop van een koe. Vanwege een reparatie aan de molen stonden ook nog enkele rekeningen open zoals 8 gulden voor de smid Antonie de Winter en voor levering van een molenroede door de heer Slingerland, waarvan de helft, zijnde 65 gulden, nog betaald moest worden. Als laatste stond het recht van de wind beschreven waarvan de betaling al drie jaar achter liep. Het was echter de tijd van de Bataafse Republiek, de tijd van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Met name het begrip "Gelijkheid" had ertoe geleid dat de status van ambachtsheer en de bijbehorende rechten achterhaald zouden zijn. Het was de notaris daarom niet duidelijk of deze belasting nog moest worden betaald of niet. Naast de financiële zaken werden ook de goederen in het huis aan de Kerkstraat per vertrek beschreven. Joseph Arends en Hendrik Loherder wandelden al schrijvend en taxerend via het voorvertrek met de schoorsteen en de bedstee naar de kelder, het achtervertrek en

de zolder naar de schuur. Zoals we al eerder zagen in de boedelbeschrijving van Neeltje Croon-
even uit 1729 werd tot in detail beschreven wat er in huis aanwezig was. De inventaris van Dirk
Boer werd niet alleen opgemaakt maar ook nog eens getaxeerd waardoor we een aardige indruk
krijgen van wat hij bezat. De onderstaande lijst is slechts een greep uit zijn bezit.¹⁰⁶

*Zeven schilderijtjes getaxeerd op eene gulde agt stuivers.
Een spiegel getaxeerd op eene gulden agt stuivers.
Een klok getaxeerd op zeven guldens.
Een hangoortafel en wol tafelkleed getaxeerd op vier stuivers.
Een tin tabakskonfoort, een blikke tabaksdoos, een theedoosje een kwispedoor getaxeerd op
twaalf stuivers.
Twee kopere kandelaars een dito. keteltje, een dito. schuimspaan, een blikke lamp, een koffijmolen,
een blik doosje en een dito ketel getaxeerd te samen op eene gulden.
Eenige delfsaardewerksche schotels, borden, potten en pannen getaxeerd op agtien stuivers.
Een vogelkooitje en een Canarie vogeltje getaxeerd op agttien stuivers.
Een tinnkast getaxeerd op vier guldens.
Vijf en twintig kopjes en dertig bakjes porcelein, twee melkkannetjes en twee trekpotten dito
getaxeerd te samen op twee guldens en tien stuivers.
Negen porceleine borden getaxeerd op eene gulden.
Vijf tinne schotels getaxeerd op vier guldens.
Twee porceleine schenkkannetjes met zilvere kleppe getaxeerd op drie guldens.
Negen borden, negen boter schoteltes, een mostertpotje, een tin eierlepeltje en een fruitbakje
getaxeerd te samen op eene gulden agt stuivers.
Een bijbel en wat potten en pannen getaxeerd op veertien stuivers.
Een pers getaxeerd op twaalf stuivers.
Een spiegeltje en vijf schilderijtjes, getaxeerd te samen op agt stuivers.
Vier stoelen getaxeerd op eene gulden vier stuivers.
Twee vleeschkuipen getaxeerd op twee guldens.
Een metaalpotje, een oude kopere braadpan en een ronde dito getaxeerd op twee guldens en tien
stuivers.
Een eike houte kist getaxeerd op eene gulden vier stuivers.
daarin de kleederen, goud en zilverwerk van de trouw het welk dient voor memorie.
Een lessenaartje getaxeerd op vijf stuivers.
Daarin eenige papieren van geen waarde.
Een ledikantje met een bedpeuluw een kussen een deken drie lakens en een kussensloop getaxeerd
op dertien guldens.
Een bed, een kusse, een peuluw, twee dekens, drie lakens en drie kussenslopen getaxeerd te samen
op vijftien guldens.
Vier glasgordijntjes getaxeerd op vier stuivers.*

Intussen had ook de compagnon in het molenaarsbedrijf een gezin gesticht. Het huwelijk van
Willem Loherder met Clara van Beest werd gezegend met twee dochters, Maria en Jannetje.
Zijn oudste dochter Maria trouwde later met landbouwer Hendrik Loherder, afkomstig uit het
plaatsje Laer, nabij Osnabrück. Haar vader kwam zelf ook uit die buurt, namelijk uit Dissen.
Maria overleed kort na de geboorte van haar derde kind. Jannetje zou trouwen met Hendrik
Voorkotter uit Bergschenhoek die als particulier te boek stond.
In 1803 werd Willem Loherder zo ziek, dat hij voor de zekerheid zijn testament liet opmaken.
Als wettige erfgenamen benoemde hij zijn vrouw Clara en zijn twee dochters. Als voogden en
executeurs benoemde hij Jan Jansz Boer en Willem van Gemert uit Berkel en Hendrik Hillenaar

uit Rijswijk.¹⁰⁷ Beide schoonzoons erfdn 1/8e uit Willems deel van de korenmolen zodat na de
dood van Willem in het verpondingsregister van 1805 de volgende eigenaren van de korenmolen
worden genoemd:

1/4 Hendrik Voorkotter en Hendrik Loherder
1/4 Clara van Beest als weduwe van Willem Loherder
1/2 Jan Dirksz Boer

Privé en zaken gescheiden

De twee eigenaren van de korenmolen konden het erg goed met elkaar vinden. Na
de dood van Jan Boer's vrouw Catharina werd de inventaris mede op zijn verzoek
door Hendrik Loherder opgemaakt en getaxeerd. Hendrik benoemde zijn vriend Jan
Boer in zijn testament tot voogd over zijn minderjarige kinderen.

De beide heren gingen vaak gezamenlijk naar veilingen van failliete boedels. Tij-
dens zo'n veiling op 13 april 1812 kocht Jan Boer twee gordijnen en een rabat (smalle
geplooid strook boven de gordijnen) voor 1 gulden 2 stuivers, een bureau voor 3
gulden 13 stuivers
en een vogelkooitje voor 13 stuivers. Hendrik kocht er een ladetafel voor 3 gulden
14 stuivers en een vleeschkuip voor 2 gulden 8 stuivers. ¹¹² Op een veiling door de Her-
vormde kerk op 18 januari 1813 werden de 46 eiken die op het kerkhof stonden ge-
veild. Voorwaarde was dat de kopers zelf de bomen moesten rooien, vervoeren en
de ontstane gaten in de grond moesten egaliseren. Jan kocht twee bomen en Hen-
drik zeven.

Maar zaken en privé moesten van elkaar gescheiden blijven. Hendrik was voor de
helft eigenaar van de korenmolen en die investering moest hem ook iets opleveren.
Daarom stelden zij een huurcontract op met de rechten en plichten van de huurder
en verhuurder.

Zo was de huurder gehouden de molen ordentelijk te gebruiken, te onderhouden en
indien nodig te repareren. Ook moest de huurder op tijd de belasting op ramen en
deuren en het molen- en sluisgeld betalen. allemaal zaken die Jan als halve eigenaar
toch al deed. Bij zijn overlijden mocht de weduwe tot wederopzegging de molen
blijven exploiteren als ze dat maar tijdig melde. Het huurcontract had een looptijd
van drie jaar tegen een huurprijs van 265 gulden per jaar. ¹¹³

Clara van Beest maakte in 1809 haar testament op en legateerde haar vierde deel van de korenmolen aan haar dochter Jannetje. Door de erfenis van haar moeder en de aankoop van het 1/8e deel van haar zwager Hendrik Loherder kwam zo de uiteengevallen helft van de molen, land, dijk en huis in handen van Jannetje en haar man Hendrik Voorkotter.¹⁰⁸ In 1811 verklaarde Hendrik Voorkotter tegenover de notaris een som van f.1000,— schuldig te zijn aan zijn zwager Hendrik Loherder. Hij wendde daarbij zijn helft van de korenmolen aan als onderpand.¹⁰⁹ Vier jaar later, op 28 januari 1815, verkochten Hendrik Voorkotter en Jannetje Loherder hun deel in de korenmolen aan Hendrik Loherder voor een bedrag van twee duizend gulden, waarmee de lening werd opgeheven en ook nog een behoorlijk bedrag vrijkwam.¹¹⁰

Op de dag voor de verkoop liet Hendrik Loherder bij de Berkelse notaris Van Aalst een huurcontract opstellen waarin vastgelegd werd dat Jan Dirksz Boer huurder was van de helft van de molen en toebehoren, de andere helft was immers zijn eigendom. Het huurcontract werd officieel gesloten met de handtekeningen van de notaris, twee getuigen en Dirk Boer. Hendrik tekende niet; hij verklaarde dat hij zijn naam niet kon schrijven ...¹¹¹

Een jaarlijks terugkerende kostenpost was het recognitiegeld, ofwel het recht van de wind. De ambachtswrouwe Adriana van Renooij had dit in 1672 gesteld op 80 gulden per jaar en dat bedrag was sinds die tijd niet meer verhoogd. Het achterhouden van het recognitiegeld was voor de molenaar een goed middel om iets van de ambachtsheer gedaan te krijgen. Dit blijkt onder andere uit de rechtszaak tussen Simon Kruger en Cornelis Boer in 1699 waarbij Kruger weigerde zijn bomen te snoeien terwijl ze de wind naar de molen belemmerden.¹¹²

De Bataafse Republiek maakte in 1798 een einde aan de zogenaamde heerlijke rechten. Het besef dat de ambachtsheren geen aanspraak meer konden maken op dergelijke maatschappelijke en politieke voordeeltjes drong lang niet altijd door bij de bevolking. Pas in 1810 kreeg Jan Boer hier lucht van en weigerde hij voortaan het recht van de wind te betalen, ondanks verscheidene aanmaningen door ambachtsheer Johan van Hees. Tijdens het opmaken van Jan's boedelinventaris in 1814 vermeldde de notaris dan ook dat het niet zeker was of deze post al dan niet moest worden betaald.¹¹³ Drie jaar later was het geschil nog niet opgelost en besloot Van Hees via de rechter zijn gelijk te halen. Op 11 maart 1817 werd Jan Boer gedagvaard om op 15 maart te verschijnen voor de vrederechter in Hillegersberg. De beide partijen konden niet tot overeenstemming komen en de rechter deed geen uitspraak. Waarschijnlijk zag de ambachtsheer wel in dat het ouderwetse recht niet meer haalbaar was en heeft hij geen verdere acties meer ondernomen.¹¹⁴

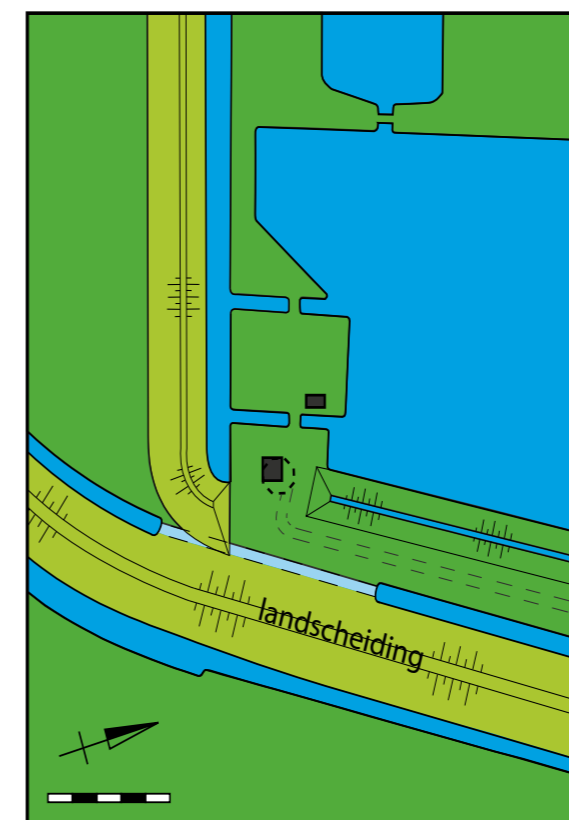
Jan Boer hertrouwde op 16 juli 1814 met Neeltje Bakker uit Capelle aan de IJssel. Hun eerste zoon, Cornelis, stierf al snel na zijn geboorte. Daarop volgde dochter Maria en een tweede zoon Cornelis. Op woensdag 20 februari 1822 werd hij opnieuw vader van een kerngezonde zoon, Adrianus (Arie). Samen met zijn oudste zoon Dirk heeft Jan het bedrijf nog tot aan zijn dood geleid. Hij stierf op zaterdagochtend om acht uur, 24 september 1831.

Dirk Boer

molenaar van ca. 1825 tot 1850

D. Boer

Als zoon uit het tweede huwelijk van zijn vader Jan, volgde Dirk hem na zijn dood samen met zijn stiefmoeder Neeltje Bakker op als korenmolenaar. Dirk hoefde als enige zoon en kostwinner niet in militaire dienst. Dankzij de keuring weten we dat hij ongeveer 1m66 lang was, bruine ogen en lichtbruin haar had, een langwerpige hoofd met een ronde kin. Hij verhuisde na zijn trouwen op 28 mei 1824 naar een ander huis in de Kerkstraat.¹¹⁵ Zijn gezin bestond uit zijn vrouw Geertruida Beek uit Delft en hun dertien kinderen, waarvan een aantal al jong stierven. Geertruida verdiende nog een zakcentje bij als baker en hun oudste zoon Nicolaas hielp zijn vader bij zijn werkzaamheden als knecht. Zijn tweede zoon Johannes overleed een jaar na zijn geboorte, de derde zoon Cornelis hielp ook mee in het bedrijf maar verhuisde later als sjouwer naar Vrijenban. Voor hem in de plaats kwam Johannes van Velzen, een sterke jonge kerel die van aanpakken wist. Hij lag bij Dirk en Geertruida in de kost en kon daardoor genoeg sparen om in 1845 de broodbakkerij van Wilhelmus Krijns naast de grutterij aan de Herenstraat te kopen.¹¹⁶

land	bebouwing
dijk	water
duiker	stenen molen

De molenwerf omstreeks 1830. Inmiddels is veel van het omliggende land ten prooi gevallen aan de turfwinning

Mede eigenaar Hendrik Loherder verkocht zijn helft van de molen op 31 december 1829 aan zijn zoon Willem voor 4000 gulden.¹¹⁷ De molen was volgens de Inspecteur van het Kadaster op dat moment in goede staat. Voor het eerst wordt gemeld dat het een wipkorenmolen betreft met twee paar stenen, een buil- en een maalsteen.¹¹⁸ Na jaren deed Willem Loherder zijn aandeel in de molen en toebehoren van de hand. Hij verkocht het aan Gabriel van der Burg, die evenals diens vader Arend talent had voor beleggen. Deze Arend van der Burg had een aanzienlijke som geld verdiend en wilde dit geld vastzetten ten behoeve van zijn nakomelingen in slechtere tijden. Zijn zoons hebben deze wens uitgevoerd door in 1849 "Het Zedelijk Lichaam" te stichten, een fonds waarin het familiekapitaal werd belegd en beheerd.¹¹⁹ Gabriel kocht op 13 juli 1842 het aandeel van de molen van Willem Loherder voor een bedrag van 4200 gulden en werd daarmee mede eigenaar van de korenmolen en het huis in de Kerkstraat.¹²⁰

Dirk heeft tot 1850 de molen gerund met zijn stiefmoeder. Door zijn slechte gezondheid moest hij het daarna rustiger aan doen en gaf hij de leiding over aan zijn halfbroer Arie. Als molenaarsknecht bleef hij tot aan zijn dood in 1863 betrokken bij het bedrijf.

Adriaan (Arie) Boer
molenaar van 1850 tot 1879

A. Boer

Stamboom van de korenmolenaarsfamilie Boer

Na het overlijden van Jan Boer in 1831, zette zijn weduwe Neeltje Bakker het bedrijf voort met haar stiefzoon Dirk. Omstreeks 1850 waren zowel Neeltje als Dirk (met zijn vrouw Geertruida) te oud om het bedrijf nog langer te leiden en werd Adriaan, de zoon van Neeltje en Jan, de officiële korenmolenaar op de molen van Berkel.¹²¹ Neeltje sleet haar laatste dagen in het huis in de Kerkstraat bij het gezin van haar zoon Adriaan. Nicolaas, de zoon van Dirk en Geertruida, woonde ook bij hen in en werkte samen met zijn vader, de oude Dirk als molenaarsknecht, Horisia Weisenburg was hun dienstbode.

Adriaan Boer, die in de wandeling Arie werd genoemd, was na het overlijden van zijn broer Cornelis in 1836 de enig overgebleven zoon van zijn vader Jan. Hij trouwde in 1852 met Maria van der Drift uit Schipluiden en op 14 juli 1853 kregen zij hun eerste kindje Johannes Cornelis, die al drie maanden later overleed. In 1854 kregen ze een dochter Helena, waarna Cornelia, Clazina en Maria zouden volgen. Het gezin bleef, zoals gebruikelijk was in die tijd, in het ouderlijk huis wonen om voor moeder Neeltje te zorgen. In maart 1861 overleed Arie's moeder Neeltje Bakker op 78-jarige leeftijd. Zij mocht de geboorte van haar jongste kleinkind Maria Klazina in augustus niet meer meemaken. Deze Maria zou trouwens niet oud worden; het meisje stierf toen ze pas negen jaar oud was. De gezinsuitbreiding maakte dat het huis wel wat klein werd, vandaar dat neef Nicolaas weer bij zijn eigen vader en moeder ging wonen.¹²² Dat was ook beter voor hen, ze werden al wat ouder en hadden zijn verzorging nodig. Zijn vader Dirk Boer overleed in 1863, in de leeftijd van 63 jaar.

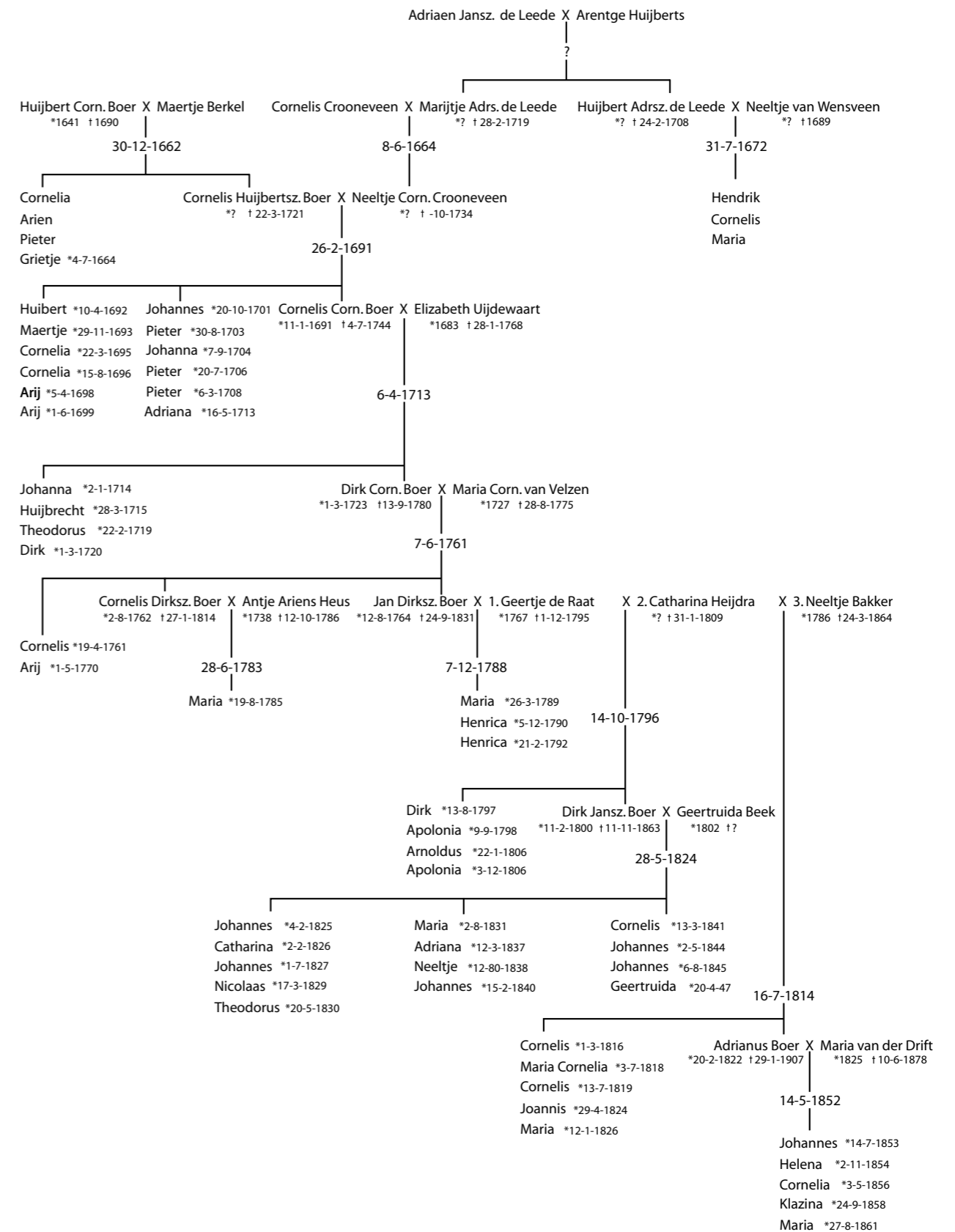

Het woonhuis in de Kerkstraat op nr 25 (rechts) dat Jan en Cornelis in 1790 hadden laten bouwen

Op 16 april 1879 kwam Gabriel van der Burg, de mede eigenaar van de molen, het huis in de Kerkstraat en de landerijen te overlijden. Arie Boer was toen inmiddels 57 jaar oud, nog geen jaar weduwnaar van zijn vrouw Maria en had geen opvolger voor zijn bedrijf. Hij had geen zin meer om het molenbedrijf in zijn eentje te runnen en na overleg met de erven van Gabriel besloten zij gezamenlijk de molen en het huis te verkopen. De verkoping vond plaats op vrijdag 12 september om elf uur tijdens een

veiling in Berkel. De molen, de dijkgrond, de watering en het huis met erf werden als twee nummers ingezet en na verscheidene opbiedingen werden beide nummers gezamenlijk verkocht aan Nicolaas Buijs voor een bedrag van 7200 gulden. De veilingkosten bedroegen nog eens 280 gulden waardoor het totale bedrag neerkwam op 7480 gulden.¹²³

Arie Boer woonde nog enkele jaren na de dood van zijn vrouw Maria (10-6-1878) in Berkel totdat hij op 21 maart 1883 met zijn dochters Klazina en Helena verhuisde naar de Nieuwe Langendijk 88 in Delft. Deze laatste telg van een roemrucht Berkels molenaarsgeslacht overleed er op 85 jarige leeftijd op 29 januari 1907.

Nicolaas Franciscus Buijs

molenaar van 1879 tot 1909

N Buijs

Nicolaas werd op 16 september 1830 te Naaldwijk geboren in het gezin van Anthonie Buijs en Johanna Kester. Op zijn negentiende was hij zoals elke gezonde jongeman dienstplichtig. In die tijd waren er genoeg jonge mannen, zoveel zelfs dat sommige gelukkigen tijdens de oproep voor dienstplicht werden uitgeloot. Voor de loting kreeg hij lotnummer 9, wat geen geluksnummer bleek, want hij werd niet uitgeloot. Er was echter nog een manier om aan de dienstplicht te ontkomen, namelijk door tegen betaling voor vervanging te zorgen en dat deed hij dan ook.¹²⁴ Nicolaas trouwde op 22 februari 1859 met Maria van Nieuwkerk en vestigde zich als bouwman (landbouwer) in Bleiswijk. Zijn eerste zoon werd negen maanden later op 24 november van dat jaar geboren. Pas zeven jaar later, op 28 april 1866 kreeg de jonge Antonius een broertje, Jacobus. Daarna volgden Johanna (03-01-1868), Theodorus (01-05-1873) en Wilhelmus (16-04-1876).

Na de koop van de korenmolen en het woonhuis in de Kerkstraat, verhuisde het gezin op 13 april 1880 naar Berkel.¹²⁵ Elf jaar later liet Nicolaas de oude houten wipkorenmolen afbreken en ver-

vangen door een achtkante stenen grondzeiler.¹²⁶ Op een kadastrale kaart is de plaats van de oude wipmolen ten opzichte van de nieuwe molen nog te zien. Hieruit blijkt dat deze in 1891 vrijwel op dezelfde plek is gebouwd als zijn voorganger, die daar al 257 jaar trouwe dienst had gedaan. De fundamenten van de wipmolen zijn daarbij volledig geruimd om plaats te maken voor de nieuwe fundering van de stenen molen.

De molen kwam te rusten op palen van 7 cm dik, 11 cm van elkaar en nog een tweede rij palen op 22 cm afstand. De zo ontstane plattegrond is opgevuld met turfblokken die een harde ondergrond voor de plavuizenvloer vormden.¹²⁷ Deze funderingstechniek werd op natte bodem vaker toegepast.

Doordat de stoommachine zijn intrede al had gedaan bouwde men niet meer zo vaak nieuwe molens, maar werden bestaande molens aangepast of verplaatst. Waarschijnlijk is ook bij de bouw van deze molen materiaal van elders gebruikt. De molen heeft namelijk een ongewoon uiterlijk. Het ziet er naar uit dat het achtkantig houtwerk

van een andere molen hergebruikt is en bewust op een relatief hoge stenen voet is geplaatst om hoogte te winnen voor een grotere vlucht. De wieken van een molen bestonden uit twee roeden die door de as waren gestoken. Aan de roeden zaten de heklatten. De roeden van de molen van Buijs waren nog van hout, terwijl in 1853 de gebroeders Pot te Kinderdijk al ijzeren roeden (Potroeden) vervaardigden. Op den duur werden ook hier de houten roeden door Potroeden vervangen.¹²⁸ Na de onttakeling van de molen is een van die roeden nog lang op het terrein blijven liggen. Het nummer van deze roede is destijds genoteerd waardoor de fabricagegegevens van de firma Pot achterhaald konden worden:

Potroede 1391 is besteld op zes augustus 1883, te gelijkertijd met roede nummer 1392 en 1393 voor molens in De Rijk. Hierdoor is niet na te gaan of het oorspronkelijk een binnen- of buitenroede was. De lengte was 24,7 of 24,8 meter, afhankelijk van welk soort roe was bedoeld. De

binnenroe had een porring van 12 cm en de buitenroe van 5 cm. De heklattgaten waren 4,5 x 7 cm en er waren 30 heklatten. Bij ieder hek moest een kikker komen en verder waren de windborden met veren bevestigd. Tenslotte is te vermelden dat de roeden gelijk aan die van de Schermer moesten zijn. De roeden zijn dus voor een molen in De Rijk gemaakt en later door Nicolaas Buijs ter vervanging overgenomen.¹²⁹

Naast de molen werd nog een houten schuur gebouwd van 6 bij 12 meter. Hierin stond een maalstoel met een koppel stenen voor het malen van veevoeder. Deze werd aangedreven door een petroleummotor van 16 pk die in een stenen aanbouw van de schuur stond. De molenwerf onderging nog een andere drastische verandering. Het Hoogheemraadschap Delfland moest hoge kosten maken om de duiker uit 1774 te onderhouden en door te spuiten en wilde daar graag van af. Delfland kwam daarom in 1892 met de molenaar overeen om de duiker uit te graven en de sloot weer open te houden. Nicolaas Buijs verkocht het stuk dijkgrond waar de duiker lag en zou het risico van verzakking tijdens de ontgraving volledig op zich nemen, voor het destijds kapitale bedrag van 1500 gulden.¹³⁰ Hij heeft nog zeventien jaar op zijn molen gemalen en overleed op 2 september 1909.

De korenmolen omstreeks 1900, gezien vanaf de brug aan het einde van de Ds. vanKoetsveldstraat

Vermoedelijk is deze foto gemaakt in 1906 tijdens de bouw van de schuur om een 16 pk motor te plaatsen. De motor dreef een koppel maalstenen aan wanneer er niet voldoende wind was om de molen te laten werken. Hier zien we Nicolaas tussen twee van zijn zonen

De Gebroeders Buijs

molenaars van 1909 tot 1932

Antonius Buijs

Na het overlijden van Nicolaas Buijs werd het onroerend goed getaxeerd op f.15.000,—.¹³¹ Hoewel ieder zijn rechtmatig deel kreeg toegekend, bleven de dochter en de vier zoons ongehuwd en bij hun moeder in het ouderlijk huis in de Kerkstraat wonen. In 1921 schreven Antonius, Jacobus, Johanna, Theodorus en Wilhelmus Buijs zich in bij de Kamer van Koophandel te Delft onder de handelsnaam "Gebroeders Buijs".¹³²

De molen van Buijs aan de landscheiding omstreeks 1930 met links de schuren. Op de achtergrond zien we het bruggetje aan het einde van de Ds. van Koetsveldstraat en de "Houten Hut" waar de familie Schippers heeft gewoond

Toon was als oudste zoon de baas van het bedrijf. Willem deed de boekhouding, Jansje zorgde voor het huishouden en Jaap bracht samen met molenaarsknecht Arend Olie het meel rond met paard en wagen. Jaap lustte wel een borreltje en nam er zo nu en dan wel eens eentje. Zo gebeurde het dat Jaap na een dag hard werken zichzelf eens rijkelijk ging belonen en gezellig aanschoof aan de borreltafel. Eenmaal huiswaarts bleek dat die laatste er net een te veel was geweest en hij reed met paard en wagen zo de sloot in! Arend die er vlakbij woonde, had alles gezien en rende er naartoe om hem er uit te helpen.¹³³

Tussen de middag werd warm gegeten en daarvoor kwamen de broers altijd naar huis. Aan de gevel van het huis was een grote ijzeren ring bevestigd; hieraan werden dan het paard en de wagen gebonden. Zo'n paard en wagen maakten destijds een behoorlijk kabaal als deze de Kerkstraat in reed. De ijzers onder de paardenhoeven en de ijzeren band om de wagenwielen

kletterden dan over de met kinderhoofdjes geplaveide straat. Wanneer een van de bewoners van de Kerkstraat ernstig ziek was of op sterven lag, bond Jaap jutezakken om de wielen en de hoeven. Zo kon het geluid tot een minimum worden beperkt.

Na een lang en werkzaam leven overleed Antonius, de oudste van de broers, op 19 december 1931. Hij had altijd de leiding gehad over het bedrijf en nu ook Jacob en Theo begonnen te sukkelen, besloten de broers om te stoppen met hun molenaarsbedrijf. Op 14 september 1932 werden de molen en het erf verkocht aan een spoorwegbeambte die er zijn laatste dagen wilde slijten.¹³⁴

Nog geen jaar na de verkoop van de korenmolen overleed Theo op 5 april 1933, gevolgd door Jacobus op 18 november 1934. Willem en Jansje hebben nog jaren in hun huisje aan de Kerkstraat nummer 25 gewoond. Jansje was bijna tachtig toen ze overleed op 31 oktober 1947. Willem overleed als laatste op 82-jarige leeftijd op 1 december 1958. Hij liet het huis en zijn bezittingen na aan de Katholieke Kerk die het in 1962 verkocht aan de gemeente Berkel en Rodenrijs. Tijdens de grootscheepse sanering van het oude dorp in 1966 werd het 200 jaar oude huis gesloopt om plaats te maken voor het nieuwe winkelcentrum.¹³⁵

Op deze foto staat de meelwagen van de familie Buijs voor de tuinmuur van hun huis in de toen nog smalle Kerkstraat

Jansje en Willem Buijs op hoge leeftijd in hun tuintje naast hun huis in de Kerkstraat

De laatste bewoners van de korenmolen

Theodorus Leo de Groot en zijn zoon Theo 1938 – 1980

Th. L. de Groot

T. L. de Groot

Theo de Groot sr. was geboren en getogen in Rotterdam en werkzaam als eerste seinhuiswachter bij de Nederlandse Spoorwegen. Hij was gek op alles wat met Hollandse molens te maken had. Zijn droom om ooit een echte molen te bezitten maakte hij waar met de aankoop van de Berkelse korenmolen. Hij kocht de molen met 3 koppel stenen en een koekenbreker op een veiling in het hotel van Vermeulen (later het inmiddels gesloopte Café 't Raedthuijs aan de Herenstraat) op 7 oktober 1932. Bij de molen inbegrepen was ook nog gras- en tuingrond en de houten loods met daarin de 16 pk motor.¹³⁶ In een brief aan "Vereniging de Hollandsche Molen" schreef hij dat de molen in zeer goede staat was. Over zes jaar zou hij de spoorwegen met pensioen verlaten en wilde hij bij de molen gaan wonen. Maar, zo schreef hij, "....is het wel bezwaarlijk al dezen jaren de molen renteloos en onbeheerd te laten staan". Vandaar dat hij de vereniging vroeg of zij een huurder kenden die het maalderijbedrijf in die periode zou willen huren voor 7 gulden per week. Theo hield er ook rekening mee dat er geen huurder gevonden zou worden: "Mocht u geen huurder bekend zijn dan verzoeken wij u beleefd hem enigszins in de kosten van renteverlies en onderhoud willen te gemoed komen en hem alzo willen helpen in zijn streven de molen voor ondergang te behoeden".

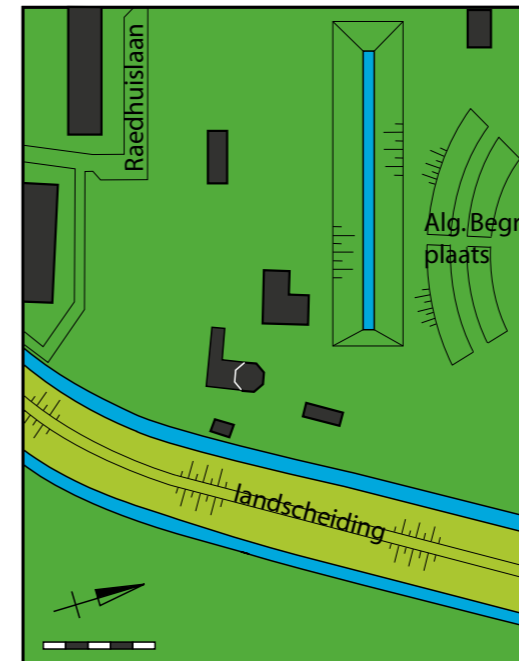
Maar de dertiger jaren waren een tijd van economische crisis en het behoud van monumenten had geen prioriteit. Overal in het land zijn molens die geen functie meer hadden gesloopt vanwege de hoge onderhoudskosten. Aan het verzoek van Theo de Groot werd dan ook niet voldaan. De molen werd niet meer onderhouden en in 1937 was Theo genoodzaakt de kap en het binnenwerk te verwijderen. Het dure riet waarmee de romp was gedekt werd vervangen door onderhoudsvrije rode leien. Aan de molen werd een woonhuis gebouwd waar Theo met zijn gezin ging wonen. Voor de Tweede Wereldoorlog had Theo naast de molen een kleine industriemolen gebouwd die hij "De Berkel" noemde. Deze kleine wipmolen met stelling was als oliemolen met

Luchtfoto van de geknotte korenmolen met het aangebouwde woonhuis en de oude schuren. Links van het woonhuis staat de kleine wipstellingmolen genaamd "De Berkel"

Wipstellingmolen "De Berkel" was een kleine industriemolen waar Theo de Groot olie mee perste

veenland   bebouwing
dijk   water

functionerend binnenwerk gebouwd.¹³⁷ Zijn zoon Theo jr. herinnerde zich dat hij met zijn vader tijdens de voedselschaarste in de Tweede Wereldoorlog 's nachts op pad ging, op zoek naar koolzaadvelden. Na het maaien werd het koolzaad in schoven op het land te drogen gezet. Theo en zijn zoon splitsten de schoven in twee, dorstten de ene leeg en bekleedden deze met de nog volle, zodat de boer het niet in de gaten zou hebben. In de kleine industriemolen werd het koolzaad vervolgens geperst om de olie er uit te winnen. De olie was volgens Theo jr. "....niet te vreten, maar je moest toch ergens de vrien in bakken!"

In 1954 verkocht Theo sr. de molenstomp aan zijn zoon die er met zijn vrouw Doortje bleef wonen totdat de stomp door verzakking onbewoonbaar werd verklaard. In 1980 werden de molen, het land en de schuren door de gemeente opgekocht waarna het gezin op 8 maart verhuisde naar een nieuwbouwwoning.¹³⁸

De gemeente Berkel en Rodenrijs heeft nog wel pogingen gedaan om de molenstomp te redden. Dit bleek helaas niet haalbaar, want voor de kosten van de restauratie zouden na zorgvuldige berekeningen wel vijf andere molens kunnen worden opgeknapt.¹³⁹ Toen dit plan van de baan was, bleven er nog twee opties over: verplaatsen naar de Kralingse Plas in Rotterdam of hergebruik in Bleiswijk.

De eerste optie verviel al snel door de hoge kosten. De tweede optie leek betere kansen te hebben. Het houten bovenstuk van de romp was nog in behoorlijke staat en kon met enige aanpassing worden hergebruikt om op de stomp van een Bleiswijkse watermolen te worden geplaatst. Deze molen was in particulier bezit en de eigenaar wilde hem op deze manier restaureren. Na veel moeite kocht hij het hout uiteindelijk voor 500 gulden en was bezig met de onttakeling toen hij werd bestolen van een groot deel van de reeds opgeslagen spanten. Verder gaan was nu zinloos geworden.

Op 29 april 1980 mocht de molen zijn laatste dienst bewijzen als oefenobject van de brandweer en ging hij roemloos ten onder in de vlammen.¹⁴⁰

In 1980 was het land om de molen zo goed als volgebouwd met links de aanleunwoningen van Hergerborch en rechts de Algemene Begraafplaats

5. De Windas achter het dorp

Vlakbij de korenmolen stond op de landscheiding tussen Delfland en Schieland een zogenaamde windas. Tijdens het onderzoek naar de korenmolen werd duidelijk dat het onderhoud van deze windas ook tot de werkzaamheden van de daar naast wonende molenaars behoorde.

Een windas of overtoom

Binnen het waterschap Delfland bevinden zich vele polders waarvan het waterpeil onderling verschilt. Dit is nodig in verband met de structuur van de bodem. In veenrijke gebieden moet het grondwater immers hoger staan omdat het veen anders door uitdroging zou inklinken. Om de doorvaart niet te belemmeren bouwde men sluizen in dijken tussen twee polders waar de grondwaterstand sterk verschilde. Tussen polders waar geen of weinig verval was kon men met behulp van een overhaal of overtoom over de dijk heen komen. Dit was een planken vloer op de dijk met daarboven draaiende rollen die als een rolbaan functioneerde. Kleine platbodems

zoals pramen konden hierlangs met de hand over de dijk heen worden getrokken maar grotere schepen waren hiervoor te zwaar. Voor grotere of zware schepen bouwde men een hijstoestel over de planken vloer om het schip aan een kabel of ketting onderdoor te trekken. Aan de horizontale as waar de kabel of ketting om werd gewonden (windas) zat aan weerszijden een groot spakenwiel om met mankracht te bedienen. De grootte van het rad- of spakenwiel bepaalde de trekkracht waarmee het schip kon worden getrokken. Er bestonden zelfs windassen waarvan het spakenwiel zo groot was dat de bediener erin moest klimmen om het met zijn eigen gewicht aan te drijven.¹⁴¹ Bij brede dijklichamen volstond een enkele windas niet en was een tweede windas nodig. Van de overtoom bij de korenmolen weten we uit bewaard gebleven documenten dat deze uit een enkele windas bestond.¹⁴²

Een scheepje wordt met behulp van een overtoom met windas over de dijk getrokken

In Holland en met name in Delfland hebben tientallen windassen gestaan. Alleen al het Ambacht (de latere gemeente) Berkel telde vier windassen en een verlaat. Een verlaat is een volledig houten sluis zoals nu nog in Bleiswijk is te vinden. Het Berkelse verlaat stond in de buurt van het huidige sluisje in Rodenrijs. De Clapwijkse windas stond even verderop bij de voormalige tol aan de Klapwijkseweg, de Noordeindse windas stond langs de Strikkade, ongeveer ter hoogte van de Munnikenweg-Pastoor Verburgweg. Bij de Driesprong die de grens vormt tussen Rijnland, Delfland en Schieland, stond geen windas maar lag een overtoom op de landscheiding. Door het ontbreken van de as met het spakenwiel konden hier alleen kleinere schepen worden overgehaald. De vierde windas stond op de landscheiding naast de korenmolen achter de dorpskerk.

De Molen van de Groot zoals vele Berkelnaars hem zich nog herinneren, stond tot 1980 aan het einde van de Ds. van Koetsveldstraat

De windas bij de korenmolen

Ondanks de aanwezigheid van een overtoom bij de Driesprong was er een dringende behoefte om ook via het dorp Berkel naar Delft of Rotterdam te kunnen varen. Daarom verzochten de schout en ambachtsbewaarders van Berkel en Rodenrijs op 11 juli 1598 aan het Hoogheemraadschap van Schieland om een windas te mogen maken op de landscheiding achter het dorp. Het hoogheemraadschap was eigenaar van de landscheiding en moest dus eerst toestemming verlenen. Aan de burgemeesteren van Rotterdam werd een bijdrage in de kosten gevraagd omdat de stad mede bevoorrad werd vanuit Berkel en Rodenrijs en er dus belang bij had dat Berkel-naren via Bleiswijk naar Rotterdam konden varen. Na de verkregen toestemming van Schieland betaalden de burgemeesteren van Rotterdam in oktober van dat jaar 72 ponden aan Berkel als tegemoetkoming in de kosten.¹⁴³ Aan timmerman Matthijs Cornelisz. werd opdracht gegeven voor "...het stellen van het windaes agter de kerck..."¹⁴⁴ Het land ten oosten van de windas langs de landscheiding werd in 1622 door de stad Rotterdam aangekocht zodat het beschikbaar zou blijven voor scheepjes die op hun beurt voor de windas moesten wachten.¹⁴⁵ Op een kaart uit 1658 zien we het betreffende stuk land afgebeeld met de windas en de inmiddels gebouwde korenmolen.

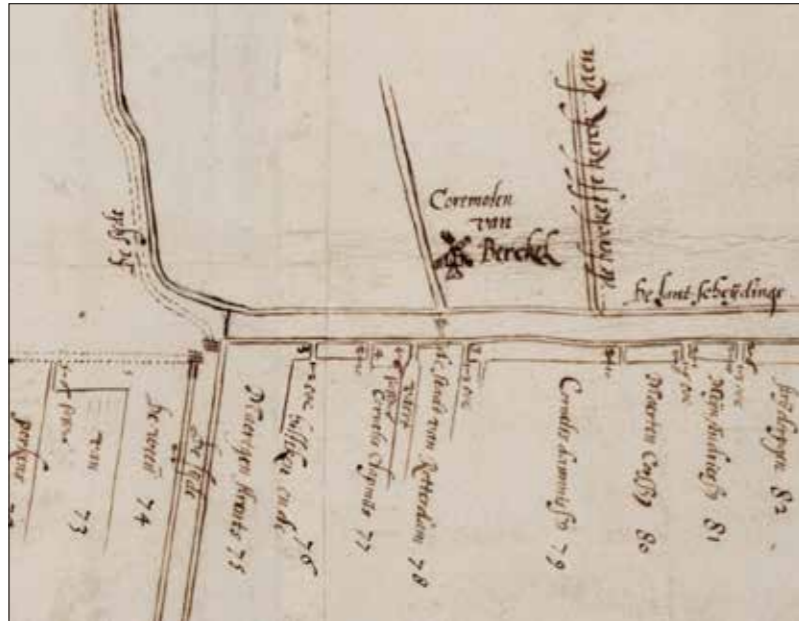
De windas werd door marktschippers uit Berkel en Pijnakker dagelijks gebruikt om naar Rotterdam te varen. Al na twintig jaar moest de ketting waaraan de scheepjes omhoog werden getrokken door de smid Cornelis Balten Dergiant worden vervangen.¹⁴⁶ In 1658 was de gehele windas zelfs zo versleten dat hij niet meer bruikbaar was. De heemraden van Schieland verzochten Delfland en de stad Rotterdam daarom om de oude windas af te mogen breken en een geheel nieuwe te bouwen "... ten eijnde men met schuijten bequamelijck daer over sal cunnen passeren".¹⁴⁷ Natuurlijk gaf Delfland toestemming voor deze belangrijke schakel in het vervoer over water. Rotterdam dacht er zelfs aan om het geheel op zijn kosten uit te laten voeren, maar kwam daar bij nader inzien toch maar op terug. De stad had de windas in het verleden ook al eens laten repareren en was daarna met het ambacht overeengekomen dat Berkel voor het nodige onderhoud zou zorgen. Nu bleek maar weer dat dit niet naar behoren was gebeurd en "...t selve soo haest is vergaen". De ambachtsbewaarders van Berkel, die samen met de molenmeester van over de Leede het polderbestuur vormden, gaven toe in gebreke te zijn gebleven en beloofden beterschap. Het Ambacht Berkel zou de windas voortaan elk jaar door de smid en de timmerman laten onderhouden. Wanneer de inspecteur tijdens zijn jaarlijkse inspectie tijdens de Adolphusschouw (29 augustus) nog gebreken zou vinden dan zouden die op kosten van Berkel worden hersteld. De regeerders van Rotterdam gingen hiermee akkoord en gaven opdracht aan de "fabricqmeesteren der stadt Rotterdam" om een bestek te schrijven voor een nieuw te bouwen windas.¹⁴⁸

Volgens dit bestek mocht de aannemer het nog goede oude hout hergebruiken. De oude rollen boven de vloer, de "streeckhouten off swalpen, de blockeels" en zelfs de planken in de vloer mochten blijven liggen, mits ze nog goed waren natuurlijk. Het mocht niet al te veel gaan kosten, dat was wel duidelijk. De rollen moesten allemaal 6 duim korter worden. Zo konden de slechtere exemplaren gehandhaafd blijven door de verrotte uiteinden eraf te zagen. De onderdorpels waar de stijlen op stonden, moesten elf voet hoog zijn maar even zwaar als de ouden. Dit gold ook voor de korbelen (staanders) opdat de as er weer tussen geplaatst kon worden. De middelste dorpel moest worden voorzien van palmhouten planken "...van seven uijt de voet op ende neder langh vijer voet dubbelt over malcanderen, in spongen van den dorpel wel gespjckert...". Er moesten twee nieuwe "raeden" (spakenwielen) komen omdat de kruisarmen acht duim langer zouden zijn dan de oude. Over het ijzerwerk van de rollen moest op de "streeckhouten" een "schael" worden gelegd van drie duim dik met de bovenkant op gelijke hoogte als de rollen. De windas moest worden verbreed met twee rollen aan weerszijden van de vloer, die vervolgens aangeheeld moest worden met planken van Wesels hout. Om dit alles uit te voeren moest het water door het Ambacht Berkel aan weerszijden van de dijk worden afgedamd. Tenslotte werd de aannemer erop gewezen dat de kruin van de overtoom of windas maar vier duim lager mocht komen te liggen dan de spijker in de zuidoostvoet van de korenmolen, die daar speciaal als peilpunt was ingeslagen.¹⁴⁹

Impressie van de korenmolen en de windas door Wim Bes naar een tekening van de auteur (zie blz 21). Links op de achtergrond staat de Dorpskerk, de bomerij staat langs het Kerckelaentje, de huidige Ds. van Koetsveldstraat

Het onderhoud van de windas

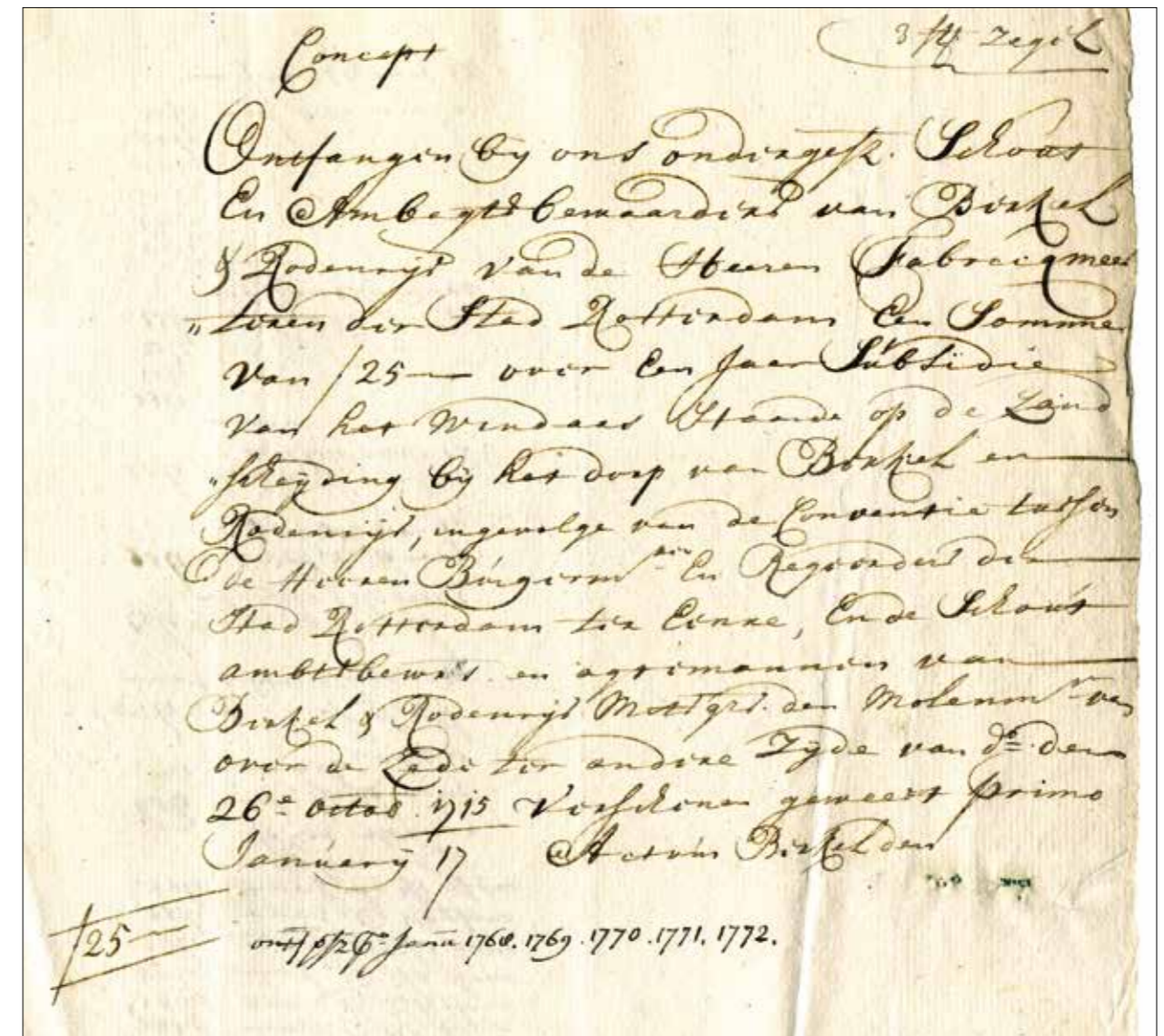
Naast de gebruikelijke reparaties door de smid en de timmerman, moest de windas het gehele jaar door worden onderhouden. In 1612 werd dit gedaan door Dirck Jansz. Huijsman en in 1631 door de ambachtstimmerman Claes Jansz. die toen het land achter de kerk pachtte. Vanaf 1635 behoorde dit tot de taak van de korenmolenaar die er immers vlak naast woonde. Van zowel Joost Jacobsz. van Nierop als Huijch Jansz. van Harmelen, die beiden de molen pachtten, is bekend dat zij jaarlijks werden betaald voor "...het windaes achter de kerck voor een geheel jaer met smeeren waergenomen te hebben...". Daarnaast hielden ze de waterkant schoon en repareerden ze de touwen, die de kettingen waarmee de schepen werden gehaald, inmiddels hadden vervangen. De reuzel waarmee de windas werd gesmeerd werd geleverd door Berkelse winkeliers.¹⁵⁰

Fragment van een kaart uit 1658 van de percelen langs de landscheiding. Ter hoogte van de windas ligt het land "...van de stad van Rotterdam"

Nadat de windas alweer in verval was geraakt werd het onderhoudscontract tussen het Ambacht Berkel en de stad Rotterdam op 26 oktober 1715 opnieuw vastgelegd door ambachtsheer Johan van der Hoeven samen met de schout Simon Kruger, zijn ambachtsbewaarders, achtmannen en de molenmeester van over de Leede en de burgemeester van Rotterdam, Harm van Zuijlen van Nijeveld. De genoemde bestuurders van Berkel en Rodenrijs beloofden de windas op hun kosten te zullen onderhouden, te repareren of te vernieuwen in opdracht van de Rotterdamse fabriekmeesteren. Ter compensatie kreeg het ambacht hiervoor jaarlijks een som van 25 gulden uitgekeerd. Deze vergoeding werd elk najaar door de bode van het dorpsbestuur in het kantoor van de heren fabriekmeesteren der stad Rotterdam opgehaald.¹⁵¹ De reparatie van de windas werd publiekelijk aanbesteed en vervolgens vergund aan de Bleiswijkse timmerman Jacob van Naerden, die het voor tweehonderd zestig gulden zou uitvoeren. De reparaties die daarop volgden zijn door de poldertimmerman uitgevoerd en betroffen het ophalen van de steeds verzakkende vloer en het teren ervan.¹⁵²

Door het ontbreken van de ambachtsrekeningen tot het jaar 1725 kan pas vanaf dat jaar worden nagegaan wie er verantwoordelijk was voor het smeren van de windas. Het is dan ook niet bekend of Huijbrecht de Leede en Cornelis Huijbrechtsz Boer, de latere korenmolenaars, een zakcentje verdienden aan het klein onderhoud maar hun opvolgers Cornelis Cornelisz Boer en zijn nazaten deden dit zeker niet. Het dorpsbestuur besteedde het voortaan uit aan particulieren

De kwitantie waarop werd bijgehouden dat er was betaald voor een heel jaar onderhoud. "Ontfangen bij ons onderget. schout en ambachtsbewaarders van Berkel & Rodenrijs van de heeren fabricmeesteren der stad Rotterdam een somma van F.25,-- over een jaar subsidie van het windaes staande op de landscheiding bij het dorp van Berkel en Rodenrijs ingevolge van de conventie tussen de heeren burgemeesteren en regeerders der stad Rotterdam en de schout, ambachtsbewaarders en agtemannen van Berkel en Rodenrijs mitsgaders den molenmeester van over de Leede ter andere zijde van dato den 26 oktober 1715 verschenen geweest primo januari 17 Actum Berkel den..."

zoals de weduwe van Steven Verburg, die daarnaast ook olie, reuzel en kaarsen aan het ambacht leverde. Haar zoon Frans nam in 1726 de leverantie van haar over. Het smeren van de windas werd voortaan gedaan door de weduwe van Jan Cornelisz Berkel, die ook zorg droeg voor het bezorgen van de broodbiljetten, het ijken van de turfton en enkele boodschappen voor het college van de schout en het dorpsbestuur. De vergoeding voor het smeren leverde Dirck Jansz. Huijsman in 1612 nog een gulden en vijf stuivers op, het bedrag voor de molenaars was meer dan verdubbeld tot drie gulden. Honderd jaar later wist de weduwe Verburg haar vergoeding te verhogen tot vijf gulden per jaar, een bedrag dat tot de sloop van de windas niet meer zou stijgen.

In 1737 was de windas weer aan een grote onderhoudsbeurt toe, waarvoor Cornelis de Groot een bestek maakte. Hoewel hij eigenlijk metselaar was, leverde hij alle materialen behalve de elzen palen en huurde hij een praam om het werk uit te voeren. Na de grote reparatie werd het smeren voortaan gedaan door vrachtschipper Jacob van Waarden die ook de andere klusjes voor het dorpsbestuur op zich nam. Hij werd op zijn beurt vanaf 1751 opgevolgd door Gerrit van der Crans.¹⁵³

In de jaren die daarop volgden was het grondgebied van Berkel en Rodenrijs door intensieve verening veranderd in een enorm plassegebied. De vele gevaren en problemen die dit met zich meebracht eisten de meeste aandacht van de ambachtsbewaarders en de uitvoerende smid en timmerman. Zo kon het ertoe komen dat de bouwmeester van de stad Rotterdam A. van Akem, tijdens zijn jaarlijkse inspectie over de landscheiding moest concluderen dat de windas enigszins verwaarloosd was. In een brief aan het ambachtsbestuur verklaarde hij dan ook dat het er maar gering uit zag. "...Het windaas was zonder teer, de plankieren met de leininge slegt en aan stuk ..." Hij gelastte het bestuur dan ook om het te repareren en in betere staat te brengen. Bij wijze van straf werd dat jaar en het jaar daarop geen subsidie ontvangen. Jan de Leeuw kreeg opdracht om het oude plankier af te breken dat vervolgens door Jan Gouverneur werd vervangen. De windas was hierdoor tijdelijk buiten bedrijf gesteld en Gerrit van der Crans kreeg dan ook maar voor een half jaar uitbetaald. Misschien werd hij wel gestraft voor zijn laksheid want vanaf dat jaar werd Cornelis van der Chijs aangesteld om de taken van Gerrit over te nemen. De schade aan de windas was inmiddels verholpen en in oktober van 1767 kreeg de bode de jaarlijkse subsidie van Rotterdam met terugwerkende kracht mee.

Fragment uit de kaart van Jan Stamioen uit 1652 met het dorp, de korenmolen en de windas

Ondanks de reparatie was het gebruik van de windas als gevolg van de Grote Droogmaking (1772-1776), een aflopende zaak.¹⁵⁴ In zowel Berkel en Rodenrijs als aan de andere kant van de landscheiding in Bergschenhoek en Bleiswijk waren de droogmakingen in volle gang. Schuiten konden vanaf het dorp alleen nog maar tot de korenmolenvaren, naar Rotterdam moest men voortaan via Rodenrijs. Op 26 oktober 1773 werd voor de laatste keer een bedrag van f.25,— subsidie uit Rotterdam ontvangen voor het onderhoud van het windas.¹⁵⁵

Tijdens de vergadering van de Vroedschap op 13 juli 1774 besloten de heren burgemeesteren van de stad Rotterdam om de subsidie te beëindigen omdat de windas niet meer werd gebruikt en afgebroken zou worden.¹⁵⁶ Het laatste dat van deze ooit zo belangrijke verkeersader rest is de naam die in 1976 aan het toen nieuwgebouwde zwembad werd gegeven.

6. De opgraving bij de molen van De Groot

Na de afbraak van de molenstomp van De Groot en de bijgebouwen is het terrein braak komen te liggen. De lokale jeugd heeft het terrein vervolgens gebruikt om er met brommers te crossen en onderaardse hutten te bouwen. Later is het vergraven terrein mechanisch geëgaliseerd, waardoor alle eventueel aanwezige sporen van funderingen zijn verdwenen. De andere helft van het terrein was lang daarvoor door de familie De Groot, verkocht aan de gemeente die het vervolgens heeft aangewezen als moestuinencomplex.

Deze moestuinen zijn jarenlang intensief bebouwd met groenten en fruit. Er waren twee schuurtjes om gereedschap in op te bergen en konijnen te houden. Even verderop stond een druivenkas. Aan de noordzijde werd het terrein begrensd door een singel en de Algemene Begraafplaats, ten oosten ligt de landscheiding en ten zuiden de met bomen begroeide berm waar vroeger het riviertje de Wildert liep. Daar achter en ten westen van het terrein was ooit de boomkwekerij van Van Aalst, nu staat er het gemeentehuis van Lansingerland. Het terrein kan worden aangegeven op de topografische kaart 37F (Bleiswijk), met coördinaten 92.720, 445.200

In 1983 werd het plan opgevat om de moestuinen gezamenlijk machinaal te laten frezen. Door de intensieve grondbewerking was de bodem al dusdanig verstoord dat massa's scherven aan de oppervlakte waren gekomen. De auteur was toen een jongen van dertien die met zijn belangstelling voor oudheden alle pijpenkoppen en scherven oprapte. Beseffend dat alle eventueel aanwezige scherven verloren zouden gaan, meldde hij zijn eerste vondst,

Op het grote grasveld is in 1976 het gemeentehuis van Berkel en Rodenrijs gebouwd. Achter de bomen is nog net een stukje van de afgeknotte molen te zien. Rechts liggen de moestuinen en de aanleunwoningen waar vroeger het riviertje De Wildert liep.

een bordje van aardewerk, aan de burgemeester. De vondsten werd echter niet erkend als van archeologisch belang en hij werd veel succes gewenst met het vinden van nog meer potjes en scherven. Met een schop en een handschepje werd het terrein stukje voor stukje onderzocht. Dit moest gefaseerd gebeuren omdat het tuinieren gewoon door ging. Wanneer de radijsjes rijp waren kon er worden gegraven tot aan de andijvie want die moest nog een paar weken groeien, voorts tot de bloemkool en de prei. Zo kwam het dat de uiteindelijke opgraving is uitgesmeerd over de schoolvakanties binnen een periode van 4 jaar! Door het enthousiasme van de graver en de vele vondsten werd het mechanisch frezen door de tuinders uitgesteld en pas uitgevoerd na het opgraven van de scherven.

De winter- en zomervakantie, 1983 - 1984

Het graven begon in de kerstvakantie van 1983 aan de zuidzijde van het terrein, op het kaartje (blz 67) is dit aangegeven als vindplaats 1. De zanderige vondstlaag kwam al na 40 cm tevoorschijn en bereikte een dikte van zo'n 60 centimeter. Het vondstmateriaal was dateerbaar in de eerste helft van de achttiende eeuw en bevatte een enorme hoeveelheid rookpijpen. Tussen het aanwezige bouwpuin bevonden zich tegelresten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Opvallend was de toenemende hoeveelheid afbraakpuin dat bestond uit bakstenen en plavuizen. De concentratie werd zelfs zo hoog dat er met de hand geen doorkomen meer aan was, de actie werd dan ook gestaakt.

Uit de wand steekt een groot fragment van een aardewerken pot

De vondstrijke zandlaag is hier goed te zien

In de zomer van 1984 zou het voormalige crossterrein geëgaliseerd worden. Proefgaten maakten duidelijk dat de grond al zodanig was geroerd dat opgraven geen enkele zin meer had. Maar op de scheiding tussen het crossterrein en de moestuinen tierden de bramen, brandnetels en ander onkruid welig. Aangezien de moestuinen beplant waren en het zomervakantie was, werd besloten om dit stukje eens nader te onderzoeken (vindplaats 2).

Het heeft dagen geduurd voordat alle verwilderde begroeiing was verwijderd. De toplaag zat vol met wortels maar ook met recent puin. Hieronder lagen in de steeds zanderiger wordende aarde opvallend veel stukken van rode ongeglazuurde plavuizen en wat bakstenen. Vervolgens lag hieronder de 50cm dikke vondstlaag van zanderige aarde. Hier bevatte de laag veel kleine glasfragmenten waaruit enkele fraaie glazen gereconstrueerd konden worden. In het najaar kwam de tuin in het verlengde van de zomerput vrij. De vondstlaag leek hier wel uit een 20cm dikke laag puur zand te bestaan. Daar onder lag een venige kleilaag die geïnterpreteerd kan worden

als bodem van het riviertje de Wildert, uit de tijd voor dat de molen was gebouwd. Scherven van ouder steengoed en aardewerk bevestigen dit. Een aantal planken uit de top van de laag zijn achteloos verwijderd als zijnde versterking. Vermoedelijk waren dit onderdelen van de beschoeiing.

De zandlaag bevatte zowel zeventiende- als achttiende-eeuwse vondsten van aardewerk, steengoed, glas, been, tin en leer. Op deze locatie zijn de enige zeventiende-eeuwse tabakspijpen gevonden. Ook werd duidelijk dat hoe verder de werkput richting het noorden werd uitgegraven en dus verder van de molen af, hoe jonger het materiaal werd.

Zomer 1985

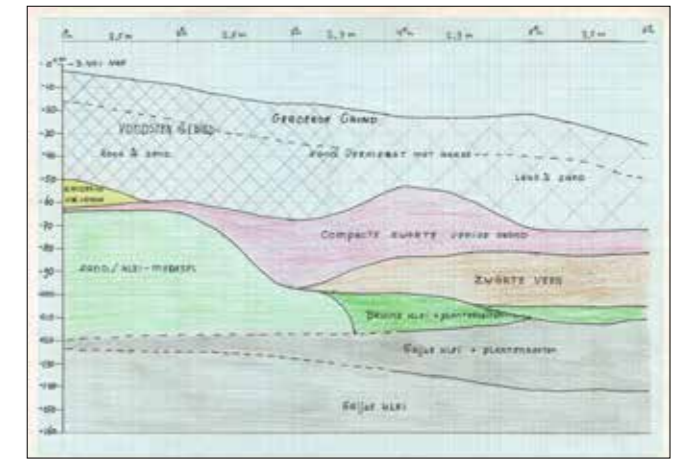
Precies tussen de winter- en zomerput stond een schuurtje dat gebouwd was op de vloer en de fundamente van de voormalige varkens- en kippenschuur van de familie De Groot (vindplaats 3). De betonnen vloer was in de loop der tijd gaan scheuren en verzakken. Op enkele plaatsen zijn wat stukken gelicht om te kijken of daar scherven in de bodem aanwezig waren. Vlak langs het schuurtje lag onder een 50cm dikke laag kolenas een enkele centimeters dikke kleilaag. Onder het kleilaagje lag wederom de vondstlaag die zowel naar het westen als naar het zuiden doorliep. Helaas verhinderde de aanwezigheid van de schuur de mogelijkheid tot verdere verkenning.

Voorjaar 1986

Langs de zomer/herfstput '84 lag een berm waar het tuinafval van de moestuinen werd gedumpt. Hieronder zou logischerwijze het vervolg van voornoemde put moeten liggen. Langs de berm stonden nog de bomen die eertijds de waterkant van de Wildert begrensd. Uiteindelijk mocht ook in dit stuk de schop worden gezet. Na het afval en het ophogingspuin te hebben verwijderd kwam de inmiddels bekende zanderige laag tevoorschijn. Behalve veel fragmenten van flessen is hier veel slachtafval aangetroffen, met name botten en schedels van runderen, varkens en kippen.

Herfst 1987

Bijna alle grond langs de voormalige Wildert was nu onderzocht en toen de laatste andijvie geoogst was, mocht ook daar gegraven worden (vindplaats 4). De 40 cm dikke laag geroerde grond werd weggegraven en na nog ongeveer 15 cm werd de aarde weer zanderig en bevatte weer scherven. Puur zand werd hier niet meer aangetroffen en naarmate het percentage zand af nam verminderde ook de hoeveelheid afval. Ook verderop in het verlengde van de strook waar ooit de Wilder had gelegen, is geen zand meer aangetroffen en dus ook geen vondstmateriaal. Het materiaal van deze locatie bevatte uitsluitend vondsten uit de eerste helft van de achttiende eeuw zoals kelkglazen, wijnflessen, nederrijns slibaardewerk en een bijna complete spreekwepot. Opvallend was de grote hoeveelheid rookpijpen. Concentraties van honderden koppen en stelen uit de achttiende-eeuw zijn hier geborgen.

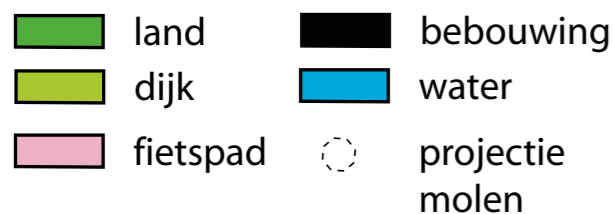
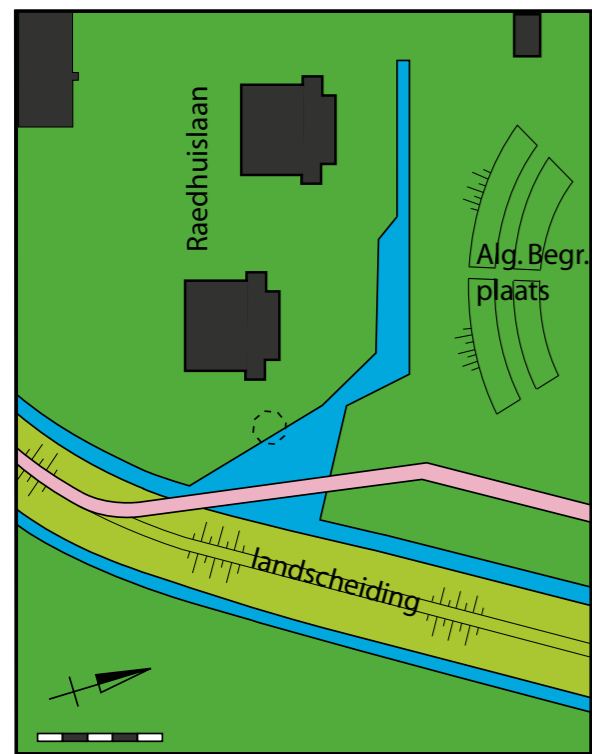

Profieltekening van het terrein haaks op De Wildert waarbij de overgang van de vondstrijke zandlaag naar de zwarte aarde de voormalige slootkant markeert

Nieuwbouw 1994

In de zomer van 1994 werd bekend dat er op het voormalig molenterrein gebouwd zou gaan worden. Op dat moment werd besloten nog eenmaaltje te nemen. Het hele terrein was inmiddels begroeid met metershoog onkruid. De schuurtjes waren verdwenen, net als de paden en de hekjes, dus de oriëntatie viel niet mee. Het werd een kwestie van zoeken naar de plaats waar het schuurtje had gestaan. Eenmaal gevonden bleek dat iemand al was voor geweest met het uitgraven van scherven. De enige plaats waar nog niet was gekeken, was de berm langs de herfstput '87. Deze berm was echter met bomen en al verdwenen en ook daar had iemand met belangstelling scherven geraapt. Alle gevonden scherven waren door de vinder mee naar huis genomen en gewassen. Gelukkig waren de verzamelaars bereidwillig en kon het materiaal gepast, vergeleken en beschreven worden.¹⁵⁷

Tijdens het graven van een singel dwars door het terrein werd nog een bijzondere ontdekking gedaan. In de slootkant van de tocht langs de landscheiding kwam veel puin tevoorschijn dat zeer waarschijnlijk afkomstig is van de in 1732 gesloopte middeleeuwse dorpskerk. Bouwelementen van zandsteen waaronder enkele herkenbare stukken als gewelfribben en een deel van een pilaar lagen tussen het puin. De oude dorpskerk die gebouwd was in 1266, was in 1732 zo bouwvallig geworden dat hij werd afgebroken. Het hout en andere bruikbare bouwmaterialen zijn verkocht en waarschijnlijk heeft Cornelis Cornelisz Boer een deel van het puin in de sloot tussen het molenerf en de landscheiding laten storten om deze te dempen. Het aantreffen van enkele grafzerkfragmenten in de winterput '83 kan hierdoor ook worden verklaard.

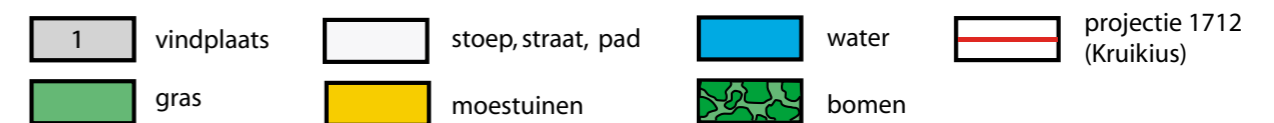
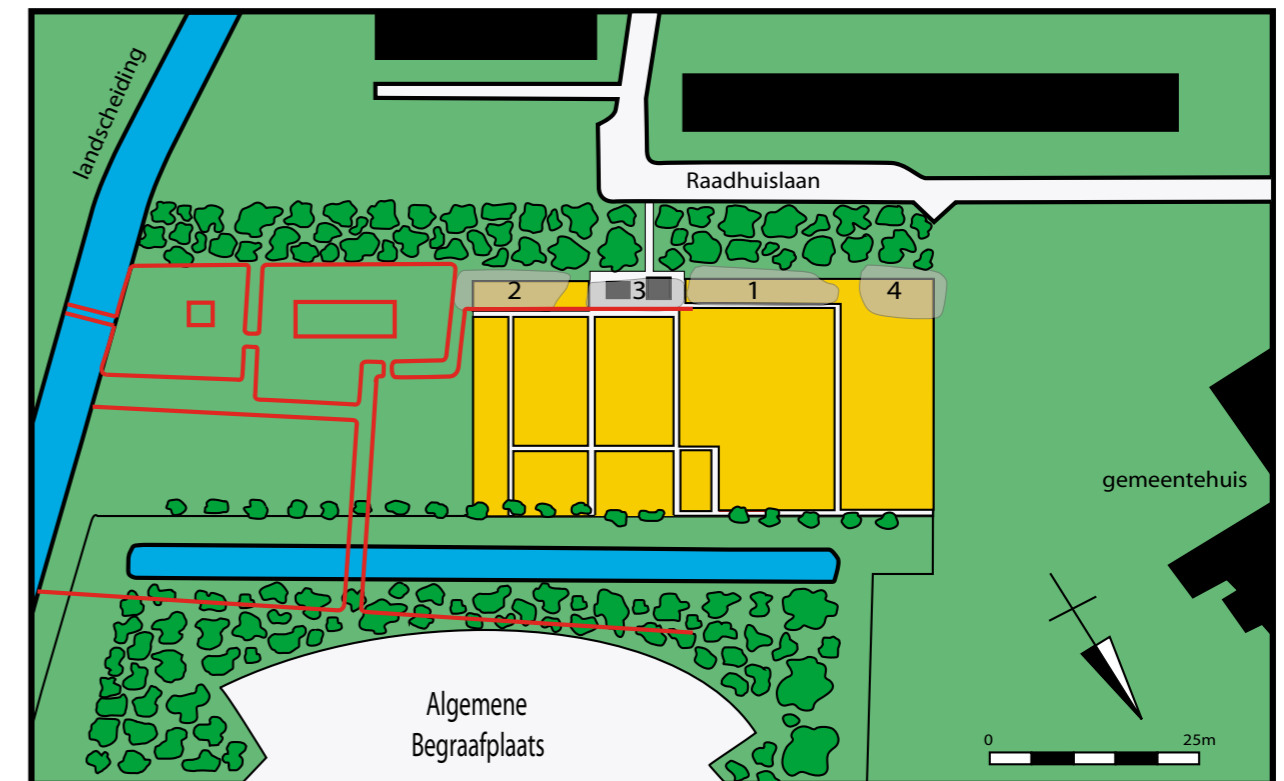
Conclusie: wasplaatsjes

Uit schriftelijke bronnen is bekend dat na de bouw van de korenmolen in 1634 en het molenhuis in 1635 de molenwerf bewoond is geweest door vijf generaties molenaars en hun gezinnen. Vanaf dat jaar woonden er Joost Jacobsz van Nierop tot 1666, vervolgens Huijch Jansz. van Harmelen tot 1669, Huijbrecht Adriaensz de Leede tot 1692, Cornelis Huijbertsz. Boer en later diens zoon Cornelis. Na 1731 tot 1742 was het molenhuis verhuurd aan een bejaarde man, Arie Starreveld. Slechts enkele stukken zoals majolica schotels en een steengoedkan resteren uit de eerste decennia van het bestaan van de molen. Het aangetroffen materiaal dateert voornamelijk uit het midden van de zeventiende eeuw tot en met het derde kwart van de achttiende eeuw. Mogelijk is veel van het oudere materiaal weggebaggerd uit de Wildert, die als vaarroute naar de molen en de windas dienst deed.

De vondstconcentraties bevonden zich ter plaatse van de waterkant van de Wildert. Wanneer we de betreffende locaties op een historische kaart projecteren dan blijkt de gevonden beschoeiing zich ten zuiden van het molenhuis te bevinden. Hier werd de waterkant gebruikt door de molenaarsvrouw om er de was en de vaat te doen. Dergelijke wasplaatsjes waren tot in de twintigste eeuw bij elk huis aanwezig, toen het nog heel gewoon was om hiervoor slootwater te gebruiken. Dit verklaart ook de aanwezige zandlaag waarin de scherven zijn aangetroffen. De waterbodembij wasplaatsjes werd vaak met een laag zand bedekt om opwarrelend slib tegen te gaan.

Door het gebruik van de wasplaatsjes heeft het zand zich enigszins verspreid, maar de aangetroffen concentraties van zand met vondsten verraden de oorspronkelijke plekken waar de wasplaatsjes moeten zijn geweest. Daarnaast bood een sloot natuurlijk een ideale plek om afval in te laten verdwijnen. De grote hoeveelheid scherven toont ook het gebruik van de Wildert aan als afvalstortplaats van de molenaar van 1635 tot 1742 toen Arij Starreveld verhuisde.

De werkputten met scherfmateriaal bevonden zich op een plek ten westen van het woonerf waar het water zich verbreedde. Hier zou het scheepvaartverkeer geen hinder ondervinden van het afgedankte huisraad. Na de sloop van het molenaarshuis in 1773 en de aanleg van de ringdijk in 1774 ten behoeve van de droogmaking, is het water hier gedempt en dit laatste vormt een sluitdatum voor het gevonden materiaal.

7. Het vondstmateriaal

De grootte van de afbeeldingen is 1 : 4 tenzij anders aangegeven. Het onderschrift vermeldt de benaming, datering, grootste hoogte en breedte (dikte) en het materiaal.

1. *plavuis*
1635 - 1774
13,5 x 13,5 x 2,6
roodbakkend

2. *plavuis*
1635 - 1774
11,4 x 11,4 x 2,3
roodbakkend

3. *plavuis*
1635 - 1774
13,5 x 13,5 x 2,6
roodbakkend

4. *plavuis*
1635 - 1774
21,3 x 21,3 x 3,1
roodbakkend

Bouwmateriaal

Doordat de negentiende-eeuwse molen van Nicolaas Buijs al geruime tijd voor de opgraving was gesloopt kon er geen monster meer worden genomen van de bakstenen, vloer of wandbekleding. De aangetroffen bakstenen en dakpannen uit de bovenste laag van zomerput '84 zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig van het afgebroken molenaars-huis. Ze zijn helaas niet verzameld of opgemeten maar de plavuizen uit deze put zijn dat wel: 22 x 22 x 3 cm is de maat van de grote ongeglazuurde. De kleinere ook ongeglazuurde plavuizen hebben een afmeting van 13,6 x 13,6 x 2,7 cm. Er kwamen ook kleine groene en beige geglazuurde plavuisjes aan het licht met de afmeting 11 x 11 x 2,3 cm.

In de begrenzing van winterput '83 zijn ook natuurstenen plavuizen en stukken grafzerk gevonden. Een natuurstenen plavuis met de afmeting 21,8 x 21,8 x 3 cm was nog heel. Op een stuk grafzerk was nog te lezen: "*Hier leyt Piet...*". Zeer waarschijnlijk zijn de natuurstenen plavuizen afkomstig van de in 1732 gesloopte dorpskerk. Elders op het terrein zijn meer resten gevonden van deze uit de middeleeuwen stammende kerk, zoals het basement van een zuil en natuurstenen ribben uit het gemetselde plafond.

5. *pot met specie*
1725-1750
20,8 / 22
roodbakkend

De winterput '83 leverde onder andere een met kalkmortel gevulde melkpot (nr. 5) op. Hij is dateerbaar in de eerste helft van de achttiende eeuw en vermoedelijk gebruikt toen Cornelis Cornelisz Boer omstreeks 1734 zijn vervallen molenhuis liet opknappen.

Wandtegels

In het molenhuis waren een aantal wanden betegeld, hoewel er niet veel tegels resten uit dezelfde serie ofwel van dezelfde muur. Een aantal verschillende zeventiende- en achttiende-eeuwse tegels is in de slootbodempun gevonden, allemaal met specieresten en dus gebruikt. Wandtegels werden vaak hergebruikt en dat lijkt ook het geval te zijn bij het molenhuis. Tegel nr 6 is een ambachttegels met als voorstelling een man met een zeis, als hoekfiguur zien we de Franse lelie.

Een kandelabertegel, genoemd naar het motief aan weerszijden dat samen met de volgende tegel een kandelaber (kandelaar) vormt, heeft als voorstelling een man op schaatsen met een prikstok om zich af te zetten. Van deze zeventiende-eeuwse tegels wordt aangenomen dat ze als plinttegels zijn gebruikt. De overige tegels zijn te fragmentarisch om af te beelden. Het meest voorkomend zijn zeventiende-eeuwse bloempottegels en achttiende-eeuwse landschapstegels.

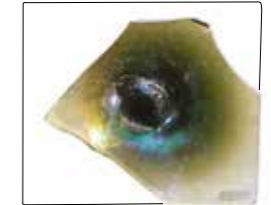
6. *wandtegel*
1635 - 1650
13,2 x 13,2 x 1,1
roodbakkend

7. *wandtegel*
1635 - 1650
13,3 x 13,3 x 1,5
roodbakkend

8. *vensterglas*
1635 - 1774
9,7 x 10,6
glas

9. *koeienoog*
1635 - 1774
111,3 x 9,6
glas

Vensterglas

Uit de hoeveelheid vensterglas konden twee ruit afmetingen worden onderscheiden. De kleinste ruit meet 9,8 x 10,2 cm en de grootste 15,0 x 15,0 cm. Het glas is onregelmatig van dikte door de fabricagemethode. Door een hete glasbol open te knippen, deze uit te vouwen en vervolgens snel rond te draaien, waaiert hij uit tot een platte ronde schijf. De glazenmaker kocht deze schijven en sneed er ter plaatse de vensterglazen uit. De dikke glasrand en het hart van de schijf werden als restmateriaal weggeworpen. De glazenier heeft dergelijk afval ook bij het molenhuis in de sloot gegooid. Er zijn dan ook

randfragmenten van zo'n glazen schijf teruggevonden en een "koeienoog", het centrum van de schijf met de afdruk van de blaaspijp. Uit de reconstructie van de schijf waaruit dit koeienoog afkomstig is, blijkt dat de ruiten met de eerder genoemde afmeting 9,8 x 10,2 cm uit deze schijf afkomstig zijn. Ruiten werden gesneden en ingewikkeldere vormen moesten indien nodig met een tang verder afgeknabbeld. Vervolgens plaatste de glazenmaker het glas in H-vormige loden strippen, die hij daarna dichtdrukte. Het op deze manier verkregen glas in lood paneel werd met ijzeren roeden versterkt. De ruitjes

10. raamlood
1635 - 1774
- / -
lood

11. vensterglas
1635 - 1774
- / -
glas

12. vensterglas
1635 - 1774
- / -
glas

helemaal boven in het paneel waren in sierlijke geometrische vormen gesneden. Glas gesneden uit een schijf is meestal te herkennen aan de ongelijke dikte van het glas en de "draairingen" die soms zichtbaar zijn. Tegen het einde van de zeventiende eeuw gebruikte men een andere fabricagemethode. Door glas in een cilinder te blazen en deze daarna open te knippen, verkreeg men grotere ruiten. Ook verbeterde de glasproductie waardoor er minder luchtbellens in het glas kwamen. Deze ruiten zijn herkenbaar aan de gelijkmatige dikte van de ruit en de rechte lijnen die ze soms vertonen. De gesneuvelde ramen van het huis zijn door dergelijke ruiten vervangen.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd een van de ramen van het molenhuis opgesierd met een extra glas in lood ornament. Vermoedelijk vormden de sierlijk gesneden stukken glas van hoge kwaliteit een wapenschild dat ooit gebrandschilderd was. Zulke ramen werden vaak cadeau gedaan, waarbij de gever niet schroomde zijn familiewapen erop af te beelden. Een andere mogelijkheid is dat een van de eigenaars van de heerlijkheid zijn of haar bezit kenbaar wilde maken met zijn wapen. In dat geval moet het dus van vòòr 1672 dateren, toen de molen nog in het bezit was van de ambachtsheer.

Metalen gebruiksvoorwerpen

Voorwerpen van metaal zijn nauwelijks teruggevonden. Metaal werd ingevoerd vanuit Engeland, Duitsland en de Scandinavische landen. Om het te winnen uit erts en het daarna in de juiste vorm te krijgen moest enorm gestookt worden, wat hoge kosten met zich mee bracht. Verschillende voorwerpen van koper, tin of brons werden, na te zijn afgedankt, verzameld en ingewisseld bij handelaren in oude metalen. Dit gaf enige korting op het nieuw gekochte product. Gezien het geringe aantal vondsten hebben ook de molenaarsgezinnen van deze vorm van recycling gebruik gemaakt. Slechts een kleine hoeveelheid metalen voorwerpen is weggegooid, waarbij het hier voornamelijk gaat om tinnen lepels en ander kleingood.

Ook voorwerpen van ijzer zijn tussen het afval teruggevonden maar dan als onherkenbare, klonten roest. Een hijshaak met de restanten van de houten draaischijf er nog in, is zodanig door corrosie aangetast, dat alleen de vorm nog maar herkenbaar is. De houten schijf waar het touw over draaide, is verdroogd en gekrompen en zit als een klontje om de as. Een plakje lood met een spijkergat heeft waarschijnlijk te maken met de afdichting van het dak of een kozijn in de gevel. De breuk aan een van de uiteinden laat zien dat de strip langer is geweest. Beter bewaard gebleven is het uiteinde van een ebbenhouten maatstokje (afb. 15)

waarvan de maten zijn onderverdeeld in afstanden van 22 millimeter. Dit is een vreemde maat omdat de Nederlandse duim 26 millimeter meet. Er bestonden echter diverse lokale meeteenheden, die alle afgeleiden van elkaar waren. Daarom noemde men indien nodig om welke meeteenheid het ging, zoals de Rijnlandse roede of de Delflandse roede. De maatverdeling is aangegeven door middel van messing strookjes. Het uiteinde van het vierkante stokje heeft een gedraaide knop. Toen het zijn functie verloor is het waarschijnlijk in de haard terechtgekomen want het gebroken uiteinde vertoont brandsporen.

De negentiende-eeuwse deurgrendel is niet afkomstig uit de bodem, maar voor de sloop van de grote houten schuur gered. Het bestaat uit een simpele, in de vorm gesmede ijzeren plaat waarin een schoot met handvat is gevat. Het is een lokaal product dat waarschijnlijk in de (eveneens katholieke) smederij van Van Zutphen aan de Herenstraat is vervaardigd.

Merkloten en zegelstempels

Bij het bewerken van zowel een wollen als een linnen laken bevestigde men na elke behandeling een deelbewerkerloodje aan het vervaardigde product, om deze aan te geven. Deze behandelingen bestonden uit weven en verven en vervolgens bij wol kaarden, vollen en scheren. Wanneer het laken af en goedgekeurd was, kreeg het ook nog een eindlood om de uiteindelijke kwaliteit van het de stof te waarborgen. De loodjes werden aan het uiteinde van de rol door de stof heen vastgeklonken zodat de stoffenhandelaar de kwaliteit kon aflezen. De klant die de eerste el kocht, kreeg soms de daaraan bevestigde loden mee.

Een merklood werd in de slootbodem naast het molenhuis teruggevonden. Het toont het stadswapen van Delft met daaronder de letters "HOL". Boven het wapen staat een kleine cirkel. Op de keerzijde staan enkele lijnen die vermoedelijk het huismerk van de verver voorstellen. Misschien wilde de molenaarsvrouw de pas gekochte stof niet te veel

13. hijshaak
1635 - 1774
- / -
roodbakkend

14. bouwlood
1635 - 1774
6,1 x 2,6
lood

15. maatstok
1635 - 1774
- / -
hout en messing

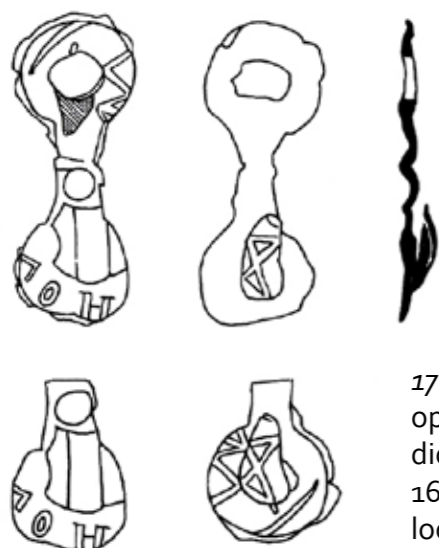
16. deurgrendel
1906
7,6 x 10,1
ijzer

beschadigen, want het lood was voorzichtig opgevouwen en is in die staat bewaard gebleven.¹⁵⁸ Historische bronnen vermelden dat Ingetje Bastiaens, de vrouw van Joost Jacobs van Nierop, in 1649 een grote hoeveelheid linnen lakens van Barent Gerritsz Ker-

ckeringh had gekocht. Hij leverde slechts " ...een lapje linne lakens van omtrent anderhalf offe twee elle langh...". Joost vond dat Gerrit te weinig had geleverd en betaalde daarom niet het volledig verschuldigde bedrag. Het gevolg was een slepende rechtszaak die pas in 1654 werd afgesloten. Wanneer het inderdaad een grote levering betrof, waarbij ook de eerste el van de rol is geleverd, dan is het mogelijk dat het gevonden lood aan het betreffende laken bevestigd is geweest, maar dat blijft natuurlijk gissen.¹⁵⁹

Een lakzegel heeft een met het merklood vergelijkbare functie: het verzekert de ontvanger er van dat het verzegelde object een bepaalde kwaliteit waarborgt. Aan een lap

17. merklood 1 : 1
open (boven) en
dicht (onder)
1635 - 1774
lood

18. zegelstempel
1 : 1
1635 - 1774
tin

19. duit en
afdruk 1 : 1
West Frisia
1742
koper

werd een merkloodje bevestigd, aan een dichtgebonden zak die verzegeld moest worden ook. Zo sloot men een brief met een lakzegel opdat de afzender direct bekend was en de brief niet ongemerkt geopend kon worden door onbevoegden. Een bolletje nog vloeibare lak werd op de dichtgevouwen brief gegoten waarna het door middel van een stempel werd voorzien van een afdruk, meestal in de vorm van initialen of een familiewapen. In de sloot naast het molenhuis kwam een lakzegelstempel tevoorschijn. Hierin zijn de initialen "BB" te lezen. Stempels met dergelijke motieven waren gangbaar omstreeks het midden van de achttiende eeuw, toen de familie Boer de molen runde. Tenzij een van de molenaars de "B" bewust spiegelde om een symmetrisch initiaal te verkrijgen, is de herkomst van de initialen nog niet verklaard.

Munten en verzwarings

Munten gooide men natuurlijk niet bewust weg maar een enkele keer worden ze toch in de bodem aangetroffen. In de slootbodem is een duit gevonden die zo sterk was gecorrodeerd dat alleen de afdruk ervan als negatief in de corrosie te zien is. Zowel de voor- als achterzijde van de duit zijn scherp genoeg om hem te determineren als een duit uit West Frisia (Noord Holland), gedateerd 1742.

20. netverzwareing
1 : 1
1635-1774
1,9 x 0,9
lood

21. netverzwareing
1 : 1
1635 - 1774
1,5 - 1,7
lood

De vijf gevonden loden bollen met een gat er in en het opgerolde stukje lood, hebben gediend als netverzwareing. Deze gewichtjes werden aan de onderzijde van een visnet gebonden om het verticaal in het water te houden.

Ceramiek

De categorie ceramiek is, zoals bij alle opgravingen, het meest omvattend. Een deel is regionaal geproduceerd, hoewel er in de zeventiende eeuw een groot aantal gespecialiseerde pottenbakkerijen werkzaam was die hun producten tot over de landsgrenzen exporteerden. De bekendste pottenbakkerscentra waren Bergen op Zoom, Delft, Oosterhout en het Nederrijng gebied in Duitsland. Ceramiek is onder te verdelen in roodbakend, witbakkend, majolica, faience, steengoed en porselein. Het steengoed dat geïmporteerd werd uit het Duitse Rijnland, was relatief kostbaar. Niet alleen de aanvoer maakte dit product duur maar ook de hoge stookkosten die nodig waren voor de productie ervan en het opleggen van appliques of het aanbrengen van andere versieringen. Om steengoed te produceren gebruikte men een klei die bij een hogere temperatuur versinterde en daarmee waterdicht werd. De duurste groep ceramiek wordt gevormd door het Chinese en Japanse porselein dat de Verenigde Oostindische Compagnie vanaf het begin van de zeventiende eeuw in West Europa importeerde.

Verlichting en verwarming

Olielampen

In de zeventiende en achttiende eeuw was er een grote verscheidenheid aan lichtbronnen. Olielampen, kandelaars en snotneuzen werden gemaakt van aardewerk, koper en tin. Uit vindplaats 2 kwamen fragmenten van 13 aardewerk olielampjes aan het licht. De gevonden lampjes zijn in twee typen te onderscheiden. Het sierlijke lampje afb. 22 heeft een klein ophangoor en relatief hoge reservoirs. De tweede vorm (afb. 23) is iets hoger en slanker; het ophangoor groter en dunner en de reservoirs lager. Dit model kan daarom iets later in de zeventiende eeuw gedateerd worden. De achterkant van de olielampjes is afgeplat zodat ze met het oor tegen de muur konden hangen. Op de onderkant na zijn ze geheel voorzien van loodglazuur. Dit glazuur zorgde er voor dat de olie niet in het poreuze aardewerk trok. Uit de bodem is een kegel-vormige holte gesneden om te voorkomen dat de klei zou scheuren tijdens het drogen. In beide reservoirs is een schenklip aangebracht. Het bovenste reservoir werd gevuld met raapolie, dat geperst werd uit koolzaad en in de schenklip legde men de pit. Tijdens het branden drupte er wel eens wat van de olie uit de pit, dit werd dan opgevangen in het reservoir daaronder vanwaar het ook weer uitgeschonken kon worden. Dergelijke lampjes komen voor in de zeventiende en het eerste kwart van de achttiende eeuw.

22. olielamp
1650 - 1675
10,8 / 14,6
roodbakend

23. olielamp
1675 - 1700
14 / 11
roodbakend

24. blaker
1700 - 1740
8,2 / 24,4
witbakkend

Blaker

Kaarsenhouders waren er in diverse soorten en maten. Vindplaats 4 leverde een merkwaardig soort kaarsenhouder op: een blaker. Dit is een diepe schaal op drie pootjes met aan weerszijde een oor. In het midden staat de kaarsenhouder en daarnaast een voetje om het overgebleven stompje op te branden. De schaal rondom de kaars werd gevuld met een laagje water en een drupje zeepsop. Vlooiën die op het licht af komen sprongen naar het licht van de vlam en verdronken dan in het omliggende water. De blaker werd daarom ook wel "vlooierval" genoemd.

25. test
1650 - 1675
9,8 / 14,4
roodbakkend

26. test
1675 - 1725
8,1 / 13,2
roodbakkend

26. test
1700 - 1725
9,7 / 13,3
roodbakkend

28. test
1750 - 1774
8,3 / 12
roodbakkend

Vuurtesten

Om zich warm te houden had men een open haard waardoor echter één vertrek verwarmd kon worden. Men nam de warmte natuurlijk ook graag mee naar andere plekken en dat gebeurde met behulp van een vuurtest. Gloeiende stukjes turf of houtskool werden in de test vervoerd naar een andere ruimte waar ze in een houten kistje met gaten aan de bovenzijde werd geplaatst; de zogenaamde stoof. Al zittend kon men de voeten daarop warm houden. Testen werden ook op tafel gebruikt. Er zijn vele schilderijen bekend waarop te zien is hoe mannen hun rookpijpen aanmaken met behulp van gloeiende turfjes in een test.

Test afb. 25 is een slank model op drie pootjes van grove roodbakkende klei met loodglazuur. Dit zeventiende-eeuwse model heeft een ronde bodem, vierkante wangen en een oor aan een van de hoeken. Een test werd na het draaien op de draaischijf tot een vierkant model gedrukt waardoor het zijn herkenbare vorm kreeg. Het oor kon zowel in het midden van een wand als op een hoek worden geplaatst. Deze vorm is gangbaar van de zeventiende tot ver in de achttiende eeuw. Tegen de tweede helft van de achttiende eeuw krijgen testen een standring in plaats van pootjes. De meeste testen zijn voorzien

van een glazuurlaag maar ook ongeglazuurd komen ze veel voor. Test afb. 28 is niet als vuurbakje maar als schep gebruikt. Dit is te zien aan de afgesleten rand tegenover het oor en de afgesleten richel en de standring er onder. Waarschijnlijk is deze kant gesleten tijdens het opscheppen van graan.

Toiletgerei

Pispotten

De pispot is een voorwerp dat door de eeuwen heen in het Nederlandse huishouden te vinden is geweest. Door het ontbreken van een toilet in huis (dit bevond zich meestal boven een sloot of op een binnenplaatsje) was de po onontbeerlijk.

Pispotten zijn doorgaans vervaardigd van roodbakkend aardewerk of steengoed en later in de zeventiende eeuw ook van witbakkend aardewerk of faïence. Het roodbakkende exemplaar (afb. 29) is mogelijk in Leiden vervaardigd en dateert uit het derde kwart van de zeventiende eeuw. Hij is rondom voorzien van loodglazuur om de waterdichtheid te bevorderen.¹⁶⁰ Voor de welgestelden verschenen vanaf de vijftiende eeuw ook tinnen exemplaren. Het hebben van tinnen voorwerpen was een teken van welstand, men schuurde het met fijn zand zodat het een zilverachtig uiterlijk kreeg. De rijke glans mocht dan ook gezien worden, de pispot behoorde immers tot het gewone gebruiksgoed. Er rustte geen taboe op het zich ontlasten en de pispot stond gewoon in het zicht naast de bedstee. In huis was geen toilet en het secreet stond op het achtererf, boven de sloot. Men deed zijn behoefte in de pispot, die af en toe in de sloot geleegeerd werd. Het gebeurde nogal eens dat deze uit de handen gleed en in de sloot of in een put belandde, daarom zijn ze in grote aantallen teruggevonden.

De molenaars gebruikten naast aarden pispotten voornamelijk potten van steengoed, die mooier en duurder waren. Zowel eenvoudige als versierde pispotten uit het Duitse Westerwald zijn aangetroffen. Deze zijn wit

29. pispot
1650 - 1675
12,6 / 20,8
roodbakkend

30. pispot
1675- 1725
14,4 / 18,4
steengoed

31. pispot
1700 - 1725
14,8 / 18,6
steengoed

tot blauwgrijs van kleur en versierd met kobaltblauwe banden en soms met medaillons. Pispot nr. 31 is versierd met enkele veel voorkomende appliques zoals leeuwen en medaillons met fantasiewapens.

Naast rood aardewerk en steengoed zijn ook fragmenten van twee witte faience po's aangetroffen. Het betreft in de zeventiende eeuw gangbare modellen met een omgekrulde rand en iets holle bodem.

32. kan
1600 - 1625
16,7 / 12,6
steengoed

De maaltijd voorbereiden

Schenkgerei

Voor het bewaren en uitschenken van vloeistoffen gebruikte men kannen en kruiken. De glazen fles deed zijn intrede pas halverwege de zeventiende eeuw en heeft de kan of kruik pas veel later doen verdwijnen. Dit waren dan ook voorwerpen die in geen enkel huishouden ontbraken. Ook de molenaarsvrouw had er een flink aantal van, getuige de vele scherven, van groot tot klein, van steengoed en aardewerk.

Steengoed schenkgerei

Het aantal gevonden steengoed kannen is beduidend minder dan het aantal gewone aardewerkkannen. Steengoed was toen al relatief kostbaar en werd zorgvuldig gebruikt. Na gebruik hing men de kan aan het "cannenbord", een soort kapstok speciaal om steengoedkannen aan te hangen. De oudste kan die is aangetroffen, is een exemplaar van steengoed (nr. 32). Dit soort kannen, waar bier uit werd gedronken, dateert uit het laatste kwart van de zestiende of het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Dit is ruim tien jaar voordat de molen bestond en het is daarmee een overleveringsstuk dat mogelijk uit het ouderlijk huis van de familie Van Nierop is meegenomen. De kan is gemaakt in Raeren (België) en is rondom voorzien

33. appliques (1:1)
van steengoedkannen
gedateerd 1646, 1654,
en 1656

van ingekerfde bloemranken met ingestempelde rozetten. De hals van de kan heeft een typische Renaissance applique met wilde-mansportretten, afgewisseld met harten. Gezien de slijtage aan de rand van de kan, zou deze een tinnen deksel gehad kunnen hebben. Dat het oor niet is teruggevonden komt waarschijnlijk doordat het na het afbreken samen met het deksel is ingewisseld. Al in die tijd werden kostbare metalen zoals tin ingezameld voor hergebruik. Identieke op bestelling gemaakte kannen zijn gevonden in Raeren en in Dordrecht. Het Raerense exemplaar heeft een applique (medaillon) met het jaartal 1588, het Dordtse heeft een applique met opschrift 1614.¹⁶¹

Van andere gebruikte steengoedkannen zijn slechts fragmenten aangetroffen. Het betreft reguliere kannen uit het Duitse Westervald die in elk huishouden te vinden waren. Van drie kannen zijn gedateerde appliques bewaard gebleven met de jaartallen 1646, 1654 en 1656.

Twee kleine kannetjes met een inhoud van 0,2 liter zijn waarschijnlijk bedoeld geweest om olie of azijn in te bewaren. Dit soort kannen is gedurende de zeventiende en achttiende eeuw massaal vanuit Frechen naar de Nederlanden geëxporteerd. Kannetje nr. 34 is van donkergrijs steengoed en overdekt met een donkerbruin gevlekte laag zoutglazuur, het zogenaamde "tjgermotief". Kannetje nr. 35 is van grijswit steengoed en heeft een transparante laag zoutglazuur. Grotere kruiken zonder enige versiering zijn ook aangetroffen.

34. kan
1625 - 1675
11,6 / 12,6
steengoed

35. kan
1675 - 1725
10,9 / 7,3
steengoed

Een bekende groep steengoedkannen wordt gevormd door de zogenaamde baardmannen. Deze voornamelijk in Frechen vervaardigde bol- en later uivormige kannen vertonen op de hals een bebaard mansportret. Zij verschenen voor het eerst in de zestiende eeuw en groeiden zo enorm in populariteit dat ze tegen het midden van de zeventiende eeuw in bijna elk huishouden te vinden waren.

Ook bij de molen zijn er een aantal teruggevonden. Twee nagenoeg complete kannen missen helaas de appliques die er in de vorm van een medaillon op hebben gezeten. Een derde exemplaar van dit zelfde type uit de tweede helft van de zeventiende eeuw heeft nog wel het medaillon. Dit toont het gekroonde wapen van Amsterdam dat aan beide zijden wordt geflankeerd door een leeuw. Deze kannen zijn speciaal door kooplieden in Amsterdam voor de Hollandse markt

36. kan
1650 - 1700
26,2 / 17
steengoed

37. kan
1650 - 1700
27,7 / 18,2
steengoed
Vreden-Stadtlohn

38. kan
1625 - 1675
- / 13,2
steengoed

in het productiecentrum Frechen besteld en werden daarom van het Amsterdamse wapen voorzien. Deze kan is afkomstig uit Vreden-Stadtlohn waar ook een belangrijk deel voor Holland was bestemd. Ook van andere kannen zijn medaillons gevonden. Het detail van afb 39 laat zien hoe het applique op de kan is geplakt. In de oren van de kannen zijn door de pottenbakker een of twee gaten aangebracht voor de verankering van een tinnen deksel die er op gemonteerd kon worden. Bij de kannen van de molenaars is dat waarschijnlijk niet gebeurd want er zijn geen montage- of slijtsporen aanwezig.

39. kan
1650 - 1700
25,3 / 17,6
steengoed

42. kan
1700 - 1742
22,7 / 21,8
roodbakkend
Oosterhout

40. kan
1700 - 1725
40,2 / 29
roodbakkend
Oosterhout

41. kan
1700 - 1740
19,5 / 15
roodbakkend
Oosterhout

Aardewerk schenkerei

De meest voorkomende kannen zijn gemaakt van roodbakkend aardewerk. Het ging hier immers om gebruiksvoorwerpen die vooral goedkoop moesten zijn in plaats van mooi. Ze werden voornamelijk gebruikt om water of melk in te bewaren en uit te schenken. De goedkoopste kannen (afb. 40) zijn alleen aan de binnenzijde en op de hals van de buitenzijde van glazuur voorzien. Het glazuur is dan ook zuiver functioneel en dient om te voorkomen dat de vloeistof tijdens het bewaren of uitschenken in het poreuze aardewerk zou trekken.

Het typische donkerbruine, bijna zwarte glazuur dat ontstaat door mangaanoxide aan het loodglazuur toe te voegen, wijst op een mogelijke herkomst uit Oosterhout. De inhoud van dergelijke kannen bedraagt ca 10 liter. Het is bijna niet voor te stellen hoe de vrouw des huizes deze volle kan kon tillen; in lege toestand weegt hij al zo'n 5 kilo! Zeker vijf van dergelijke kannen zijn bij de molen teruggevonden. Van hetzelfde materiaal is een kleinere bolle kan gevonden die wel rondom met glazuur is bedekt. De inhoud van deze kan is 3,4 liter. Kannetje nr. 42 met een inhoud van 1,5 liter is bedoeld voor op tafel, heeft een rode scherf en is ook aan de buitenzijde met mangaanoxide geglaazuurd. De binnenzijde heeft echter gewoon loodglazuur met sporen van koperoxide en is daarom groenbeige.

46. kan
1700 - 1742
34 / 21,7
roodbakkend

43. kan
1650 - 1700
39,4 / 27,2
roodbakkend

44. kan
1700 - 1742
14,8 / 12,8
roodbakkend

45. kan
1725 - 1742
12 / 13,3
roodbakkend

Diverse andere gelijksoortige kannen zijn rondom bedekt met loodglazuur en vertonen kleurschakeringen van beige tot roodbruin. Een bijzonder voorwerp is het hengselpotje (afb. 47) van roodbakkend aardewerk met aan de buitenzijde mangaanoxideglazuur en aan de binnenzijde gewoon loodglazuur. Het is grapevormig, heeft drie pootjes, een schenk-tuit, een hengsel en lijkt tevens een deksel te hebben gehad. In Delft en Amsterdam zijn identieke maar van verschillende formaten potjes uit beerputten geborgen. De schenk-tuit is aan de binnenzijde niet afgewerkt, de functie van het object is nog niet geheel duidelijk.

47. hengselpot
1 : 2
1700 - 1742
5,8 / 8,1
roodbakkend
Oosterhout

48. kom
1 : 2
1650 - 1700
6,3 / 10,7
roodbakkend, slib

49. kom
1 : 2
1700 - 1742
8 / 10,4
roodbakkend, slib
Oosterhout

Roompotten

Om de kostbare room van de melk te scheiden gebruikte men een kom met een tuit eraan. Door de met verse melk gevulde pot aan beide oren op te tillen en voorzichtig schuin te houden gaat men de melk onder de room via de tuit weg en bleef de room in de pot achter. Deze aardewerkvorm verscheen in de tweede helft van de zeventiende eeuw en de vormontwikkeling verliep daarna gelijk met die van de kookpot. De drie pootjes werden in de loop van de achttiende eeuw vervangen door een standring. Het afval van de molenaars leverde drie exemplaren op. Geheel volgens de mode van die tijd zijn ze versierd met slibmotieven die vruchtbaarheidssymbolen voorstellen.

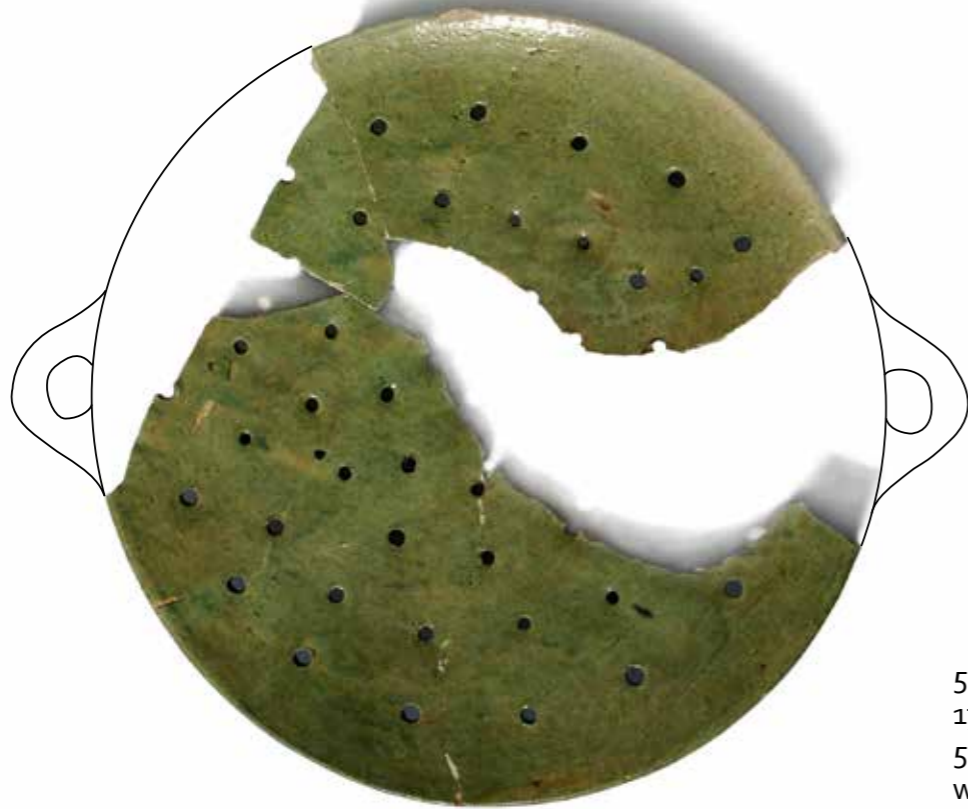
Tussen het vele scherfmateriaal bevonden zich ook enkele fragmenten van een melkteil. Deze enorme schalen waren in de middeleeuwen volop in gebruik maar raaken in de zeventiende eeuw in onbruik. Pas in de loop van de achttiende eeuw verscheen de melkteil weer ten tonele. De teil was op de rand en aan de binnenzijde geglaazuurd en kon zo'n 20 liter melk bevatten. De teil verbreedt zich naar boven om de room met een schuimspaan van de melk te kunnen scheppen.

50. tuitpot
1625 - 1700
15,5 / 17,2
roodbakkend, slib

51 tuitpot
1700 - 1742
15,5 / 16,8
roodbakkend, slib

52. lekschaal
17650 - 1675
5,6 / 41,2
witbakkend

53. vergiet
1690 - 1725
10,5 / 25,8
faience

Het vergiet

Voordat het voedsel werd bereid moest het eerst worden gewassen, gespoeld en daarna uitlekken, waarbij men onderscheid maakte tussen groenten en vis.

Een lekschaal of visvergiet is groot en vlak, heeft drie pootjes en twee tegenover elkaar liggende vlakke oren. Van zowel wit- als roodbakkend aardewerk zijn ze fragmentarisch teruggevonden.

Het groentevergiet is meestal hoog en diep en gemaakt van rood- of witbakkend aardewerk. Een opmerkelijke vondst is daarom afb. 53, een vergiet van witte faience. Het heeft twee worst-vormige oren en een geprofileerde rand. De populariteit van witte faience beleefde een hoogtepunt tussen 1680 en 1710.

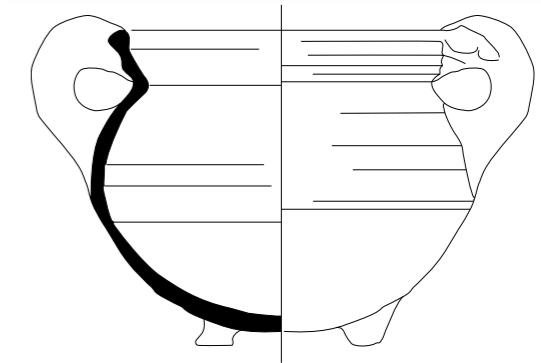
De maaltijd koken

Grapen

In de zeventiende en achttiende eeuw ging men steeds meer gebruik maken van metalen kookpotten. De kookpot van aardewerk ofwel grape genoemd, had in de loop der eeuwen een vormontwikkeling ondergaan van zakvormig tot de hedendaagse pan met vlakke bodem. Het gezin van de molenaar heeft een flinke hoeveelheid van dit kookgerei achtergelaten in de vorm van scherven, waaruit enkele complete exemplaren konden worden gereconstrueerd. Het materiaal toont een overzicht van 100 jaar vormontwikkeling en bevat grapen met een doorsnede van 12 tot 34 cm.

In de Middeleeuwen was het gebruikelijk om een kookpot midden in de smeulende as te plaatsen om verzekerd te zijn van een warme inhoud. De bodem moest daarom zo rond mogelijk zijn zodat hij niet kon omvallen en vooral om zoveel mogelijk aan alle kanten verwarmd te kunnen worden. Later kwam het treft met het hangijzer in zwang waarmee een kookpot of pan boven het vuur kon worden opgehangen om te verwarmen. Grapen om in te koken zette men ook soms in de as aan de zijkant van de haard.

De zeventiende-eeuwse grape onderscheidt zich van zijn voorgangers door zijn brede bodem en lagere buik. De min of meer recht-opstaande rand kreeg een scherper profiel en werd vlakker zodat een dekselgeul ontstond. Grape afb. 54 is een voorbeeld van deze overgang: hij vertoont nog de bolle ongeglazuurde bodem. De rand staat nog rechtop maar is al behoorlijk geprofileerd. De oren zijn licht samengeknepen aan de rand en deze zouden later nog sterker worden toegeknepen, wat goed te zien is bij grape afb. 55. Deze grapen (afb. 54, 55, 56) met hun verdikking onder de rand, zijn typerend voor potten uit het pottenbakkerscentrum Bergen op Zoom.

54. grape
1635 - 1675
15,6 / 19
roodbakkend

55. grape
1675 - 1725
14,9 / 17,8
roodbakkend

56. grape
1700 - 1742
12 / 13,3
roodbakkend

57. grape
1650 - 1700
9,8 / 16,5
witbakkend

61. grape
1650 - 1700
12 / 13,3
roodbakkend

63. grape
1650 - 1700
13,3 / 20,8
roodbakkend

64. grape
1675 - 1700
13,5 / 22,5
roodbakkend

65. grape
1700 - 1742
13,2 / 23,6
roodbakkend

58. grape
1650 - 1700
9,7 / 17,1
roodbakkend, slib

59. grape
1675 - 1725
18 / 21,5
roodbakkend

Tegen het einde van de zeventiende eeuw werd de bodem van de grape steeds vlakker. Dit had natuurlijk ook te maken met de komst van het fornuis in de zeventiende eeuw. De grappen werden hierop nog slechts aan de onderkant verwarmd zodat de bodem uiteindelijk in de achttiende eeuw zelfs plat werd en het uiterlijk kreeg van onze pan. De pootjes bleven nog een lange tijd aanwezig totdat ook zij in de negentiende eeuw waren verdwenen.

Een hele serie grappen, die rond 1700 is te dateren, is aan de binnenzijde voorzien van een laag slibglazuur. Hiervoor goot de pottenbakker dunne witte klei op het roodbruine aardewerk, dat een ondoorzichtig laagje vormde. De kleur van het aardewerk kwam niet door de sliblaag heen. Door koperoxide in het glazuur te mengen verkreeg men een helder groen uiterlijk. De grappen afb. 59 en 60 zijn van roodbakkende klei, dunwandig met vele draairibbels. Dit type is in verschillende afmetingen en variaties aangetroffen tussen het afval. Grape afb. 62 is bedekt met bruingemarmerd loodglazuur en aan de binnenzijde met geel slibglazuur.

60. grape
1675 - 1725
11,7 / 14,2
roodbakkend

62. grape
1675 - 1725
14,5 / 13,6
roodbakkend

Een aparte groep binnen de grappen vormt de zogenaamde kromstaart (afb. 63 en 64). Deze kenmerkt zich door zijn rechte of S-vormige steel in plaats van oren. Dit type verscheen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw en werd al snel razend populair. De aangetroffen exemplaren zijn zowel van wit- als roodbakkend aardewerk.

Gortpannen

In de loop van de zeventiende eeuw verschijnen de lage cilindrische pannen (afb. 67) met platte bodem, drie pootjes en twee liggende oren. Een ander opvallend kenmerk is de rand, deze loopt recht omhoog en heeft buitenom een brede vlakke rand in plaats van een dekselgeul aan de binnenzijde. Voor deze gortpannen bestonden speciaal gevormde deksels die het geheel goed afsloten. Tot ver in de achttiende eeuw was gort het hoofdbestanddeel van de maaltijd voor de gewone burger. Gort is gemalen boekweit dat niet in de korenmolen maar in de grutterij werd gemalen, zie hiervoor hoofdstuk 8.

66. grape
1700 - 1742
11,1 / 16,2
roodbakkend

67. gortpan
1650 - 1700
14,1 / 31
roodbakkend

Jydepotten

Deze groep aardewerk is afkomstig uit Jutland, het westelijke deel van Denemarken. Dit aardewerk is sinds de zestiende eeuw vanuit Denemarken naar diverse kuststeden geëxporteerd. De Denen verhandelden hoofdzakelijk land-bouwproducten als rogge en wol, maar ook gedroogde vis en turf. Het aardewerk werd als ballast voor hun schepen meegenomen en naast de hoofdhandelswaar verkocht.

De potten zijn door de vrouwen van de boeren met de hand gevormd. Kenmerkend zijn de glimmende strepen aan de binnenzijde van de potten die ontstonden bij het glad maken door middel van het strijken met een gepolijste steen. Dit stukje huisvlit bracht kenmerkend genoeg op om deze traditie eeuwenlang voort te zetten.

Het aardewerk is bruingrijs tot zwart van kleur, heeft geen glazuur en is grof van uiterlijk. Voor de Nederlandse pottenbakkers vormde dit materiaal geen concurrentie. Het mooie geglazuurde aardewerk won het met gemak van de grove, Deense producten. Vandaar ook dat de Denen nauwelijks andere vormen dan grappen verscheepten. Slechts een enkele maal is een schaal of steelpan aangetroffen in Nederland.

De laatste bewoners van het molenhuis zagen blijkbaar wel wat in de goedkope potten. Zeker acht Jydepotten zijn intensief gebruikt, gezien de dikke roetplakkaten op de buitenkanten. Waarschijnlijk zijn ze in het haardvuur geplaatst, gevuld met heet water, zodat er altijd heet water beschikbaar was. De potten zijn te verdelen in grote en kleinere modellen. De kleine (afb. 68) is nog geen 17 cm hoog en staat op platte stompjes. De grote (afb. 69) is 25 cm hoog en staat op bijna 3 cm hoge pootjes. Deze modellen kunnen worden gedateerd in de eerste helft van de achttiende eeuw.

68. grape
1700 - 1742
16,8 / 21,8
grijsbakkend

69. grape
1700 - 1742
25 / 28,5
grijsbakkend

Staal- en koekenpannen

Onder de eerste noemer vallen de bolvormige pannen met een lange steel. De rand is vaak grof geprononceerd en heeft een schenklip. Drie kleine pootjes ondersteunen het geheel. In feite is deze vorm voortgekomen uit de koekenpan, die alleen maar verschilt van de koekenpan door zijn vlakke bodem. Dat ze in verschillende kwaliteiten voorkwamen blijkt uit afb. 70 die geheel van glazuur is voorzien terwijl afb. 71 alleen aan de binnenzijde is geglazuurd.

De platte koekenpannen komen in elk huishouden voor vanaf de vroege middeleeuwen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zijn ze nagenoeg overal vervangen door pannen van koper. Zowel de molenaars als Arij Starreveld moeten koperen pannen hebben gebruikt want tussen het gevonden huisraad zijn pannen van aardewerk niet aangetroffen.

Deksels

Wanneer de dag ten einde kwam moest het vuur worden gedoofd om brandgevaar te voorkomen. Tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw zette men een aardewerken stolp om de vuurplaats. Slechts één in slibtechniek uitgevoerd fragment is hiervan teruggevonden. Later werden de nog gloeiende as en turfblokjes in een hoge brede pot geschept die met een speciaal daarvoor vervaardigd deksel werd afgesloten. Hierdoor

70. steelpan
1700 - 1742
6,5 / 14,8
roodbakkend

71. steelpan
1700 - 1742
11,1 / 16,2
roodbakkend

72. deksel van doofpot
1700 - 1742
6,5 / 21,6
roodbakkend

73. deksel
1650 - 1700
6,7 / 20,6
roodbakkend

74. deksel
1700 - 1742
3,3 / 11,8
steengoed

75. deksel
1700 - 1742
3 / 9,9
steengoed

76. komfoor
1650 - 1700
8,6 / 24,2
roodbakkend

77. komfoor
1725 - 1742
7,7 / 13
roodbakkend

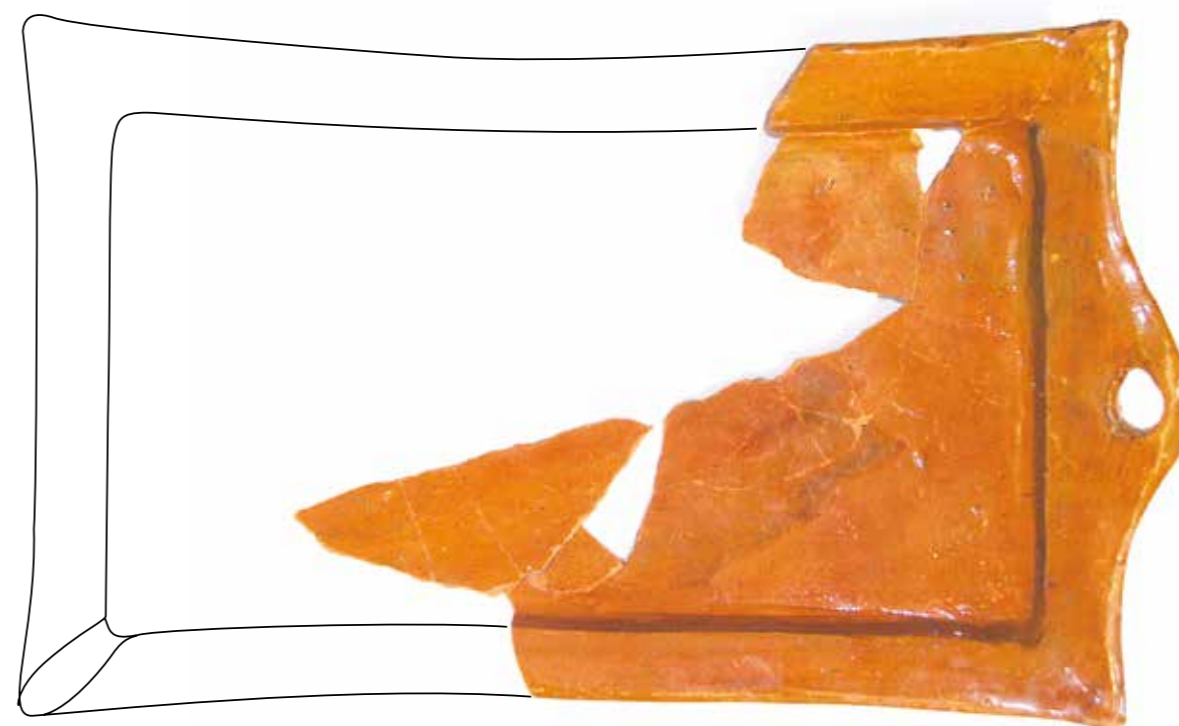
kwam er geen lucht meer bij en doofden de gloeiende turfblokken al snel. Het grote voordeel naast veiligheid was zuinigheid: er ging niets verloren dus de volgende dag kon de turf verder worden opgebrand. Slechts enkele randfragmenten van deze grote potten konden als zodanig herkend worden en één deksel (afb. 72) is aangetroffen. Het deksel van de doofpot is alleen aan de buitenzijde geglazuurd. Merkwaardig genoeg geldt dit ook voor het deksel van afb. 73. Volledig geglazuurde deksels zijn ook gevonden maar geen van allen zijn ze compleet genoeg om af te beelden.

Behalve van aardewerk zijn ook deksels van steengoed aangetroffen. Een daarvan is geheel onversierd (afb. 74) terwijl de andere is voorzien van een kobaltblauwe knop en draairingen zoals we die kennen van steengoedkannen en pispotten (afb. 75). De bijbehorende steengoed potten zijn niet teruggevonden.

Komforen

Om het bereide voedsel warm te kunnen houden gebruikte men een komfoor. Dit was een schaal waarin gloeiende kooltjes of turfblokjes werden gelegd. Op de rand van de schaal stonden drie steuntjes waarop een bord kon worden geplaatst. Het voedsel op het bord kon op deze manier worden opgediend waarbij het toch warm bleef.

De steuntjes van het komfoor (afb. 76) moesten hoog genoeg zijn om zuurstof voor de kooltjes toe te laten. Indien dit niet het geval was dan moest een andere oplossing worden bedacht. In de wand van het kleine komfoor (afb. 77) zijn daarom halve-maanvormige openingen aangebracht. De rand is plaatselijk verbreed door driehoekige plateautjes, hierop konden kleine grappen worden gezet. Van dit type dat tot in de 20e eeuw is gemaakt, zijn zowel kleine als grote exemplaren gevonden.

78. vetvanger
1650 - 1700
36,8 x 57,2
roodbakkend

Vetvangers

Vlees werd niet alleen gebakken maar ook wel geroosterd aan het spit. Het vet dat uit het vlees droop mocht natuurlijk niet verloren gaan. Bovendien veroorzaakt vet steekvlammen in het vuur, wat ook voorkomen moest worden. Men plaatste het spit daarom voor het haardvuur en onder het spit zette men een langgerekte bak om het vet op te vangen. De vetvanger of spitschotel stond op twee aan de achterzijde geplaatste pootjes zodat het geheel schuin stond en het vet niet kon verbranden. Na de middeleeuwen kwam de vetvanger van aardewerk nog maar weinig voor omdat men op metaal overging. De zeventiende- eeuwse aarden vetvanger was rechthoekig en stond op drie pootjes. In de linker hoek bevond zich een schenklip en aan de rechter korte zijde het ophangoor. Uit de slootbodem zijn fragmenten van twee vetvangers geborgen.

Aan tafel bij de molenaar

De eetgewoonten van de zeventiende-eeuwse burger zijn door de handel in de Gouden Eeuw aanzienlijk veranderd. Dit geldt niet alleen voor de variatie in spijzen maar ook voor materialen, vormen en kleuren. Houten en tinnen borden maakten plaats voor majolica en faience. Duigenbakjes en houten lepels werden vervangen door glas, tin en zilver.

De handel met het verre oosten bracht tegen het einde van de zestiende eeuw behalve specerijen ook porselein naar het Westen. Tijdens opgravingen aan het Waterlooplein in Amsterdam is porselein gevonden in een afvallaag uit 1592 – 1597.¹⁶² Toen Hollandse kapers in 1602 een Portugees schip vol por-

79. bord
1682 - 1722
3,1 / 21,2
porselein

selein buit maakten en hier lieten veilen, was dat de grote introductie van porselein in ons land. In de jaren twintig en dertig van de zeventiende eeuw kwam het porselein vooral binnen via Amsterdam en Middelburg. Door de beperkte invoer was er meer vraag dan aanbod naar dit nieuwe materiaal. Slechts één stuk dateert uit de vroege zeventiende eeuw, mogelijk uit de boedel van Joost Ja-

cobsz van Nierop. Het betreft een fragment van een groot bord van "kraakporselein" uit het eerste kwart van die eeuw. De term "kraak" is afkomstig van het type Portugese schip dat door de Hollanders werd gekaapt. De beperkte levering van dit vroege porselein maakte het tot kostbare voorwerpen. Ook dit bij de molen aangetroffen bord kan decennia lang zijn gekoesterd voordat het kapot viel en is weggegooid.

In de Nederlanden speelden de pottenbakkers hierop in door het porselein te gaan imiteren; dunwandige producten te maken en de motieven over te nemen. Helemaal slaagden zij hier niet in omdat de gebruikte klei zich niet leende voor dunwandige producten. Wel kopieerden de decorateurs de porseleinmotieven zonder enige kennis van de afgebeelde symboliek. Doordat de plaatbakkers zich steeds lieten inspireren door de invoer van nieuw ingevoerd porselein, vormt de decoratie een stevig houvast voor de datering.

Toen de aanvoer van porselein eenmaal flink op gang was gekomen brak er een burgeroorlog uit in China die zo'n veertig jaar zou duren. De vraag naar porselein was inmiddels enorm gegroeid en de Hollandse plaatbakkers zagen hierin het gat in de markt. Porselein werd in grote getale gekopieerd in majolica en faience techniek.

Na 1660 voerde de VOC het Japanse Arita porselein in, dat te duur was voor de gewone burger. Toen tegen het einde van de zeventiende eeuw, tijdens de regeerperiode van de Chinese Kang Xi-dynastie de porseleinhandel weer flink op gang was gekomen werd het beter betaalbaar (afb. 79).

Majolica borden

Het eten van houten borden, ook wel teljoren genoemd, komt in de zeventiende eeuw al nauwelijks meer voor. Men at van aardewerken borden zoals majolica en faience. De van oorsprong Spaanse en Italiaanse majolica was nauwelijks bekend toen in de eerste helft van de zestiende eeuw de eerste Italiaanse "geleibakkers" zich vestigden in de streek rond Antwerpen. De Spaanse overheersing zorgde ervoor dat tegen het einde van de zestiende eeuw veel handwerkslieden waaronder ook majolicabakkers naar de Noordelijke Nederlanden vluchtten, waar een zekere geloofsvrijheid heerste. In Middelburg, Rotterdam, Delft, Dordrecht, Amsterdam en Haarlem verschenen de eerste majolica-werkplaatsen. De uitvoering en decoraties werden op Italiaanse wijze voortgezet maar na verloop van tijd ontstonden er Chinese en vervolgens Hollandse motieven.

Majolica kenmerkt zich als dikwandig aardewerk uit een open bakwijze dat aan de bovenzijde is voorzien van een witte laag tinglazuur en aan de onderzijde van het goedkopere loodglazuur. Tinglazuur heeft het voordeel dat het een ondoorzichtige laag vormt waardoor de kleur van het aardewerk niet meer zichtbaar is. Het gedraaide bord werd vóór het glazuren eenmaal gebakken en vervolgens gekeurd. Dit halffabrikaat wordt biscuit genoemd en afhankelijk van de kwaliteit keurde men het af, verkocht men het als tweede keuze of werd het goed bevonden om te glazuren. Een voorbeeld van een "goed" afgekeurd product bevond zich ook tussen het huisraad van de molenaar (afb. 80). Majolicaborden hebben een standring waarin een "ophanggat" is gemaakt. Dit gat zal niet zijn gemaakt om de borden aan de wand te hangen omdat het slechts zelden correspondeert met de afbeelding aan de voorzijde. Waarschijnlijk is het gebruikt door de witter die het bord aan een haakje hing als hij het tinglazuur voor de ondergrond moest aanbrengen. Wanneer dit fond (achtergrond) was aangebracht ging het naar de schilder die het van een voorstelling voorzag. Hij bracht deze op het bord over door middel van

een spons (een uitgeprikte tekening) waar hij houtskoolpoeder op strooide. De op deze manier ontstane tekening kon eindeloos worden herhaald zodat er diverse borden met dezelfde afbeelding konden worden gemaakt. Na het beschilderen werd het bord rondom voorzien van loodglazuur om een hogere glans te verkrijgen.

80. bord (biscuit)
1635 - 1650
4,6 / 21
majolica

Tijdens het bakken waren de borden opgestapeld in de oven en van elkaar gescheiden door zogenaamde proenen. Dit zijn driehoekige plakjes met aan elk uiteinde een pootje dat op de spiegel van het bord werd geplaatst. Het nadeel hiervan was dat de pootjes bij het afnemen lelijke beschadigingen, de zogenaamde "moeten", in het glazuur achterlieten. Geleidelijk aan verdrong faience (aan weerszijden met tin geglazuurd aardewerk) na het midden van de zeventiende eeuw de majolica. In Holland stopte de majolicaproductie in de jaren 90, in Friesland zou deze echter nog tot ver in de negentiende eeuw door gaan.¹⁶³ Van de vele oude productiecentra, die uit lijfsbehoud waren overgegaan op het produceren van faience, zijn er slechts twee overgebleven: de Porceleijne Fles in Delft en Tichelaar in Makkum.

81. bord
1625 - 1650
- / -
majolica

82. bord
1625 - 1650
- / -
majolica

83. bord
1640 - 1660
- / -
majolica

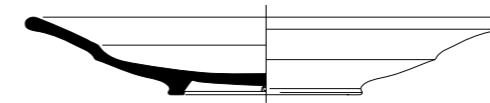
De majolicaborden van de molenaars

Op de spiegel van bord afb. 81 staat een vogel in de Chinese Tuin, een stukje randornament is nog juist te zien. De rand is verdeeld in vakken met lotusbloemen en gelukseblemen. Het bord dat tussen 1625 en 1630 in Haarlem zal zijn vervaardigd is van prachtige kwaliteit. De kleuren van het hoogwaardige glazuur zijn gemaakt van zuivere pigmenten. Tijdens het bakken is een nieuwe proen gebruikt waardoor de afdrukken in het glazuur minimaal zijn gebleven. Het was in die tijd een kostbaar stuk; in Amsterdam zijn dergelijke borden alleen gevonden in beerputten van de Keizersgracht. De molenaar zal er dus voorzichtig mee zijn omgegaan waardoor het pas veel later, waarschijnlijk door Joost van Nierop, is gebroken en weggegooid. Nog zo'n hoogwaardig product is bord afb. 82 dat gedateerd kan worden tussen 1625 en 1630.

De rand van bord afb. 83 is in spaartechniek uitgevoerd, wat betekent dat in de blauwe rand ruimte is opengelaten waarin de karakteristieke oosterse motieven zijn geschilderd. De ornamenten vertonen gelukseblemen en margrietten of chrysanten, gescheiden door strikken. Dergelijke randversieringen in spaartechniek zijn kenmerkend voor het tweede kwart van de zeventiende eeuw en komen in vele variaties voor doordat de Nederlandse majolicaschilder de symboliek

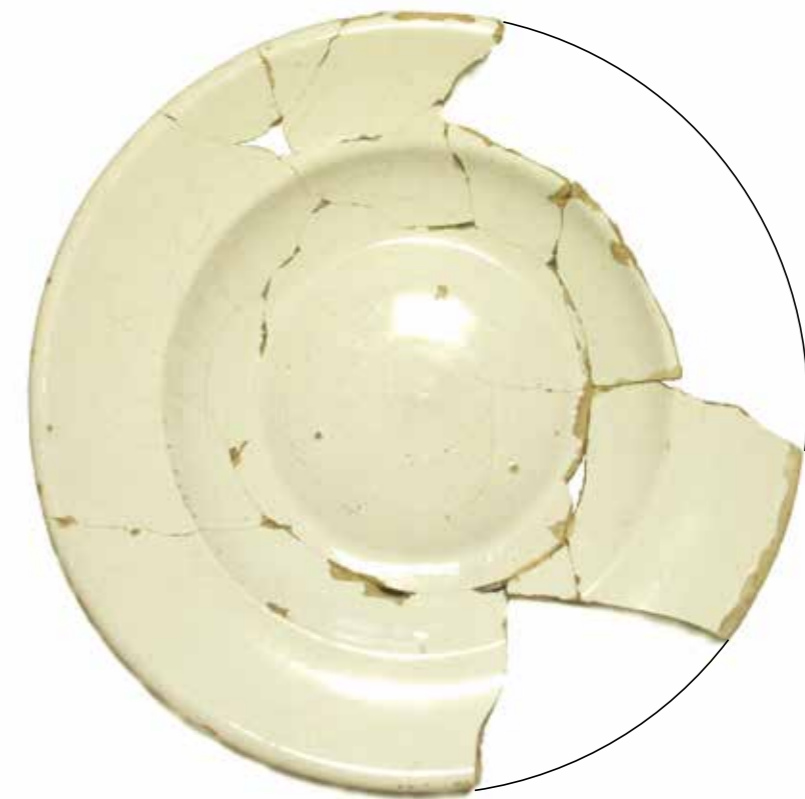
84. bord
1650 - 1660
- / -
majolica

85. bord
1640 - 1660
4,5 / 25,3
majolica

86. bord
1625 - 1650
6,3 / 32,4
majolica

87. bord
1650 - 1675
7,6 / 44
majolica

88. bord
1660 - 1680
6,6 / 36,8
majolica

89. bord
1660 - 1690
4,1 / 29,8
majolica

achter de emblemen niet begreep. Bord afb. 84 uit de 50-er jaren van de zeventiende eeuw is een bijzonder stuk: het is beïnvloed door het zogenaamde "overgangsporselein" uit de jaren '40. Het decor heeft een veel gebruikt thema, een grondje met een vaas chinese bloemen, chrysanten. De fijn geschilderde grote chrysanten zijn geheel verwesterd, alleen de karakteristieke bloem aan de stengel is nog oorspronkelijk. Naast de vaas staat een Hollands flesje en het geheel is uitgevoerd in paarse trek. Deze combinatie maakt het geheel tot een bijzonder stuk. Een bord dat eveneens gedateerd wordt rond het midden van de zeventiende eeuw (afb. 85) toont een fruitstillevan en heeft een rand van losse motieven.

Bord afb. 86 toont een zogenaamde cherubijn of putti op een zwevend grondje, omgeven door een zogenaamde aigrettorand, naar Italiaans voorbeeld. In zijn armen draagt hij waarschijnlijk een vaandel. Het bord kan worden toegeschreven aan Willem Jansz Verstraeten, een bekende Haarlemse majolicabakker die veel Italiaanse voorbeelden gebruikte en kan daarmee worden gedateerd in de 30-er jaren van de zeventiende eeuw. In de jaren vijftig verschenen ook in navolging van de Italianen, de witte borden. Een groot exemplaar met een bolle spiegel, dat pannenkoekschotel wordt genoemd, getuigt hiervan.

90. bord
1675 - 1700
- / -
majolica

91. bord
1690 - 1725
4,2 / 28
majolica

Veel voorkomende randmotieven zijn de naar binnen gerichte motieven zoals borden afb. 88 en 89. Hierop zijn vele variaties gevonden. Bord afb. 88 uit de 60-er jaren toont een rijk gedecoreerde fruitmand met appels, peren, druiven en in het midden een granaatappel.

Binnen de majolica zijn nog een aantal voorstellingen te onderscheiden. Zo zijn er de categorieën mensen, dieren, voorwerpen en wapenschilden met zowel echte als fantasiewapens.

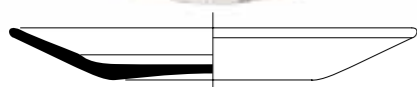
De laatste categorie vormt de religie, waarbij bijbelse taferelen als onderwerp werden gebruikt. Het fragment van bord afb. 90 toont de kruisiging van Christus. Het voorkomen van dit bord wijst op de katholieke gezindheid van de eigenaar en daarom kunnen we vaststellen dat dit bord toebehoorde aan het gezin van Huijbert Adriaensz de Leede. De bomen op de achtergrond zijn aangebracht door te tamponneren met een spons. Deze snelle decoratietechniek is voornamelijk in de jaren tachtig en negentig van de zeventiende eeuw toegepast om een grotere productie te kunnen verkrijgen. Dit was noodzakelijk omdat de productie van faience steeds goedkoper werd. Men begon zelfs weer met kleuren te werken (afb. 91), maar de steeds goedkopere producten verloren aan kwaliteit en legden het af tegen het veel mooiere faience. Tegen het einde van de zeventiende eeuw werd in Holland dan ook bijna geen majolica meer vervaardigd.

Faience borden

Na de invoering in Holland bleef porselein relatief duur en pottenbakkers trachtten dit gewilde product na te maken. In de bestaande majolica-techniek wilde het niet lukken om porselein te evenaren. Op een aantal belangrijke punten werd de techniek aangepast. De samenstelling van de klei werd verbeterd door er 40% meer kalk aan toe te voegen waardoor dunwandige producten vervaardigd konden worden. Het werd rondom voorzien van tinglazuur, dat het geheel ondoorzichtig wit maakte. Voorts werden de voorwerpen gebakken in kokers (gesloten bakwijze) waarin ze rustten op drie pennen die slechts op de achterkant een kleine moed (afdruk) achterlieten.

De oudste faience uit de slootvulling is afkomstig van het huisraad van Joost Jacobsz van Nierop en betreft stukken uit de jaren vijftig en zestig van de zeventiende eeuw. Zeer populair waren de series borden met bijbelcènes, zoals Adam en Eva in het Paradijs (afb. 92). Uit dezelfde periode stamt het bord met een vis die volgens het onderschrift een "salm" voorstelt. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstonden ook de populaire series spreukenborden. Een dergelijk bord uit het laatste kwart toont een lauwerkrans met de tekst "mijn tijd is kort".

91. bord
1650 - 1660
2,7 / 21,1
faïence

96. bord
1682 - 1700
5 / 21,4
faïence

93. bord
1650 - 1660
3 / 21,2
faïence

94. bord
1675 - 1700
2,5 / 22,4
faïence

95. bord
1660 - 1700
2,5 / 20,2
faïence

Een bijzondere vondst in dit complex is de plooi-schotel afb. 96. De dikke bladeren en de stippen zijn gekopieerd van het overgangsporselein waarmee het stuk gedateerd kan worden tussen 1682 en 1700.

Dat Cornelis Huijbertsz. Boer Oranjegezind was blijkt onder meer uit de vondst van twee borden die het Huis van Oranje propageren. Van het bord met het gekroonde symmetrische monogram (afb. 97) zijn diverse variaties bekend. De afkorting staat voor Rex William Rex of wel Koning Stadhouder Willem III. Een portret van hem en zijn vrouw Mary staat afgebeeld op een schotel (afb. 98) waarvan alleen fragmenten zijn teruggevonden.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw verschijnen de eerste serviezen. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door de vondst van drie verschillende borden (afb. 99, 100) met identieke voorstelling. Ze zijn afkomstig uit de werkplaats van Johannes Knotter uit de Delftse plateelbakkerij "de Porseleinen Fles". In tegenstelling tot het ongemarkeerde vlakke bord draagt het geschulpte bord zijn merk, de "K" met stip dat gevoerd werd in de periode 1697-1701. De overige gemerkte stukken zijn vooralsnog niet aan een plateelbakkerij toe te schrijven.

97. bord
1677 - 1702
2,4 / 28
faïence

98. bord
1677 - 1702
2,4 / 38
faïence

99. bord
1697 - 1701
3 / 16,1
faïence

100. bord
1697 - 1701
3,1 / 16,5
faïence

101. bord
1690 - 1725
3,6 / 22,4
faïence

102. bord
1690 - 1725
2,7 / 21,1
faïence

103. bord
1700 - 1725
2,2 / 22,5
faïence

106. bord
1725 - 1742
3 / 22,5
faïence

104. bord
1700 - 1725
2,5 / 22,4
faïence

107. bord
1700 - 1725
2,9 / 22,3
faïence

105. bord
1725 - 1742
2,5 / 20,2
faïence

108. bord
1725 - 1742
3 / 22,2
faïence

109. bord
1660 - 1675
2,1 / 22,2
faïence

110. bord
1680 - 1700
2,9 / 22
faïence

In de achttiende eeuw is men de symboliek van de Chinese symbolen geheel uit het oog verloren. Motieven uit verschillende periodes worden door elkaar gebruikt en verholandst. Uiteindelijk ontstaat in de loop van de achttiende eeuw de faïence zoals we die heden ten dage nog steeds als typisch Delfts bestempelen.

Een bijzondere groep wordt gevormd door witte faïenceborden, die in de 60-er jaren van de zeventiende eeuw verschijnen. De rand van het nog vlakke bord was aanvankelijk vrij breed in verhouding tot de spiegel (afb. 109 en 110) en in de loop van de zeventiende eeuw zou deze steeds smaller worden. De hoogte van het bord nam toe en bij sommige borden verscheen zelfs een verdikking op de rand.

112. bord
1725 - 1742
2,9 / 22,4
faïence

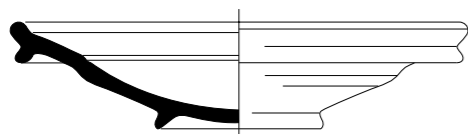

111. bord
1700 - 1742
2,7 / 22,5
faïence

113. bord
1700 - 1742
4 / 26
faïence

114. bord
1650 - 1700
5,6 / 24,1
roodbakkend
Oosterhout

117. bord
1675 - 1725
5,7 / 25
roodbakkend, slib
Oosterhout

115. bord
1675 - 1725
5,4 / 24,8
roodbakkend, slib
Oosterhout

116. bord
1675 - 1725
4,5 / 20,1
roodbakkend, slib
Oosterhout

118. bord
1675 - 1725
4,4 / 19,7
roodbakkend, slib
Oosterhout

Borden van roodbakkend aardewerk

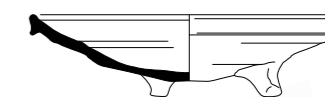
Roodbakkende borden zijn doorgaans grof van vorm en daarom voornamelijk gebruikt als eenvoudig keukengoed. De enorme geprofileerde rand, het ontbreken van glazuur op de achterzijde en de standring geven een goedkope indruk. Hoewel dergelijke borden ook regionaal zijn vervaardigd, zijn deze borden in grote getale vanuit de productieplaats Oosterhout (NB) naar Holland geëxporteerd. Kenmerkend voor Oosterhoutse producten is de ribbel die de vlag (vlakke rand) van de spiegel scheidt.

Op een aantal borden is door middel van een opgegoten laagje dunne klei (slib) symbolische decoraties aangebracht. De S-vormige, diagonale of golvende lijnen staan voor eeuwigheid en regeneratie. De variatie is niet groot hoewel enkele motieven zijn te onderscheiden:

- zonder versiering
- diagonale en golvende lijnen op de rand
- diagonale en golvende lijnen op de rand en spiegel
- diagonale en golvende lijnen op de rand en spiralen op de spiegel

Veel van deze borden vertonen roetsporen aan de onderzijde; mogelijk hebben ze in de hete as of op een komfoor gestaan om er voedsel op warm te houden en zijn ze niet gebruikt om van te eten. Tot het midden van de zeventiende eeuw komen dergelijke borden zowel met geschulpte standlobben als met standring voor, daarna hebben ze uitsluitend een standring. Een klein bordje heeft drie pootjes (afb. 119) in plaats van een standring en vormt hiermee een uitzondering.

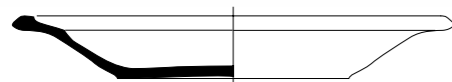
Een bord met een in slib uitgevoerde afbeelding van een haan (afb. 120) kwam tevoorschijn uit vindplaats 2. Het is helaas niet compleet maar toont ons nog een deel van zijn fraaie voorstelling. De haan spreekt al eeuwenlang tot de verbeelding door zijn vechtlust, zijn dominante gedrag en zijn waakzaamheid. De symboliek achter de haan is dus veelzijdig. Zoals bijna alle Hollandse slibborden staat ook dit exemplaar op drie schulpvoeten en is het aan de onderzijde niet geglaazuurd.

119. bord
1675 - 1725
4,3 / 16,9
roodbakkend

120. bord
1650 - 1660
6,7 / 31,6
roodbakkend, slib

121. bord
1680 - 1742
3,3 / 23,3
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

122. bord
1680 - 1742
3,1 / 24,1
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

123. bord
1680 - 1742
4,3 / 36,2
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

Nederrijns slibgoed

Nederrijns slibgoed is in enorme hoeveelheden naar noordwest Europa geëxporteerd en wordt vaak in de bodem teruggevonden. De productieplaatsen, waarvan Issum en Kervenheim in Duitsland de bekendste zijn, hebben van het laatste kwart van de zeventiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw een enorme productie bereikt. Ook andere plaatsen tussen de Maas en de Rijn, zoals het Limburgse Gennep, hebben bijgedragen aan de massa's scherven die in de loop van decennia zijn gevonden. Het goedkope schotelgoed vond kennelijk gretige af trek bij de burger.

Naast de vele aangetroffen scherven is een bord in zo goed als gave staat (afb. 121) teruggevonden; het zal vanwege een barst zijn weggegooid. Het bord is spiraalsgewijs van slib voorzien waarover een golvende lijn is gelegd, die met behulp van koperoxide groen is gekleurd. Het versieren met concentrische cirkels is kenmerkend voor de Nederrijnse schotels. Andere specifieke kenmerken zijn de scherpe overgang van vlag (platte rand) naar de vlakke spiegel, de ongeglazuurde engobe op de rand en het ontbreken van glazuur op de slordig afgewerkte achterkant.

124. bord
1719
4,6 / 35
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

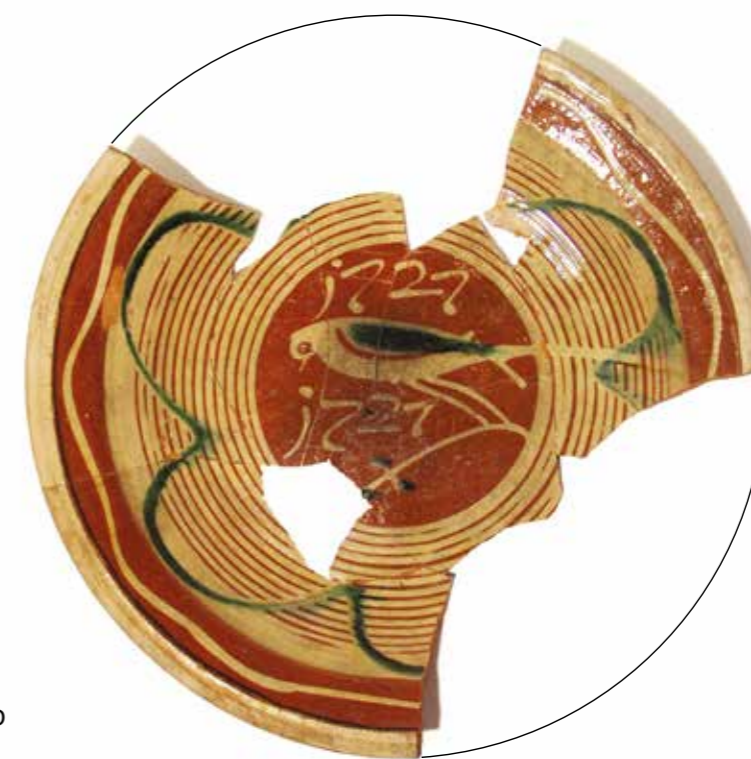

125. bord
1724
4,3 / 28,6
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

Populair waren de borden met een vogel binnen de concentrische ringen. Niet zelden zijn ze voorzien van een jaartal, zoals het geval is bij afb. 124 waar het jaartal 1719 links voor de vogel staat. Schotel afb. 125 is gedateerd 1724 waarbij de 17 links en 24 rechts van de vogel staan. Op schotel afb. 126 is het jaar 1727 zelfs twee maal vermeld.

126. bord
1727
5,3 / 42
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

127. borden
1675 - 1742
2,7 / 18,4
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

Op het cijfer 1 komt nogal eens een puntje voor. Dit wordt geweten aan het analfabetisme van de decorateur, die de cijfers van een voorbeeld natekende. Op kleine schotels is de variatie in decoratie het grootst. Naast concentrische cirkels komen ook stippen voor (afb. 127) die men opzettelijk heeft laten uitlopen. Hiervan zijn 12 exemplaren geteld. Andere variaties zijn het "vlamotief" zoals afb. 128, het wafelmotief en geometrische figuren (afb. 129). Twee bordjes wijken sterk af van vergelijkbare vondstcomplexen in de regio. Bord afb. 130 en 131 zijn beiden Noord-Duits en worden meestal aangetroffen in onze noordelijke provincies.

Tegen het midden van de zeventiende eeuw verschenen dikwandige bordjes waarvan de spiegel met slibglazuur is bedekt (afb. 132 - 134). Deze borden worden vaak tijdens opgravingen gevonden, waarbij de grootte enorm varieert. Ook bij de molen zijn relatief veel van deze borden gevonden, met doorsneden van 12,7 tot 23,4 centimeter.

128 bord
1700 - 1742
2,7 / 18,6
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

129. bord
1700 - 1742
2,9 / 18,3
roodbakkend, slib
Nederrijn gebied

131. bord
1700 - 1742
5,3 / 42
roodbakkend, slib

130. bord
1700 - 1742
3,8 / 15,9
roodbakkend, slib

132. bord
1650 - 1742
3,2 / 13,5
roodbakkend, slib

133. borden
1650 - 1742
3,9 / 15,7
roodbakkend, slib

134. bord
1650 - 1742
6,1 / 23,2
roodbakkend, slib

Bestek

Het eten was op het platteland in de zeventiende en achttiende eeuw niet echt afwisselend. De dag begon met een ontbijt van brood, kaas en boter. Hierbij was hooguit een mes nodig om de kaas te snijden of de boter te smeren. Het middagmaal bestond vaak uit grutten die tot pap werden gekookt of tot koeken gebakken, allerlei groenten zoals bonen, erwten, kool, peen, koolraap, andijvie en pas vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ook aardappelen. Daarnaast at men ook wel brood met vlees, vis of schaaldieren. Oesters werden door de rijkere bevolking gegeten. Met grote hoeveelheden zijn oesterschelpen en mosselen geborgen. Dit laat nog maar eens zien dat een korenmolenaar een ondernemer was en tot de middenstand behoorde. Het genuttigde vlees was afkomstig van varkens, kippen en runderen. Waarschijnlijk werd er ook wel ter plaatse geslacht, getuige de aanwezigheid van schelds en botten met slachtsporen. Tijdens het bergen van de vondsten is niet goed gekeken naar organisch materiaal zoals botten, visgraten en zaden. Met name van de laatste groep is alleen de aanwezigheid van kersen, amandelen en hazelnoten opgemerkt.

Messen (afb. 1:2)

Tijdens het eten gebruikte men een lepel of zijn handen. Van het brood werden stukjes gescheurd die in de brij of vleesnat werden gedoopt. Ook vlees at men meestal uit het vuistje. Om vlees te snijden gebruikte men uiteraard een mes. Naast snijden was prikken een belangrijke functie van het mes. Het voedsel werd aan het mes geprikt en daarvan af gegeten. Pas tegen het midden van de achttiende eeuw nam de vork deze functie over.

Het eigenlijke mes (lemmet) is van de gevonden exemplaren volledig vergaan, wat nog rest is het houten of ivoren heft. Het meest eenvoudige mesheft is van hout (afb. 135) en zonder enige vorm van versiering uitgevoerd.

135. mesheft
1635 - 1742
1,9 / 9,3
hout

136. mesheft
1635 - 1742
2,4 / 9,2
ivoor

137. mesheft
1635 - 1742
2,7 / -
ivoor

138a. mesheft
1660 - 1742
3,1 / 9,2
ivoor

138b. mesheft
1635 - 1742
2,8 / 9,2
ivoor

139. mesheft
1635 - 1742
2,4 / 8,82
ivoor

Andere messen zijn aan het eind afgerond met sierlijke vormen. De overige heften hebben een geprofileerde boven en onderkant, of zijn zelfs rondom geprofileerd met rechte of gebogen lijnen. Het voorkomen van deze messen is in de zeventiende- en achttiende-eeuw zo algemeen dat er nauwelijks een scherpe datering aan kan worden gegeven.

140. wetsteen
1635 - 1742
10,8 / -
natuursteen

141. wetsteen
1635 - 1742
12 / -
natuursteen

Wetstenen (afb. 1:2)

Het slijpen van messen, beitels en ander gereedschap deed men vaak zelf thuis op een langwerpige slijpsteen. Voor het beste resultaat wette men de steen met speeksel of water waarna het te slijpen voorwerp door draaiende bewegingen werd gepolijst. Wetstenen zijn meestal van een soort leisteen, afkomstig uit het Belgische Vielsalm. Beide gevonden stenen zijn langwerpig, uitlopend in een punt en aan een kant afgebroken.

Lepels (afb. 1:2)

Voor het eten van soep, pap en brij gebruikte men een lepel. De vroegste lepels waren van hout, pas in de late middeleeuwen verschenen de eerste metalen lepels. Deze waren toen echter zo kostbaar dat de houten lepel naast de metalen bleef bestaan. Dit is op vele schilderijen en afbeeldingen nog te zien. Wanneer zo'n houten lepel brak werd hij in de haard opgestookt, de reden waarom ze niet vaak worden gevonden. Vanaf 1580 komen tinnen lepels veel veelvuldig voor en zijn ze verworpen tot algemeen gebruiks-good.

Tinnen lepels werden door de tingieter uit één stuk gemaakt. Aan de onderzijde van de lepel is te zien hoe de steel aan de bak uitloopt tot een punt; dit wordt de "naald" genoemd. Bijna al het tin werd door de maker gemerkt. In de zeventiende en achttiende eeuw werd gemerkt met het stadswapen, de Tudorroos of een engel. De initialen van de meester werden in of naast het merk gezet.

De molenaar van Berkel en Rodenrijs was ook in het bezit van tinnen lepels en hoewel de omstandigheden om metaal in de bodem te conserveren uiterst ongunstig waren zijn er toch nog enkele bewaard gebleven. Helaas zijn ze ernstig aan tinpest onderhevig, door deze corrosie is het tingietersmerk nagenoeg onleesbaar geworden.

De gevonden lepels onderscheiden zich in vier vormen: druppelvormige (6x), ronde (7x) en ovale (5x) lepelbakken.

142. lepel
1635 - 1675
6,7 / 17,7
tin, gemerkt

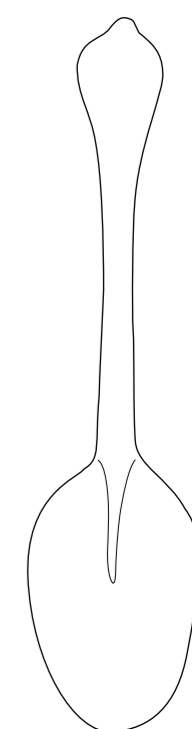
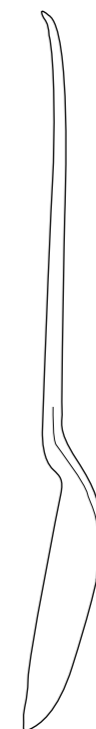
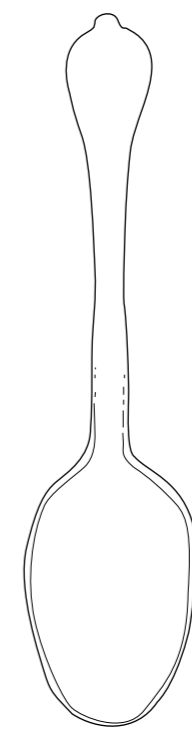

143. lepel
1635 - 1675
5,7 / 17,8
tin, gemerkt

144. lepel
1700 - 1742
2,6 / 12
tin

145. lepel
1690 - 1742
4,5 / 18,8
tin

De druppelvormige lepel (afb. 142) heeft een 6-kantige steel die aan het uiteinde iets verbreedt. In de bak van de lepel is een merk zichtbaar: de Roos van Tudor. Links ervan is een "M" te zien, rechts een "H" (niet getekend). Het merk dat in de ronde lepel nog vaag te zien is zijn de vier leeuwen van het wapen van Rotterdam, met initialen van de onbekende tingieter DNP. Links van het Rotterdamse wapen staat een "G", rechts een "H". De ronde lepel heeft een afgeplatte zes-kantige steel.

Op de ovale lepels zijn geen merken meer zichtbaar. Ze hebben een platte steel met een acco-ladevormig uiteinde. Deze lepels verschenen tegen het einde van de zeventiende eeuw. De kleine ovale lepel tenslotte, is zodanig door tinpest aangevreten dat ook hier geen merk meer zichtbaar is. Het merk werd bij dergelijke lepels meestal op de platte steel gezet.

Kommen, schalen en bakjes

De enorme vormenrijkdom laat zien dat dit keukengerei veel werd gebruikt. Men at eruit en hield er voedsel in warm, getuige de roetsporen op sommige bodems. Grote diepe kommen van witbakkend aardewerk die geheel van loodglazuur zijn voorzien, zijn in enkele variaties aangetroffen. Op de geprononceerde buikrand na is een van de grote kommen geheel gladwandig. Fragmenten van dergelijke kommen zijn ook gevonden met een rondom ingekerfde wand en geschulpte rand. Ook zijn fragmenten gevonden van twee witte faience exemplaren.

146. kom
1635 - 1675
11,9 / 25,8
witbakkend

Eenvoudige roodbakke kommen zijn niet gevonden, rijk met slib gedecoreerde daarentegen wel. Vijf Zuidhollandse slibkommen kwamen uit de slootbodems tevoorschijn. De eerste die werd aangetroffen (afb. 147) is versierd met granaatappels. De granaatappel staat voor rijkdom en vruchtbaarheid en was een geliefd motief op majolica en faience. Kom afb. 148 toont ook een granaatappel, nu met spiraalvormige bladeren. De spiraal werd gezien als de zon: de bron van schepping en herleving. Kom afb. 149 heeft een hinde als onderwerp, geflankeerd door een klaverblad en een anjer. De wulps darterende hinde was het symbool van passie en wellust, het klaverblad van voortplanting. De anjer tenslotte symboliseert de huwelijkse trouw en de liefde tussen twee mensen. Een fragment van een kom toont een pauw, een dier dat al eeuwen lang tot de verbeelding spreekt door zijn schoonheid en trots en het zinnebeeld vormde van huwelijkse trouw. Kom afb. 150 toont een uil, het bekendste voorbeeld van wijsheid maar ook van lust en hartstocht.

Er is niet zo veel bekend over de productie van Hollands slibaardewerk. Aangenomen wordt dat de productie van Zuidhollands slibaardewerk (ca 1620 - 1670) korter was dan de Noordhollandse (ca 1580 - 1700). Tot nu toe is alleen van Leiden bekend dat er slibaardewerk werd gemaakt maar er zouden meer productiecentra moeten zijn geweest, gezien de grote aantallen die geproduceerd zijn. De Berkelse vondsten lijken van Noordhollandse makelij te zijn. In het materiaal zijn twee groepen / decorateurs te onderscheiden: afb. 148, 149, en bord 120 (blz 101) die uit de periode 1650 - 1660 dateren en afb. 147 en 150 uit de periode 1660 - 1670.

Typerend voor de eerste groep zijn de lelloze haan, het ondersteboven hangende blad met dwarsstreepjes, een krul naar links en een aanhangsel onderaan. De tweede groep kenmerkt zich door de klaverbladen met links en rechts een "los" blad en het gelobde blad met extreem lang uiteinde.¹⁶⁴ De laatste categorie gevonden schalen vormt het Nederrijnse graffito slibaardewerk. Deze schalen zijn aan de binnenzijde van een sliblaagje voorzien waarna de voorstelling er werd ingekrast. Vervolgens bedekte een glazuurlaag het geheel en werd het gebakken. De afgebeelde schalen zijn vermoedelijk gemaakt in het Duitse Wildeshausen. De meest uiteenlopende voorstellingen werden op dergelijke schalen afgebeeld. Schaal afb. 152 stelt waarschijnlijk een kroon voor, ter ere van Stadhouder Willem III.

Een slordig uitziend bakje (afb. 153) vertoont vele onregelmatigheden en lijkt enigszins vervormd. Andere bakjes zijn juist erg mooi en gelijkmatig van vorm. Opvallend is dat

147. kom
1660 - 1670
12,3 / 26,4
roodbakkend, slib

148. kom
1650 - 1660
7,9 / 17
roodbakkend, slib

149. kom
1660 - 1670
7,6 / 16,2
roodbakkend, slib

150. kom
1650 - 1660
13,1 / 26,2
roodbakkend, slib

151. kom
1700 - 1725
8,6 / 27,5
roodbakkend, slib

152. kom
1690 - 1702
8,2 / 33
roodbakkend, slib

153. kom
1650 - 1675
7,9 / 12
witbakkend

154. kom
1635 - 1675
8 / 11,4
roodbakkend

deze laatste samengeknepen oren hebben die ze in de tweede helft van de zeventiende eeuw plaatsen. De onregelmatige bakjes daarentegen hebben samengeknepen lintoren en zijn daarmee achttiende eeuws. Bakjes met slechts één oor komen minder vaak voor bij de molenaars. Er zijn er die alleen aan de binnenzijde van glazuur zijn voorzien. Dit geldt zowel voor de zeventiende- als de achttiende-eeuwse exemplaren. Kom afb. 159 vertoont roetsporen aan de onderzijde die verraden dat hij in of boven het vuur verwarmd werd.

155. kom
1635 - 1675
8,6 / 12,7
roodbakkend

156. kom
1675 - 1700
7,9 / 13
roodbakkend

Er zijn enkele kommen (afb 146 en 153) van witbakkende klei gevonden. Beide typen komen algemeen voor in het derde kwart van de zeventiende eeuw, in volledig geel en geel met groen loodglazuur. Kenmerkend voor kom afb. 160 zijn de liggende geschulpte oren.

157. kom
1675 - 1725
8,6 / 13
roodbakkend

160. kom
1700 - 1742
7,5 / 15,7
roodbakkend

158. kom
1700 - 1725
8,6 / 12,8
roodbakkend

159. kom
1700 - 1742
8 / 11,9
roodbakkend, slib

161. kom
1725 - 1742
8,5 / 12,2
roodbakkend, slib

162. kop
1650 - 1700
8 / 12,6
witbakkend

163. kop
1700 - 1742
5,1 / 8,1
roodbakkend

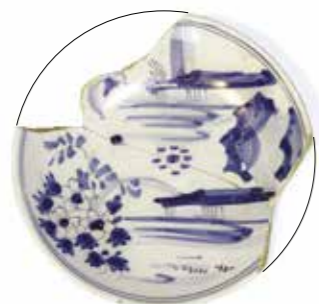
164. kom
1680 - 1725
7,2 / 16,4
faience

165. kom
1650 - 1660
4,4 / 13,4
faience

166. kom
1650 - 1675
3 / 15,8
faience

Kommen met één oor, zoals dit faience exemplaar (afb. 164) hebben een geprofileerde rand en een schenklip. Deze vorm verscheen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Het hoogtepunt van de productie van dergelijke kommen ligt in de periode 1690 tot 1720. Bij de molen zijn 18 van zulke oorkommen tevoorschijn gekomen.

Uit de jaren 50 van de zeventiende eeuw stamt de faience kom afb. 165 met de papyrusrol, een thema dat veelvuldig is gebruikt. Geheel in de traditie van het imitatieporselein uit de 60-er jaren past kom afb. 166 met de lotusbloemen en stilistische achtergrond. Kommetje afb. 167 kenmerkt zich in de jaren zestig door de vlot geschilderde decoratie van chineesjes op zwevende grondjes met dennenboompjes en witte open plekken. Tegen het einde van de zeventiende eeuw komen typisch "Delftse" producten op de markt zoals kom afb. 168. In tal van steden vestigden zich pottenbakkers die faience vevraardigden. Zo is deze kom is misschien niet in Delft geproduceerd maar in de pottenbakkerij aan de Amsterdamse Overtoom.

167. kom (1:2)
1660 - 1675
5,3 / 9,2
faience

168. kom
1725 - 1740
16,1 / 19,1
faience

Zoutvaten en mosterdpotten

Deze voorwerpen zijn veelvuldig uitgevoerd in witte en gedecoreerde faience. Wie zich in de zeventiende eeuw zout en mosterd kon veroorloven, kon ook deze duurere aardewerk-producten betalen. Later komen ze ook voor in witbakkend aardewerk met loodglazuur. De gevonden fragmenten (niet afgebeeld) van een faience mosterdpotje en een spaarpotje laten zien dat er een scala aan producten werd aangeboden van dezelfde makelij. Beiden zijn uitgevoerd met een Chinees motief. Van een zoutvat is een fragment van witte faience aangetroffen. De voet van het zoutvat staat op drie puntjes om zo min mogelijk contact te maken met de tafel, dit tegen optrekkend vocht.

Koffie en thee, bier en wijn

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw kwamen het chocola-, koffie- en theedrinken pas goed op gang. Dankzij de grote aanvoer door de Verenigde Oostindische Compagnie werden deze dranken al snel populair en betaalbaar. De behoefte aan koffie- en theekommetjes leidde rond 1690 tot een overvloedige productie van faience kommetjes, die voortduurde tot het tweede kwart van de achttiende eeuw. Uit het afval van de molenaar zijn bovendien de resten van twee koffiekannen en drie theepotjes geborgen.

De gevonden roodbakken theepotjes zijn van Delftse makelij (afb. 169). De grote hoeveelheid bij de molen gevonden kommen en schotels uit de periode 1690 - 1740 is opvallend en kan worden verklaard uit een akte uit 1728 waaruit blijkt dat Neeltje, de vrouw van Cornelis Huijbertsz Boer, al jarenlang koffie en thee verkocht. Waar dat gebeurde wordt niet vermeld, maar de vondsten doen het vermoeden bevestigen dat de klanten in het oude molenhuis hun koffie en thee dronken.¹⁶⁵

169. theepot
1725 - 1740
6,6 / 8,4
roodbakkend

170. kan
1680 - 1717
14,7 / 10,4
faience

Faience (afb. 1:2)

In de periode rond 1700 kwam het serviesgoed in opgang en dat is duidelijk te zien in het vondstmateriaal. Van sommige kommetjes zoals afb. 184 zijn zelfs vijf exemplaren met bijbehorend schoteltje gevonden. Een fragment van een koffiekann (niet afgebeeld), is uitgevoerd in blauw op wit en is onderdeel van een servies met een bord (afb. 103), twee kopjes (afb. 171) en een schotel uit de hoeveelheid vondsten. Het motief vertoont lotustakken en bladeren. Op de kommen en het bord is tevens een Chinese draak te zien die waarschijnlijk ook op de kan was afgebeeld. Van een aangetroffen witte faience kan met slanke tuit ontbreekt een handvat en de verbinding van de tuit naar de kan.

171. kom
1680 - 1710
4,3 / 7,4
faïence

176. kom
1680 - 1725
4,3 / 7,4
faïence

177. kom
1680 - 1725
3,8 / 6,5
faïence

178. kom
1680 - 1742
4,8 / 7,1
faïence

172. kom
1680 - 1710
3,6 / 6,3
faïence

173. kom
1680 - 1725
3,1 / 5,3
faïence

179. kom
1680 - 1742
3,5 / 6,5
faïence

174. kom
1680 - 1725
3,8 / 6,8
faïence

180. kom
1680 - 1742
3,6 / 6,8
faïence

175. kom
1680 - 1725
4,2 / 7,4
faïence

181. kom
1680 - 1742
4,5 / 7,6
faïence

Koffie-, thee- en chocoladekopjes zijn vaak naar Aziatische voorbeelden beschilderd. De variatie is groot: van lotusbladen en draken, tot vissen, bloemen, landschapjes, gestileerde motieven en symbolen. Van sommige kopjes zijn ook de bijbehorende schoteltje teruggevonden. De afbeelding van de sampan in het Japanse landschap (afb. 184) komt het meeste voor: op vier kopjes en drie schoteltjes. Schotels waar fragmenten van bijbehorende kopjes zijn gevonden zijn afb. 184 t/m 190.

In de achttiende eeuw heeft het witte kopje plaats gemaakt voor het polychrome (afb. 183). Uit de jaren negentig van de zeventiende eeuw stammen de in sponstechniek uitgevoerde schotels afb. 193 en 194.

182. kom
1680 - 1725
3,6 / 6,6
faïence

183. kom
1725 - 1742
3,1 / 6,4
faïence

184. kom en schotel
1680 - 1742
kom 3,7 / 6,3
schotel 2,1 / 11
faïence

185. kom en schotel
1680 - 1742
kom 3,6 / 6,7
schotel 2 / 10,9
faïence

186. schotel
1675 - 1725
3 / 11,3
faïence

187. schotel
1700 - 1742
2 / 11,1
faïence

191. schotel
1675 - 1700
2,4 / 10,9
faïence

192. schotel
1700 - 1742
3 / 12,6
faïence

188. kom en schotel
1675 - 1710
kom 3,8 / 6,3
schotel 1,7 / 10,6
faïence

189. schotel
1675 - 1725
2,4 / 12,9
faïence

193. schotel
1675 - 1700
3,3 / 12,9
faïence

194. schotel
1675 - 1700
2,8 / 11,6
faïence

190. schotel
1700 - 1742
4,3 / 7,4
faïence

195. schotel
1725 - 1742
2 / 10,8
faïence

196. schotelfragment met een dansend zotje en Lange Lijs op porselein (links) en op faience (rechts)
afb. 1 : 1

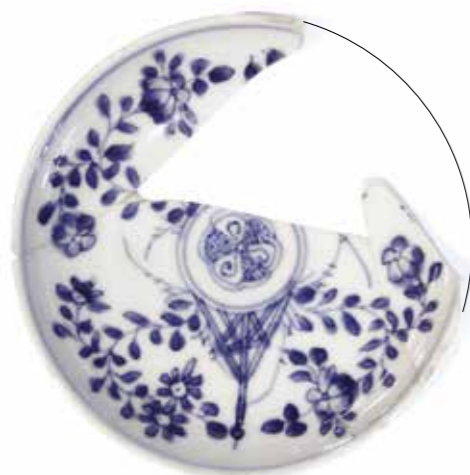
197. schotel
1680 - 1720
1,9 / 10,1
porselein

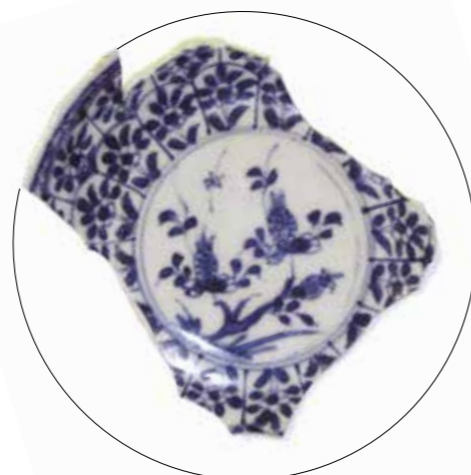
Porseleinen kopjes en schotelletjes

Niet alleen de aanvoer van koffie, thee en chocolade groeide enorm, ook de hoeveelheid porselein nam toe nadat de Hollanders vaste voet aan wal hadden gekregen in Japan. Na de burgeroorlog in China (1640 – 1660) kwam de porseleinhandel naar Europa weer langzaam op gang met het nog kostbare Japanse Arita porselein. Vanaf 1682 loopt de handel via Japan als tussenhandelaar, met de aanvoer van chinees Kang Xi porselein, genoemd naar de op dat moment regerende keizer (1680 – 1720). Dit porselein is te herkennen aan de helder blauwe kleur van de fijne beschildering en de glad afgeslepen standvoet. Veel voorkomende voorstellingen zijn het dansende "zotje" en de "lange lijs" (afb. 196) en ook zij werden nageschilderd op faience.

198. schotel
1725 - 1742
2,5 / 12,1
porselein

199. schotel
1725 - 1742
1,8 / 11,6
porselein

In 1720 begint de regeerperiode van de Qianlong dynastie (1720 – 1760). De zotjes en lange lijzen verdwijnen en maken plaats voor ornamentale en Europese voorstellingen. De kleur van het vlot geschilderde blauw is dan donkerder en neigt naar grijs. Rond het jaar 1700 verscheen het zogenaamde "kapucijnergoed", porselein waarvan de rand of de gehele achterzijde bruin is geglazuurd. Zowel in de Kang Xi periode als de Qianlong is dit kapucijnergoed geproduceerd, aanvankelijk karamelbruin tot later zeemleerkeurig. Van de 33 gevonden porseleinen kopjes zijn 21 exemplaren van kapucijnergoed en dateren daarmee uit de eerste helft van de achttiende eeuw. In tegenstelling tot de kopjes is het aantal aangetroffen schotelletjes aanmerkelijk kleiner: van de 69 schotelletjes zijn er slechts 7 stuks van kapucijner-goed. De kopjes betreffen veelal goede kwaliteit achttiende-eeuws chinees porselein.

Porselein met de verschillende kleurvarianties familie rose (wit met rose) en familie vert (wit met groen) zijn niet aangetroffen, evenmin als gemoffeld porselein. Bij dit porselein zijn de kleuren zwart of goud na het bakken aangebracht en is het opnieuw gebakken onder lagere temperaturen.

Drinkglazen

Vanaf de zeventiende eeuw wordt glas in alle lagen van de bevolking aangetroffen. Door het verschijnen van makkelijk te bewerken glassoorten werd gebruiksglas in grotere hoeveelheden geproduceerd. De opeenvolgende molenaarsgezinnen hebben slechts eenvoudig glaswerk gebruikt. Fragmenten van luxe glaswerk zoals pasglazen, vleugelglazen of slangeglazen zijn niet gevonden.

In de mal gevormde bekers

In de eerste helft van de zeventiende eeuw is het glas veelal dunwandig en de versiering vaak overvloedig. Banden, ribbels en knobbels werden op het glas aangebracht ter verfraaiing maar ook ter bescherming; men had hierdoor meer grip op de bekers. Rond het midden van de eeuw verscheen het potas

loodglas, een glassoort die zich gemakkelijk laat bewerken. Het was nu mogelijk om gebruiksglas in grote hoeveelheden te produceren, waarmee ook de vormenrijkdom toenam.

Knobbelbekers zijn bekend sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw en zijn tot het midden van de zeventiende eeuw gebruikt. Ze werden in een mal met uitsparingen in de wand geblazen die na het uitnemen "knobbels" in het glas vormden. De vorm van deze knobbels kon in het nog hete glas worden aangepast. Beker 200 is onbewerkt uit de mal gekomen. De bodem heeft geen aangezette voering, alleen de ziel is licht opgeduwd. Bij beker 202 heeft men de knobbels laten uitzakken tot druppels. De bodem staat op een gekartelde voering en de ziel is hoog opgeduwd. Van dergelijke glazen zijn veel fragmenten in allerlei variaties en kleuren (kleurloos, mangaan en groen) teruggevonden. Knobbelbekers die als een band om het glas lijken te zijn gewonden noemen we wafel- of vlechtwerkbekers. Van dergelijke bekers zijn slechts fragmenten teruggevonden.

200. drinkglas
1635 - 1650
8,5 / 8,2
glas

201. drinkglas
1650 - 1675
8,1 / 5,9
glas

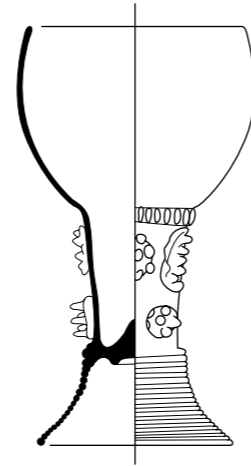
Roemers

Gedurende de zeventiende eeuw waren roemers populaire en daarmee veelgebruikte drinkglazen. Ze werden hoofdzakelijk gebruikt voor witte wijn. Hoewel ze ook in Nederland zijn geproduceerd, komen de meeste roemers uit de Duitse Waldglashütten. De voet is opgebouwd uit gewonden glasdraden. De schacht is tot het midden van de zeventiende eeuw versierd met voorgevormde doornoppen, daarna met meer puntjes (braamnoppen). Beide variaties bevinden zich tussen het huisraad.

De kelk en de schacht zijn uit een stuk geblazen, de overgang hiertussen is aan de buitenzijde geaccentueerd door een opgelegde gekartelde band. In de loop van de zeventiende eeuw werd de kelk steeds smaller en hoger. Van roemer afb. 203 zijn drie exemplaren aangetroffen.

202. drinkglas
1680 - 1700
15 / 6,8
glas

203. roemer
1650 - 1675
6,2 / 11,1
glas

Gladwandige bekers

Eenvoudige glazen bekers zonder enige versiering zijn volop aangetroffen. De bodem van deze glazen met een doorsnede van 5,8 tot 7,7 cm werd ook wel voorzien van een standring, een glasplakje of een geribbelde of gladde glasdraad. Alle drie de mogelijkheden zijn hier teruggevonden. De mondrand van deze bekers is verdikt zodat ze minder kwetsbaar waren. Lage bekers hadden een grotere wanddikte, die in de achttiende eeuw kon oplopen tot meer dan twee millimeter. Meestal werden deze glazen gebruikt voor bier dat met zijn lage alcoholpercentage een algemene drank was. Een dergelijk glas is ook aangetroffen met een holgeblazen oor en valt daarmee binnen de categorie bierpullen. Beker afb. 204 kon tot een archeologisch compleet exemplaar worden gereconstrueerd. De beker van helder kleurloos glas met een hoogte van 14,2 cm vormt geen uitzondering binnen deze groep waarin de hoogte varieert van 14 tot 21 cm. Groenglazige bekers uit deze opgraving hebben allen een gekartelde standring en een verdikte mondrand met daarin een donkere glasdraad.

204. drinkglas
1670 - 1700
14,2 / 7,3
glas

Boheems glas

Tegen het einde van de zeventiende eeuw verscheen er een nieuwe glassoort op de markt: het potas of krijtglas. De samenstelling van dit glas bestaat uit silicium en soda met kalk als vloeimiddel in plaats van lood. Hierdoor is de glasmassa makkelijker te bewerken en kon een hogere productie worden behaald. De productie-centra in Bohemen en Silezië exporteerden in de achttiende eeuw enorme hoeveelheden van dit goedkopere gebruiksglas naar het westen van Europa, waar het een bedreiging vormde voor het loodglas. De Boheemse glazen waren dikwandig met een dikke bodem. Vanaf omstreeks het midden van de achttiende eeuw werd het pontilmerk van de bodem weggeslepen, veel meer dateringskenmerken bezit het Boheemse glaswerk niet. Zeven van de twintig gevonden bodems hadden nog een

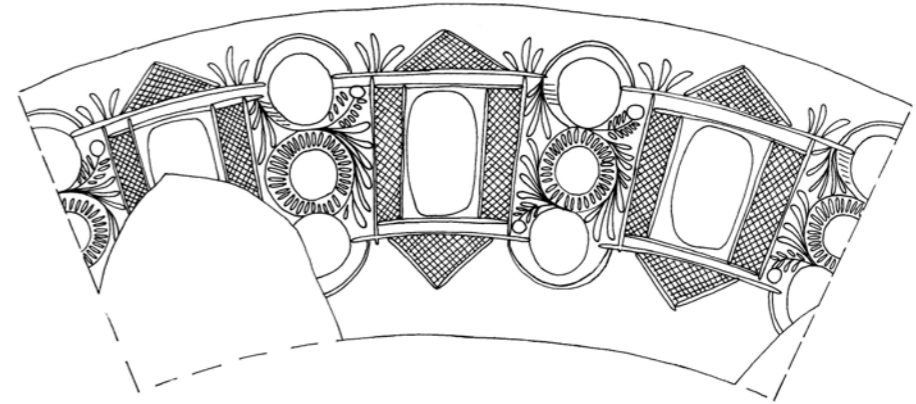
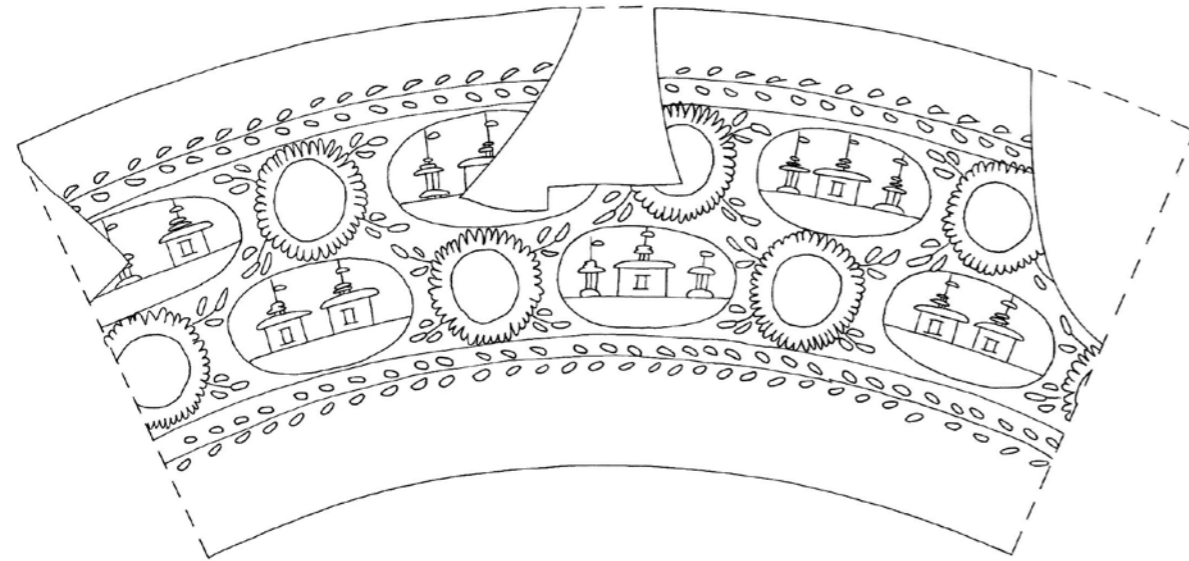
pontilmerk en dateren daarom uit de eerste helft van de achttiende eeuw.

De voorstellingen werden vaak pas in het land van bestemming aangebracht door middel van radgravures en bleven de gehele eeuw nagenoeg ongewijzigd. De bekende motieven zijn bloemen, dieren en chinoiserieën.¹⁶⁶ Van dergelijke bekers zijn 25 exemplaren in de slootbodem aangetroffen. Beker afb. 207 is een met zorg geslepen glas dat voorzien is van hol geslepen lenzen. Deze lenzen zijn verkleinend en door een geoffende hand vervaardigd, wat het glas tot het duurere glaswerk maakt.

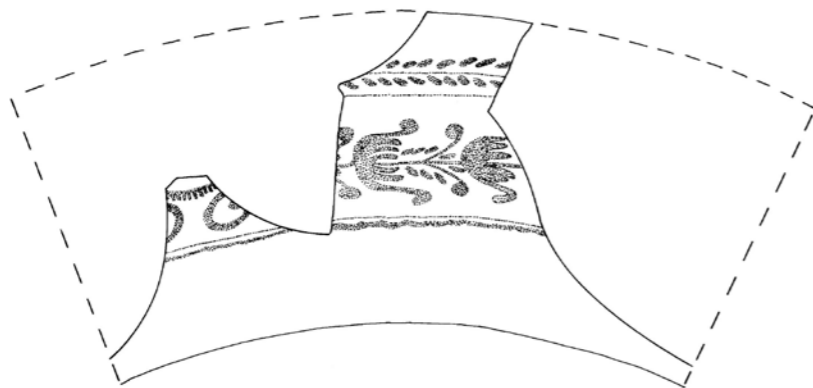
205. drinkglas
1725 - 1740
12,4 / 10,5
glas

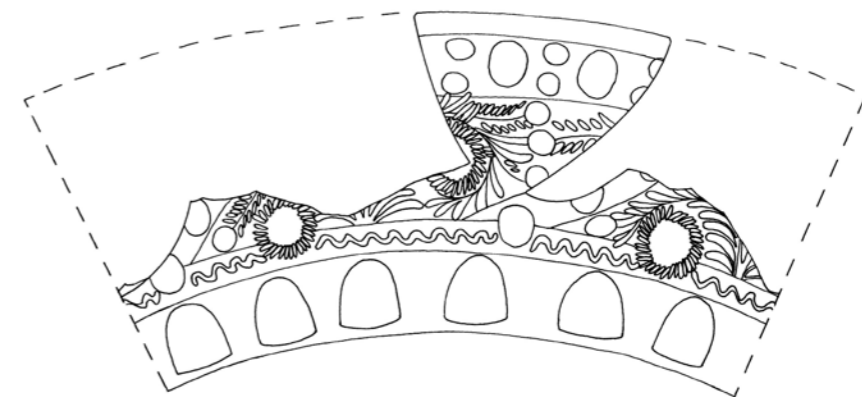
207. drinkglas
1700 - 1740
9,9 / 7,3
glas

206. drinkglas
1700 - 1740
8,1 / 5,9
glas

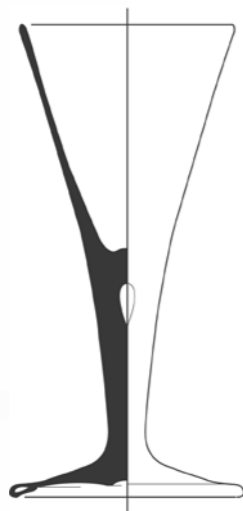

208. drinkglas
1725 - 1740
8,6 / 6,7
glas

209. kelkglas
1700 - 1725
12,6 / 5,9
glas

Kelkglazen

Naast de prachtige vleugelglazen die we uit de zeventiende eeuw kennen, verschenen ook de eenvoudiger kelkglazen. Aanvankelijk werden ook zij versierd met een fraai uitgewerkte stam die vaak bestond uit een welgevormde knop, dit alles nog in de Venetiaanse stijl. Later veranderde dit en werden de glazen strakker en zwaarder. Zo ontwikkelde het kelkglas zich van een rank en elegant glas (façon de Venise) tot een zwaar en strak wijnglas naar Engels voorbeeld (façon d' Angleterre). Dit uitte zich onder andere in de dikker wordende stam waarbij de holte gereduceerd was tot een traan of zelfs geheel zonder traan. De enige versiering bestond uit al dan niet ingesnoerde balusters, knopen of manchetten. Voor de datering is het model belangrijk. Gelet moet worden op diverse kenmerken zoals vorm en segmentering van de stam. In totaal zijn de resten gevonden van 44 kelkglazen, waaruit 21 typen te herleiden zijn. Er zijn zowel modellen met conische kelken als met trompetvormige kelken gevonden; deze verschenen te gelijktijd op de markt.

210. kelkglas
1700 - 1740
12,3 / 6,3
glas

Kelken op een massieve stam

Slechts 4 van de 21 aangetroffen typen kelkglazen hebben een massieve stam. Zo'n massieve stam was eenvoudiger te produceren dan een holle stam. Ze zijn dan ook in grote aantallen in heel Europa en ook in Nederland gemaakt. Gezien het geringe aantal hebben de molenaars de luxere kelkglazen geprefereerd boven de goedkopere strakke modellen.

Van de meest eenvoudige glazen loopt de uit de kelk getrokken stam in een keer door in de voet, zonder toevoeging van baluster of knoop. Glas nr. 210 heeft drie verdikkingen in de stam die "knopen" worden genoemd. Dit glas is uit twee delen opgebouwd: de klokvormige voet van dit glas is aan de stam gemonteerd.

Kelken op een holle stam

Tegen het einde van de zeventiende eeuw verschenen glazen naar Engels model. De holle stamknoop van de Venetiaanse modellen verdween en bleef als "traan" achter. Er was veel variatie in de vorm van deze luchtbel die zowel onderin als bovenin de stam kon zitten. De versiering van de stam kan bestaan uit knopen, manchetten en balusters. Van een zeer groot opgegraven glas ontbreekt helaas de kelk, die waarschijnlijk met een graving was versierd. Het is dan ook waarschijnlijk dat het een herdenkingsglas betreft met een tekst en afbeelding die slaan op een bijzondere gebeurtenis zoals een jubileum, geboorte of huwelijk, of op het Huis van Oranje.

Wijnglazen met een "Silezische" stam verschenen in het eerste kwart van de achttiende eeuw. Deze vierkante holle stam werd al snel uitgevoerd als zes- of achtkantig. Drie exemplaren zijn er geborgen, waarvan twee maal nr. 213.

211. kelkglas
1700 - 1740
12,2 / 7,2
glas

212. kelkglas
1700 - 1740
- / 10,3
glas

213. drinkglas
1700 - 1740
- / 5,8
glas

Een groepje wijnflessen uit het afval van de molenaar

214. fles
1700 - 1725
14,6 / 13,5
glas

214a. fles
1700 - 1725
15 / 14,4
glas

Wijnflessen

In vroeger tijden werden vloeistoffen in houten tonnen of in steengoed kruiken bewaard. Toen de glasproductie verbeterde begon men ook glazen containers (flessen) te gebruiken. Twee typen onderscheiden zich in de zeventiende eeuw: de vierkante kelderfles en de bolvormige fles. Hieruit zou de bekende uivormige fles en later de langgerekte fles zich ontwikkelen. Doordat glas geen smaak of geur afgeeft aan vloeistoffen en het goed bestand is tegen etsende stoffen, gaf men steeds meer de voorkeur aan glazen containers in plaats van houten vaten. Twee zeer grote flessen, waarvan slechts enkele fragmenten zijn gevonden, hebben dan ook voor opslag gediend van wijn of gedistilleerd. Veel van de in Nederland gevonden flessen zijn in Frankrijk, Engeland of Duitsland geproduceerd. In de achttiende eeuw kwam ook de Nederlandse productie op gang maar door het enorme verbruik kon niet aan de vraag worden voldaan en moesten nog steeds flessen uit het buitenland worden geïmporteerd.

De vormontwikkeling is vaak beschreven; van een bolvormige fles in de zeventiende eeuw via de uivormige fles in de eerste helft van de achttiende eeuw naar de langgerekte cilindrische fles. Alle complete flessen afkomstig van de molen hebben de typische achttiende eeuwse ui-vorm. Van sommige flessen is de hals kort en loopt hij breed uit, andere zijn daarentegen weer lang en minder breed uiteenlopend.

De flessen van het continent en die uit Engeland verschilden aanvankelijk wel van elkaar. In Engeland werden veel ovens niet meer met hout maar met steenkool gestookt, waardoor een hogere temperatuur kon worden bereikt. Het glas werd hierdoor donkerder maar ook dikker en dus steviger. Ze waren dan ook zeer geschikt voor transport en opslag van wijn. De ziel van de Engelse fles was vrij breed en ondiep en het pontilmerk, het breukvlak dat door de afdruk van de pijp van de glasblazer achter bleef, werd weggeslepen. De flessen van het continent kwamen voornamelijk uit Duitsland, het latere België en Noord Frankrijk. De ziel van deze flessen is meestal hoog opgestoken waarbij het pontilmerk nog zichtbaar is.

Flessen werden afgesloten met een propje textiel of een kurk, die nog in twee van de flessen aanwezig was. Twee exemplaren van het zogenaamde "bastaard" type zijn gevonden in de lenteput (afb. 218). Deze flessen zijn aan twee zijden afgeplat; gezien de context van de vondsten zijn deze exemplaren te dateren in het 2e kwart van de achttiende eeuw.

De hoeveelheid opgegraven scherven is aanzienlijk: van minimaal 36 flessen zijn de resten geborgen. Uit de enorme hoop scherven konden 28 bodems met weggeslepen pontilmerk als Engels worden bestempeld en 8 bodems met pontilmerk als continentaal.¹⁶⁷ Uit het totaal aantal scherven konden slechts 7 complete exemplaren worden samengesteld.

215. fles
1700 - 1725
14,7 / 15,1
glas

217. fles
1700 - 1742
18,4 / 14,1
glas

217a. fles
1700 - 1742
17,7 / 14
glas

218. fles
1680 - 1720
18,4 / 14,1
glas

219. fles (1 : 4) met
glaszegel (1 : 1)
1700 - 1725
- / 14
glas

Sommige flessen zijn voorzien van een glaszegel. Dit is een ronde ingestempelde glasplak die op de schouder van de fles werd vast gesmolten om de inhoud of productieplaats van de fles te vermelden door middel van initialen, een huismerk of familiewapen. Er zijn ook zegels bekend met herinneringstekens, nummers en mythologische voorstellingen. Omdat glaszegels niet veel voorkomen, zijn er bij de molen naar verhouding veel gevonden. De drie exemplaren dateren uit de eerste helft van de achttiende eeuw.

Een zegel (afb. 219) zit nog vast aan een groot fragment van een fles. Het is een nog niet elders aangetroffen initiaalzegel met de letters AvS.

Zegel afb. 220 met de hond op het wapenschild is gemaakt in de werkplaats van Frau Abele Rantzau in Duitsland. Zij bezat tot 1715 een glasblazerij op haar landgoed Bossee. Op het randschrift is dan ook vermeld: "FRAU ABELE RANTZAU ZUM BOSSE IN HOLSTEIN". Deze zegels zijn ook aangetroffen in Amsterdam, Groningen, Nijmegen en Leidschendam.

220. glaszegel
1700 - 1715
4,5
glas

Van het fraaie zegel afb. 221 is de oorsprong nog onbekend. Identieke exemplaren zijn ook gevonden in Purmerend, Delft en Voorburg.

Kelderflessen

Deze vierkante flessen dienden voor het vervoeren van vloeistoffen. Door hun vorm pasten ze gemakkelijk in een kist ofwel kelder. Er zijn fragmenten van drie exemplaren aangetroffen. De bodems meten 6,0 x 6,0, 4,6 x 4,6 en 3,7 x 3,7 cm, de hoogte ervan is onbekend.

Flacons

Tussen het vondstmateriaal lagen ook resten van geribbeld blauw glas. Eenmaal in elkaar gepast bleken ze afkomstig te zijn van drie flacons, peervormige, aan een kant afgeplatte flessen. Dergelijke flessen werden sedert de late zeventiende eeuw meestal voor alcoholische dranken gebruikt die buitenshuis werden genuttigd.

221. glaszegel (1 : 1)
1700 - 1740
4,8
glas

Kinderspeelgoed

In het molenaarshuis achter de korenmolen hebben van 1635 tot 1729 vijf generaties gezinnen gewoond: de families Van Nierop, Van Harmelen, De Leede en twee families Boer. Daarna werd het huis verhuurd aan Arie Starreveld, een arme oude man die er alleen woonde.

De kinderen uit deze gezinnen vermaakten zich met de bekende kinderspelen die we nog wel op wandtegels en prenten kunnen zien. Dit speelgoed was voornamelijk van hout, waarvan niets meer bewaard is gebleven in de slootbodem. Speelgoed van aardewerk is wel gevonden, zoals miniatuur kookpotjes en kannetjes (afb. 222 en 223) die misschien wel tot een kinderserviesje behoorden.

Het groene uiltje (afb. 224) is een vogel- of waterfluitje. Via het gaatje aan de bovenkant deden de kinderen er een beetje water in en door in het pijpje aan de achterkant te blazen klonk een vogelachtig ratelend gefluit.

Het meest bekende spel is ongetwijfeld knikkers. Bij opgravingen komen vaak van steengoed gemaakte knikkers of stoters tevoorschijn. De molenaarskinderen hadden wel vier verschillende grootten: 13, 16, 27 en 46 mm. Ongetwijfeld zullen de kinderen ook hebben gebikkeld met speciaal daarvoor geprepareerde koten maar deze zijn niet aangetroffen.

Twee kleine spaarpotjes bewijzen dat de kinderen ook moesten leren met geld om te gaan. Na voldoende te hebben gespaard kon het worden uitgegeven, wat er waarschijnlijk de oorzaak van is dat de potjes kapot zijn gemaakt.

226. spaarpot (1 : 2)
1700 - 1730
- / 4,2
roodbakkend

227. knikkers
1635 - 1730
1,3 - 4,6
steengoed

222. kan (1 : 2)
1635 - 1730
- / 3,6
pijpaarde

223. kan (1 : 2)
1635 - 1730
- / 3,7
pijpaarde

224. vogelfluitje (1 : 1)
1635 - 1730
7,5 / 4,2
witbakkend

227. pijpensteel / schrijfstift (1 : 2)
1650 - 1675
13,3 / 3,1
pijpaarde

Op school werd er met stiftjes op een lei geschreven en getekend, thuis moesten de kinderen zelf inventief zijn. De kleine Hendrik en Cornelis de Leede gebruikten de stelen van hun vaders gebroken rookpijpen (afb. 227) om mee op de geplaveide straat of op muren te schrijven. Dit is nog te zien aan de afgesleten vlakken aan het uiteinde van de steel.

Beeldjes

Een aparte groep binnen het speelgoed vormen de pijparden beeldjes. Ze zijn gemaakt van dezelfde klei waar ook rookpijpen van werden gemaakt. Deze aldus genoemde pijparden is een witbakkende klei die geïmporteerd werd uit Engeland en Duitsland. Pijpaarden beeldjes zijn in Nederland al bekend vanaf de Romeinse tijd. In de vijftiende eeuw zijn ze ook hier geproduceerd in steden als Deventer, Utrecht, Leiden, Kampen en Delft. Aanvankelijk bestond deze productie uit religieuze voorstellingen zoals heiligenbeeldjes en reliëfs, al dan niet voorzien van een banderol met tekst. In de tweede helft van de zeventiende eeuw kwam de productie na lange tijd weer op gang met meer profane afbeeldingen. De beeldjes zijn gevormd door klei in een dubbele mal te drukken en de bodem recht af te snijden. Dat het hier om massaproductie ging is wel te zien aan de naad tussen de beide mallen die vaak slecht is afgewerkt.

Drie beeldjes (afb. 228 - 230) stellen vrouwfiguren voor, gekleed in een lange jurk met een strik. Op sommige plekken is nog te zien dat deze beeldjes rood beschilderd zijn geweest. Ook dieren komen veel voor. Van een dame met een hond in haar arm (afb. 231) is bekend dat deze tussen 1695 en 1744

228. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 3,6
pijpaarde

229. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 2,7
pijpaarde

230. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 3,2
pijpaarde

231. beeld (1 : 1)
1695 - 1730
- / 2,9
pijpaarde

232. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 3,3
pijpaarde

233. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 3,6
pijpaarde

234. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
4,7 / 3,6
pijpaarde

235. beeld (1 : 1)
1650 - 1730
- / 8,1
pijpaarde

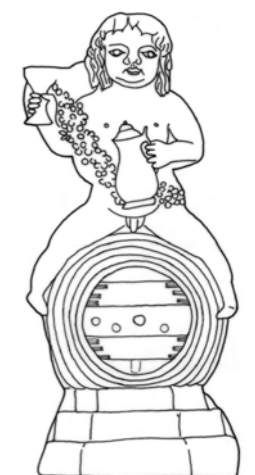
gemaakt zijn door Jan Boot in Gouda, waarschijnlijk maakte hij ook de manspersoon met een hond aan zijn voeten (afb. 232). Uit diverse opgravingen zijn kippen, pauwen, herten, schapen, honden, beren en vogels bekend. Beeldje afb. 235 toont zelfs een leeuw waarvan vergelijkbare exemplaren in Den Haag en in De Rijp werden opgegraven, zij het in spiegelbeeld en kleiner van formaat. De kip zoals afb. 234 is ook gevonden in een Deventer waterput. Ook hier is een verschil in formaat: het Deventer beeldje meet 6 cm en het Berkelse slechts 4,7 centimeter.

Er zijn ook mythologische beeldjes gevonden zoals van Bacchus (afb. 236) de god van de wijn. Hij wordt vaak afgebeeld als een volslanke naakte jongeman op een wijnavat, met wijnranken omhangen. In zijn linkerhand draagt hij een koffiekkan en zijn rechterhand proost met een roemer met wijn. Uit een Amsterdamse beerput kwam de onderkant van een identiek exemplaar tevoorschijn waardoor het oorspronkelijke beeldje kon worden gereconstrueerd.

De vrouw op de zwaan stelt vermoedelijk Leda voor (afb. 236). Deze dame uit de Griekse mythologie werd om haar schoonheid door Zeus bemind en hij bezocht haar heimelijk in de gedaante van een zwaan.

236. beeld (1 : 2)
1650 - 1730
12,2 / 5,5
pijpaarde

237. beeld (1 : 2)
1650 - 1730
- / 7
pijpaarde

238. patacon (1 : 1)
1650 - 1730
0,8 / 7,5
pijpaarde

239. patacon (1 : 1)
1650 - 1730
1,8 / 2,6
pijpaarde

Patacons

De twee platte reliëfs uit het vondstcomplex zijn geen speelgoedbeeldjes maar zogenaamde patacons. Dit zijn pijpvaardensplakken met een afbeelding in reliëf aan de voorzijde en een glad afgewerkte achterzijde. Patacons werden ter gelegenheid van Christelijke feestdagen zoals Sinterklaas, Kerstmis en Sint Maarten ter versiering meegebakken op koeken. Dit gebruik kwam hoofdzakelijk voor in steden, hoewel het in het naburige Delft verboden was. Op het platteland gebruikte men veelal een wafelijzer of speculaasplank om de koek te versieren. Er zijn schilderijen bekend waarop koeken zijn afgebeeld, versierd met wel elf patacons.

Naast patacons werden ook pijpvaardensbeeldjes op een koek verwerkt. Het is dus mogelijk dat patacon afb. 238 samen met de hond (afb. 233) en de kip (afb. 234) dezelfde koek hebben opgesierd.¹⁶⁸ De meeste patacons zijn rond of ovaal, zes- of achthoekig maar onregelmatige vormen komen ook voor. Over de betekenis van de door bloemranken omringde dame met decolleté is vooralsnog niet meer te zeggen dan dat ze waarschijnlijk vruchtbaarheid uitbeeldt. Het achthoekige object had een breedte van 7,5 cm en een dikte van 2 tot 8 mm. Op de rand en boven het hoofd zijn nog resten van rode pigment aanwezig. Of de patacon op afb. 239 de heilige maagd Maria voorstelt is niet met zekerheid te stellen. Gezien haar hoofdbedekking is het waarschijnlijker dat dit een mythologische voorstelling betreft.

Voor de vogeltjes!

Vogeldrinkbakje

In de boedel van Neeltje, de weduwe van Cornelis Huijbertsz Boer, komen twee vinken-kooitjes voor. Zangvogels werden veel gehouden en zowel de gezinnen voor als na Huijbert en Neeltje zullen vast ook een of meer vogelkooitjes met een vink of een putter hebben gehad. Speciaal voor deze kooitjes waren er vogelzaadbakjes in de handel van aardewerk en glas. Deze bakjes zijn aan de achterkant afgeplat zodat ze tegen de kooi konden worden gehangen.

Het bakje van roodbakkerend loodglazuur aardewerk (afb. 240) is naar onder toe taps bijgesneden. Op de platte achterkant zitten ook twee puntige uitsteeksels waardoor het opgehangen bakje niet kon kantelen. Naast aardewerken bakjes komen ook glazen drinkbakjes veel voor. De bakjes waren trechter- of klokvormig met een wit melkglazen nopje aan de onderkant. Van het gevonden exemplaar resteert alleen het nopje.

Spreeuwenpot

Tijdens het uitgraven van vindplaats 4 kwam een merkwaardige kruik tevoorschijn (afb. 241). Hij is zowel van binnen als van buiten ongeglazuurd en in de bodem is een gat gesneden. De halsopening is niet recht maar schuin en het doorboorde oor dat afgebroken lijkt, is in werkelijkheid nooit compleet geweest. Het blijkt hier te gaan om een spreeuwenpot.

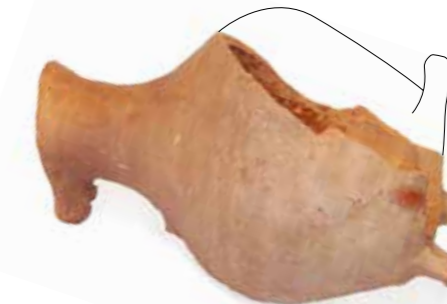
Spreeuwen waren vroeger -en ook nu nog in sommige landen- een ware lekkernij. Ze werden gevangen met behulp van een net maar daarmee ving men alleen de volwassen spreeuwen. Om de malse jonge spreeuwen te vangen had men iets anders bedacht. De spreeuwenpot werd bij wijze van nestkastje

240. vogeldrinkbakjebeeld (1 : 2)
1650 - 1730
- / 7
roodbakkerend

241. spreeuwenpot
1675 - 1725
21,7 / 15
roodbakkerend

Een replica van de Berkelse spreekpot in functie

242. zeepot
1675 - 1730
15,3 / 12,6
steengoed

243. zalfpot (1 : 2)
1650 - 1700
6,7 / 6,5
roodbakend

244. zalfpot (1 : 2)
1635 - 1700
4,9 / 6,7
roodbakend

245. zalfpot (1 : 2)
1635 - 1700
4,5 / 5,4
roodbakend

246. zalfpot (1 : 2)
1650 - 1700
3,6 / 4,3
roodbakend

met de afgeplatte zijkant tegen de gevel gehangen aan een ophangoor. Het gevonden exemplaar heeft echter een afgeplatte achterkant en hing daarmee haaks tegen de gevel. De twee aangezette pootjes zorgden voor stabiliteit waardoor de pot niet heen en weer kon slingeren bij harde wind. De hals is net breed genoeg gemaakt om een spreek door te laten, bovendien heeft de pottenbakker het de spreek nog makkelijker gemaakt door voor de opening een zitstokje te plaatsen. Aangezien de spreek een holenbroeder is, maakte hij dankbaar gebruik van deze nestplaats. Dat zou hem echter duur komen te staan: de ouders konden hun jongen ongestoord vetmesten maar net voordat ze het nest zouden verlaten werd de pot van de muur gehaald en werden de vogels via het roofigat in de achterkant uit hun nest genomen en tot een heerlijk maaltje verwerkt!

De molenaar was ook een spreekuwliefhebber getuige het gevonden exemplaar. Dat de pot veelvuldig is gebruikt, is aan de binnenkant duidelijk te zien. Ter hoogte van waar eens de nestrand was is het aardewerk door uitwerpselen zo vervuild dat de verkleuring ervan nu nog te zien is.

Medische verzorging

Voor de gezondheid van de mens is goede persoonlijke verzorging onontbeerlijk. Pas in de achttiende eeuw kwam het besef dat hygiëne van groot belang was en ging men zich wassen met zeep. Een grote steengoed pot (afb. 242) met afgeplatte achterzijde en een ophangoor kan zowel als zout- of als zeepot hebben ge-

diend. Toch werden mensen door het ontbreken van goede hygiëne niet erg oud en was de kindersterfte hoog. De chirurgijn was de enige naast God die een zieke kon helpen, vandaar dat hij in de loop der tijd altijd een vooraanstaande plaats heeft gehad in de maatschappij. Ook de molenaar heeft van zijn diensten gebruik gemaakt zoals in de archieven valt te lezen. Diverse zalfjes en smeersels zijn door hem en zijn gezin gebruikt. De neerslag daarvan wordt gevormd door de hoeveelheid zalfpotjes en medicijnflesjes die gevonden zijn.

Zalfpotten

Zalfpotten zijn zowel gemaakt van roodals van witbakkend aardewerk, majolica en faience en ook wel van steengoed. Na met zalf te zijn gevuld sloot men ze af met een stukje perkament of varkensblaas dat met een draadje onder de rand werd vastgeknoopt. De zestiende-eeuwse exemplaren zijn dunwandig en lopen taps toe richting de bodem. Later in de zeventiende eeuw worden de potjes steeds meer cilindrisch en verbreden zelfs richting de bodem. Majolica potten waren rond het midden van de zeventiende eeuw al van de markt verdwenen en kort na 1750 verdwenen ook de rood- en witbakkende. Een van de gevonden witbakkende potjes heeft zijn glazuur verloren. Mogelijk bleek het in de loop der tijd niet bestand tegen de bijtende kracht van de inhoud. Slechts één potje van steengoed is (fragmentarisch) teruggevonden.

Ook glas werd geschikt bevonden om als zalfpot te fungeren. Dergelijke potten hebben een wijde opening met een brede rand die met een varkensblaas of stukje perkament konden worden afgesloten. Hiervan zijn ook enkele fragmenten teruggevonden.

Deze kleine flesjes zijn waarschijnlijk gebruikt om parfum of medicijnen in te bewaren

247. zalfpot (1 : 2)
1650 - 1742
4 / 4,8
witbakkend

248. zalfpot (1 : 2)
1635 - 1700
3,3 / 3,8
witbakkend

249. zalfpot (1 : 2)
1675 - 1742
3,2 / 3,3
witbakkend

Medicijn- of parfumsflesjes

Van deze dunwandige flesjes wordt aangenomen dat ze als medicijnsflesje dienden maar ook Eau de Cologne en rozenolie werden erin bewaard. Vanaf de zeventiende tot in de negentiende eeuw zijn deze flesjes in grote hoeveelheden gemaakt. De vorm bleef ongewijzigd waardoor dateren erg moeilijk is. Ook de plaats van herkomst is niet meer te achterhalen.

Er zijn dertien exemplaren gevonden, in hoogte variërend van 5,5 tot 8,9 cm. Alle zijn cilindrisch van vorm en groen van kleur. Alle-raardigst is flesje afb. 252 waarop een sierlijke hoofdletter P is gegraveerd. Het flesje op afb. 251 wijkt af van de anderen: het is breed en van helder kleurloos glas. De verdikte opening kon door middel van een kurk of een stop worden afgesloten. Een bijzonder flesje is afb. 253, het is zeskantig en uiterst dunwandig.

250. fles (1 : 2)
1635 - 1742
7,5 / 2,4
glas

251. fles (1 : 2)
1700- 1742
9,3 / 5,2
glas

252. fles (1 : 2)
detail (2 : 1)
1635 - 1742
7,4 / 2,6
glas

253. fles (1 : 2)
1635 - 1700
8,1 / 3,7
glas

254. fles (1 : 2)
1635 - 1742
5,4 / 2,7
glas

255. fles (1 : 2)
1635 - 1742
8,5 / 3,4
glas

256. fles (1 : 2)
1635 - 1700
8,7 / 3,5
glas

257. fles (1 : 2)
1635 - 1700
8,9 / 4,1
glas

258. tandenborstel
(fragm) (1 : 1)
1700 - 1742
8.9
glas

Tandenborstel

Na het eten van de maaltijd werd de mond gereinigd met tandenstokers, maar de vondst van een tandenborstel laat zien dat er toch meer aandacht aan het gebit werd besteed. Hoewel de borstelkop is afgebroken is toch nog aan de hand van vergelijking met andere exemplaren te zien dat deze steel wel degelijk van een tandenborstel afkomstig is. Tandeborstels verschenen in de loop van de achttiende eeuw en werden gemaakt van been of zoals in dit geval van ivoor.

259. kam (1 : 1)
1635 - 1742
-
ivoor

260, 261, 261a.
kam (1 : 1)
1635 - 1742
4,4 - 4,8
ivoor

Kammen

Kammen zijn in de zeventiende en achttiende eeuw bijna uitsluitend van walrusivoor gemaakt, dat door rederijen van de Noordse of Groenlandse Compagnie uit Spitsbergen of Nova Zembla werd aangevoerd. Uit het ivoor zaagde de kammenmaker een platte strook die hij vervolgens aan beide kanten inzaagde. Een van de kammen heeft twee verschillende tandbreedten en is door middel van lijnen over de lengte enigszins versierd. De overige kammen zijn fijn ingezaagd en onversierd gelaten.

De kam had een dubbele functie, niet alleen om het haar mooi te maken maar ook om luizen en neten eruit te kammen. In vroeger eeuwen had vrijwel iedereen daar last van. Hiertegen gebruikte men kammen waarvan de tanden zo dicht naast elkaar stonden dat er geen ongedierte kon ontsnappen. Vlooiën en luizen bleven op de kam achter, vandaar dat ze al snel luizenkammen werden genoemd.

262. naaldenkoker (1 : 1)
1635 - 1742
2,5 + 6,7
ivoor

263. naaldenkoker (1 : 1)
1635 - 1742
5,8
ivoor

264. knoop (2 : 1)
1635 - 1742
1,7
been

265. knoop (2 : 1)
1635 - 1742
2
been

266. kraal (2 : 1)
1635 - 1742
1,1
glas

Overig huisraad

Naaigerei

Door de beter wordende weeftechnieken kwamen er in de loop der tijd fijnere stoffen voorhanden. Deze stoffen werden door benen naalden makkelijk beschadigd. De metalen naald daarentegen was veel dunner en verdrong de benen naald. Naalden werden voortaan van messing gemaakt maar daarvan is er niet een bewaard gebleven.

Doordat de naald zo dun was, raakte hij ook makkelijk zoek. Er verschenen dus naaldenkokers om ze in op te bergen. Inmiddels zijn er al vele gevonden, alle overeenkomstig vervaardigd van been met schroefdraad. De taps toelopende ivoren koker (afb. 262) is boven en onder aan de binnenzijde van schroefdraad voorzien. Het dopje aan de onderzijde ontbreekt maar het benen dopje dat aan de bovenzijde kan worden ingeschroefd is nog aanwezig.

Knopen

Knopen van metaal, been, ivoor of glas zijn al eeuwenlang in gebruik. De oudste knopen zijn gemaakt uit schijfjes been met aan de onderzijde een staafvormig lichaam waarin een gaatje werd geboord. De schijfjes waren plat of bol en maar zelden versierd. Later kwamen de platte knopen in zwang. Er zijn

bij de molen zowel bolle als platte knopen gevonden. De bolle knoop is ouder dan het vondstcomplex. Een verklaring hiervoor kan zijn dat deze afkomstig is van een oude jas van de molenmaker.

Schoenen

Bij opgravingen worden vaak fragmenten van schoeisel aangetroffen. Het gaat hierbij dan om resten van schoenzolen die gemaakt zijn van een aantal op elkaar geperste stukken taai leder. De aangetroffen schoenen bestaan dan ook voornamelijk uit stukken schoenzool, bijeengehouden door stiksel of door houten pinnen. Houten pinnen duiden op reparatie van een versleten zool.

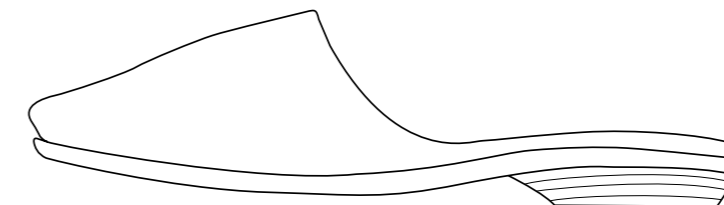
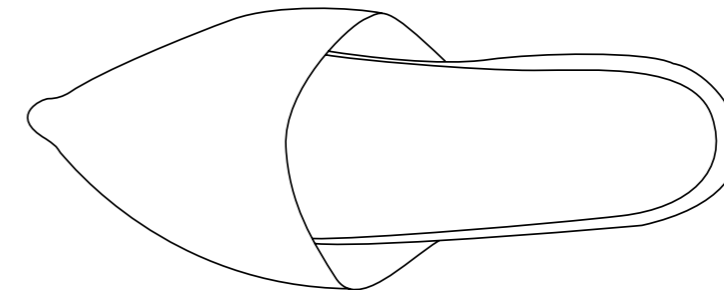
De meest voorkomende fragmenten zijn van slippers, maar leverden niet genoeg informatie op omdat ze te gering waren of te veel vergaan. Een slipper voor een volwassene en een kinderslipper konden worden gereconstrueerd. De kinderslipper heeft nog het uit een aantal stukjes leer vervaardigde hakje dat met behulp van houten pinnen aan de zool is bevestigd.

De zeventiende- en achttiende-eeuwse schoen maakte nog geen verschil tussen de linker- en rechervoet, wat ook het geval is bij de Berkelse exemplaren. Schoenen werden vastgesnoerd met behulp van een leren veter of een gesp. Gespen werden doorgaans gemaakt van messing zoals ook het afgebeelde gespje. Naar alle waarschijnlijkheid is dit een schoengesp. Het bestaat uit een vlakke plaat met opstaande gekartelde rand en een middenstijl. Een soortgelijke gesp werd opgegraven in Bourtange.

267. schoengesp (1 : 1)
1635 - 1742
2,6
koperlegering

268. muil (1 : 2)
1675 - 1700
19,2
leer en hout

Altaarvaasje

Een bijzondere vondst is het faience vaasje afb. 269. Tot de vondst van identieke vaasjes met profane afbeeldingen werd aangenomen dat de vaasjes wijwater zouden hebben bevat voor huiselijk gebruik. De benaming "altaarvaasje" is daarmee misschien wel achterhaald. Op het Berkelse vaasje staan in de gele cirkel omgeven door stralen de initialen IHS. Voor dit heilige monogram zijn diverse verklaringen:

269. vaasje (1 : 2)
1675 - 1700
8,3 / 5,5
faience

In Hoc Signo (Vinces): in dit teken (zult gij overwinnen)
Iesum Hominum Salvator: Jezus de redder van de mensen
In Hoc Salus: hierin (ligt) de zaligheid
Iesus Hortatur Sanctorum: Jezus de vermaner van de heiligen.

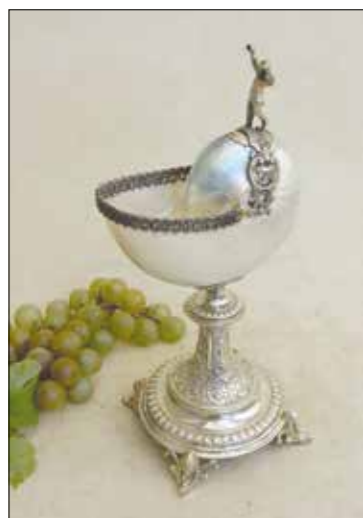
Hoe het ook zij, in elk geval is het een Christusmonogram. Boven de H staat zelfs een streepje dat het kruis of een nagel voorstelt. Een dergelijk voorwerp kan alleen afkomstig zijn van een katholiek huishouden zoals dat van Huijbert en Neeltje de Leede of Cornelis Huijbertsz Boer en Neeltje Croneveen.

Nautilusbeker

Tot de meest bijzondere vondsten van deze opgraving behoren de fragmenten van een nautilusbeker. Het toppunt van luxe in de zeventiende eeuw was het hebben van een rariteitenkabinet. Dit was een ingelegde houten kast met laatjes en deurtjes waarin van alles kon worden opgeborgen als het maar niet alledaags was. Vaak ging het hierbij om exotische schelpen, beeldjes, stenen en mineralen of kleine kunstvoorwerpen. Zeer populair was ook het bezitten van een nautiluschelp, gevat in een zilveren of vergulde houder. Uiteraard was dit kostbare voorwerp alleen bereikbaar voor de rijke toplaag van de bevolking.

Een nautilus (Nautilus Pompilius Linnaeus) is een inktvisachtige met een uitwendige schelp die opgebouwd is uit luchtkamers.

De buitenkant toont een tijgermotief, dat er vaak werd afgeëtst zodat het parelmoer zichtbaar werd. De parelmoeren schelp werd opengewerkt, uitgesneden, gegraveerd en in een houder gevat. In diverse musea zijn kunstzinnige, vaak protserige voorbeelden te vinden. Het dateren van nautilusbekers is vaak erg lastig tenzij het zoals hier gaat om een alledaagse voorstelling. Vanaf de achttiende eeuw zijn namelijk ook alledaagse voorstellingen ingegraveerd. Tegen het midden van de achttiende eeuw was het met de populariteit van de nautilus gedaan en verkochten men alleen nog gegraveerde exemplaren zonder luxe houder.¹⁶⁹ Getuige de vondst (afb. 270) was ook een van de molenaars in het rijke bezit van een bewerkte nautiluschelp. Op de fragmenten van deze schelp zien we het been van een ruiter met sporen aan zijn laars en zijn paard. De ruiter geleid het dier aan de teugels uit de achtergelegen stal. In een van de fragmenten is een gaatje

Voorbeeld van een bewerkte nautilusbeker

270. twee fragmenten van een nautilusbeker. Het grootste toont een paard en de voet van een man

geboord wat erop wijst dat ook deze schelp in een houder heeft gezeten. De meest voor de hand liggende eigenaar is Elizabeth Uijtdewaert, die in 1713 trouwde met korenmolenaar Cornelis Cornelisz Boer. Zij was een telg uit misschien wel de rijkste familie van het hele dorp: de familie Uijtdewaert. Haar vader Hieronymus Uijtdewaert had geld genoeg om zich een dergelijk huwelijkscadeau voor zijn dochter te permitteren. Ook haar oom, de schout Dirk Uijtdewaert komt in aanmerking als gulle geveer van dit cadeau. Of haar naam en die van Cornelis op de schelp hebben gestaan zullen we helaas nooit weten....

Rookpijpen (afb. 1:1)

Hoewel tabak al tegen het einde van de zestiende eeuw in Nederland werd aangevoerd, duurde het nog tot in de twintiger jaren van de zeventiende eeuw voordat het roken tot alle sociale klassen was doorgedrongen. Daarna groeide het "toeback suijghen" snel in populariteit.

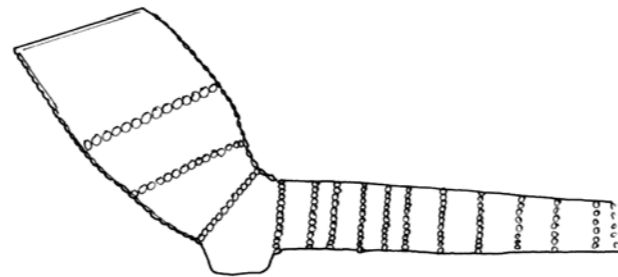
Witte klei voor het maken van de pijpen werd uit Engeland en Duitsland ingevoerd en in een mal tot rookpijp geperst. Na het uitnemen werd de vormnaad weggestreken en de rand van de kop (ketel) versierd met een kartelrand. De maker stempelde na de standaardbewerking zijn merk op de hiel van de betere pijpen. Rond 1630 ontstond er nog een verschil in kwaliteit van rookpijpen. Door met een agaatssteen vòòr het bakken langs de pijp te strijken (polijsten) ontstond een glad oppervlak dat met "porcelejne kwaliteit" werd aangeduid. In de zeventiende eeuw vestigden veel pijpmakers zich in plaatsen waar al een pottenbakker werkzaam was. Ongetwijfeld zal ook de eerste molenaar, Joost Jacobsz van Nierop, zo af en toe een pijpje hebben gerookt en het nadat het brak, hebben weggegooid in de Wildert naast het huis. Hij kwam regelmatig op de markt in Delft en heeft er rookpijpen van Thomas Bael gekocht, een pijpmaker die er in 1633 zijn werkplaats was begonnen. Ook zijn een aantal pijpen gevonden, afkomstig uit Leiden en uit Gouda.

Doordat de zeventiende-eeuwse laag met vondsten destijds al was weggebaggerd (zoals al was opgemerkt bij de andere vondsten) zijn ook de meeste rookpijpen uit die periode verdwenen. Van de ca. 82 zeventiende-eeuwse rookpijpen hebben er 15 een zijmerk en 22 een hielmerk. De versiering op de zijkant van rookpijpen is meestal bedoeld als het merk van de pijpmaker, dat niet op de hiel maar op de ketel is geplaatst. Het merken op de zijkant van de ketel had een bijkomend voordeel: de pijp behoefde geen nabewerking met een agaatssteen waardoor deze goedkoper was dat de gladde afgewerkte.

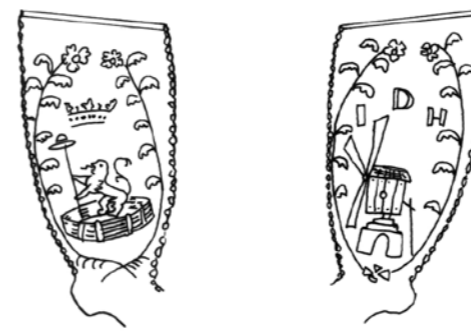
Twee pijpen zijn geheel versierd. Een pijp die vermoedelijk in Gouda is gemaakt, is versierd met rijen stippels langs de vormnaden en op de ketel en moet een goedkoop product zijn geweest. De tweede rondom versierde pijp diende ter propaganda van stadhouder Willem III. Een hele serie herdenkingspijpen is vanaf 1672 ter ere van de opeenvolgende stadhouders gemaakt. Op het Berkelse exemplaar (afb. 272) staan het wapen van Oranje en de Prins te paard afgebeeld.

272. wapen en afbeelding
Willem III te paard
1672 - 1680
Gouda

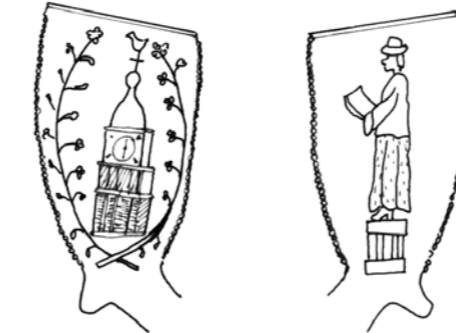
273. versierde kop en steel
1650 - 1675
Gouda

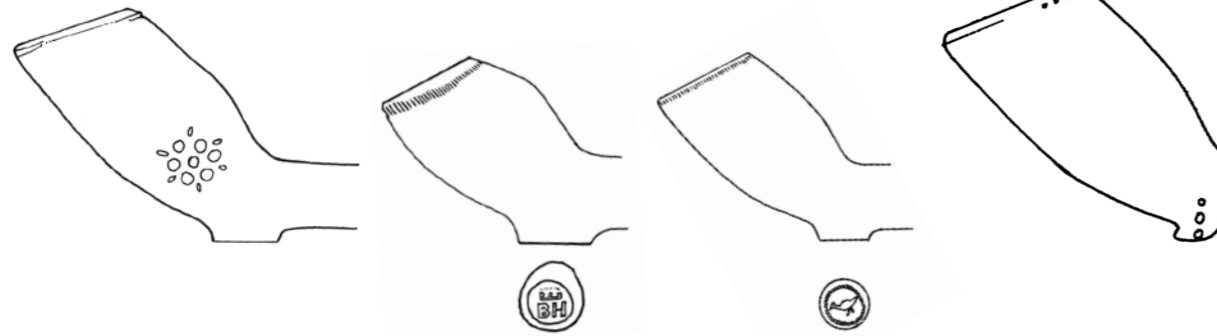
278. versierde ketel
Johannes de Hoog
1714 - 1744
Gorcum

280. versierde ketel
Gerrit Crijne Veverlo
1714 - 1728
Gouda

279. versierde ketel
??
18a
Delft

274. roosmerk op de ketel
1650 - 1675
Gouda

275. onversierde ketel
1635 - 1650
Gouda

276. onversierde ketel
Hendrick Jansz IJserman
1682 - 1696
Gouda

277. onversierde ketel
1680 - 1742
Gouda

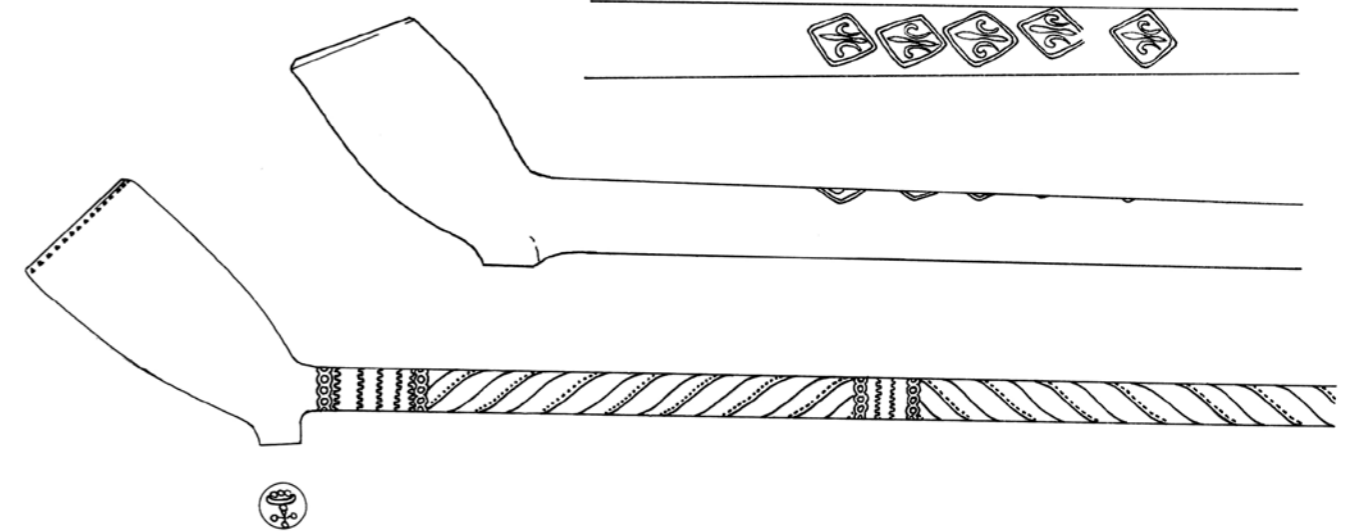
281a. gestempelde steel
1650 - 1660
Gouda

181b. getordeerde steel
Isaac van der Kleij
1720 - 1740
Gouda

De resterende 42 pijpen zijn van groffe en dus goedkope kwaliteit. Tegen het einde van de zeventiende eeuw overheersen zowel de kwaliteit als het aanbod uit Gouda de pijpenmarkt en verdwijnen de kleiner wordende productiecentra. Van de vele pijpmakerscentra uit de zeventiende eeuw zijn er in de achttiende eeuw nog maar enkele over. Uiteindelijk zou Gouda als enige tot in de twintigste eeuw overblijven.

De achttiende eeuw

Na 1700 wordt meer aandacht besteed aan de detaillering van de versiering van de pijpen. De slijtende vormmal moest dan wel vaker door de zilversmid worden bijgewerkt waardoor deze pijpen in kwaliteit en prijs stegen. Een fraaie bewerkte pijp uit deze periode (afb. 279) toont een koning met de Rijksappel en een zwaard. Boven de afbeelding zien we een tekst er boven staan: "C:5:KVS". Deze letters staan voor Karel V, Koning van Spanje. De franse lelie onder de voet toont de Bourgondische herkomst van Karel V. Op de achterzijde staan het wapen van Delft en de initialen van de nog onbekende pijpmaker TDV. Zou de Rooms katholieke molenaar Huijbert Cornelisz Boer hiermee zijn geloofsrichting hebben gepropageerd? Op een andere pijp zien we Erasmus die een voordracht houdt. Op de achterzijde zien we de "Goudse Toren", een pijpma-

kersmerk uit Gouda. De meeste voorstellingen zijn algemener van aard, zoals de leeuw in de Hollandse Tuin, de molenaar, stadswapens of dieren. Rond 1730 verschijnen pijpen die rondom van lobben zijn voorzien. Het aantal pijpen uit het tweede kwart van de achttiende eeuw is opvallend hoog te noemen. De oorzaak kan worden gezocht bij de klandizie van de molenaar. Uit de archieven is gebleken dat in de eerste helft van die eeuw de molenaar zijn klanten koffie en thee verkocht. We kunnen daarom wel aannemen dat er ook menig pijpje zal zijn gerookt en weggegooid. Nog een reden om aan te nemen dat niet alle pijpen door de molenaar zijn gebruikt, is het feit dat pijpen van verschillende kwaliteit en uit verschillende productieplaatsen door elkaar zijn gevonden.

282. AR
Antonij Dirksz Ravensteijn
1705 - 1745
Gouda

283. roosmerk
-
1690 - 1730
Gouda

284. roeiboort
Claes Corn. de Rooster
1718 - 1725
Gouda

285. schip
wed. Dirk Maarling
1714 - 1722
Gouda

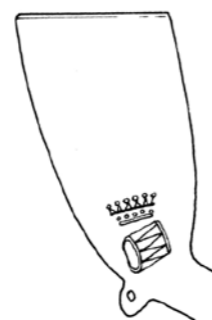
Hoewel de meeste pijpen uit Goudse werkplaatsen afkomstig zijn, komen er ook een aantal uit Gorinchem en Schoonhoven. Deze laatste twee steden produceerde voornamelijk groffe pijpen, dus van mindere kwaliteit en goedkoper dan de Goudse. Van de 1874 geborgen achttiende-eeuwse rookpijpen (!) zijn er 81 van de allergeedkoopste soort, dus zonder enige nabewerking als polijsten of merken. Maar liefst 1043 pijpen zijn voorzien van een zijmerk en behoren daarmee bij de iets duurdere gewone pijp. Tenslotte zijn er 694 pijpen van "fijne of porcelijne" kwaliteit gevonden. Opvallend is het aantal producten uit de werkplaats van Antonij Dirkszoon Ravensteijn (85 stuks) en Jacob Arijszoon Danens (81 stuks), beiden uit Gouda. Zij merkten hun pijpen met respectievelijk AR en een molen. Bij de zijmerken komt de gekroonde N het meest voor (277 stuks) waarvan 102 exemplaren zijn voorzien van het initiaal IDH, dat gezet is door Jan de Hoog uit Gorinchem.

286. drie degens
Leendert Floris van der Ring
1719 - 1755
Gouda

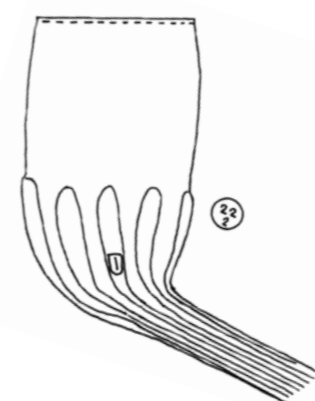
287. bril
Isaac van Holland
1713 - 1729
Gouda

288. trommel
Cornelis van Velse
1733 - 1735
Gouda

289. muil
Jan Lambertse
1708 - 1729
Gouda

294. 222
Gijsbert van der Kind
1749 - 1784
Gorkum

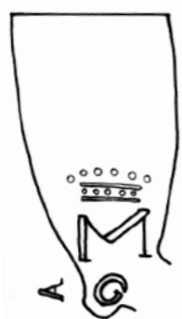
295. 81
Willem Marinus Weijman
1828 - 1863
Gouda

296.
ondefieerbaar merk
opschrift: N. 30 okt 1898
Gouda

290. FG
Frank Vergeer
1728 - 1771
Gouda

291. M
-
1715 - 1742
Gorkum/schoonhoven

292. N (IDH)
Jan de Hoog
1714 - 1744
Gorkum

293. 15
Abraham de Roo
1728 - 1744
Gouda

De negentiende eeuw

Hoewel de sluitdatum van het vondstcomplex rond 1774 ligt, zijn er toch enkele latere rookpijpen gevonden die op het terrein verspreid lagen. Het betreft zes ovoïde pijpen van goede kwaliteit en twee stuks met een wijde opening van groffe kwaliteit. Op een ervan is de hoofdletter "N" en de datum "30 okt 1898" geschreven. Helaas is de tekst eronder onleesbaar en kon de betekenis hiervan niet worden achterhaald. In deze periode was het gebruikelijk dat de eigenaar zijn eigen rookpijp van zijn naam voorzag. Dit deed men ter herkenning wanneer de pijp tussen die van anderen in een standaard stond. Het is aannemelijk dat molenaar Nicolaas Buijs dit zelf op zijn pijp heeft geschreven en hem bij de molen heeft gebroken en weggegooid.

8. De grutterij met korenmolen

Vrijwel elke stad of dorp had vroeger een korenmolen. De korenmolenaar was meestal een van de rijkere ingezetenen van zo'n gemeenschap. Niet alleen de bakker, maar ook particulieren waren voor de basis van brood van hem afhankelijk. Het nut van een korenmolen werd dan ook alom onderkend.

We vergeten echter dat brood destijds niet de enige belangrijke voedingsbron vormde maar dat ook boekweit een groot aandeel leverde. Dat boekweit veel gegeten werd illustreerde Uilkens in 1813 met de vraag: "Indien men de tarwe het goud, de rogge het zilver onder de granen mag noemen, zou dan niet de boekweit het koper genoemd mogen worden?" In zijn "Technologisch handboek of beschrijving van het gebruik, dewelk de mensch van de voortbrengselen der natuur maakt" beschreef hij in 1813 het nut van boekweit en andere granen die bewerkt moesten worden in de grutterij:

Sommige granen en vruchten die voedzaam meel bevatten, die niet gebakken maar gekookt gegeten worden, hebben hulsels of taaie dichte vliezen (bolsters) waarvan zij ontdaan moeten worden. Hieronder rekent men garst, gierst, haver en boekweit, die tot koeken gebakken worden en erwten. De ontbolsterde of gepelde garst wordt gort genoemd. Het wordt zowel gekookt als gebakken en is "...eene zoo algemeene spijs, dat er weinige volken gevonden werden waarbij het maken van gort onbekend is".

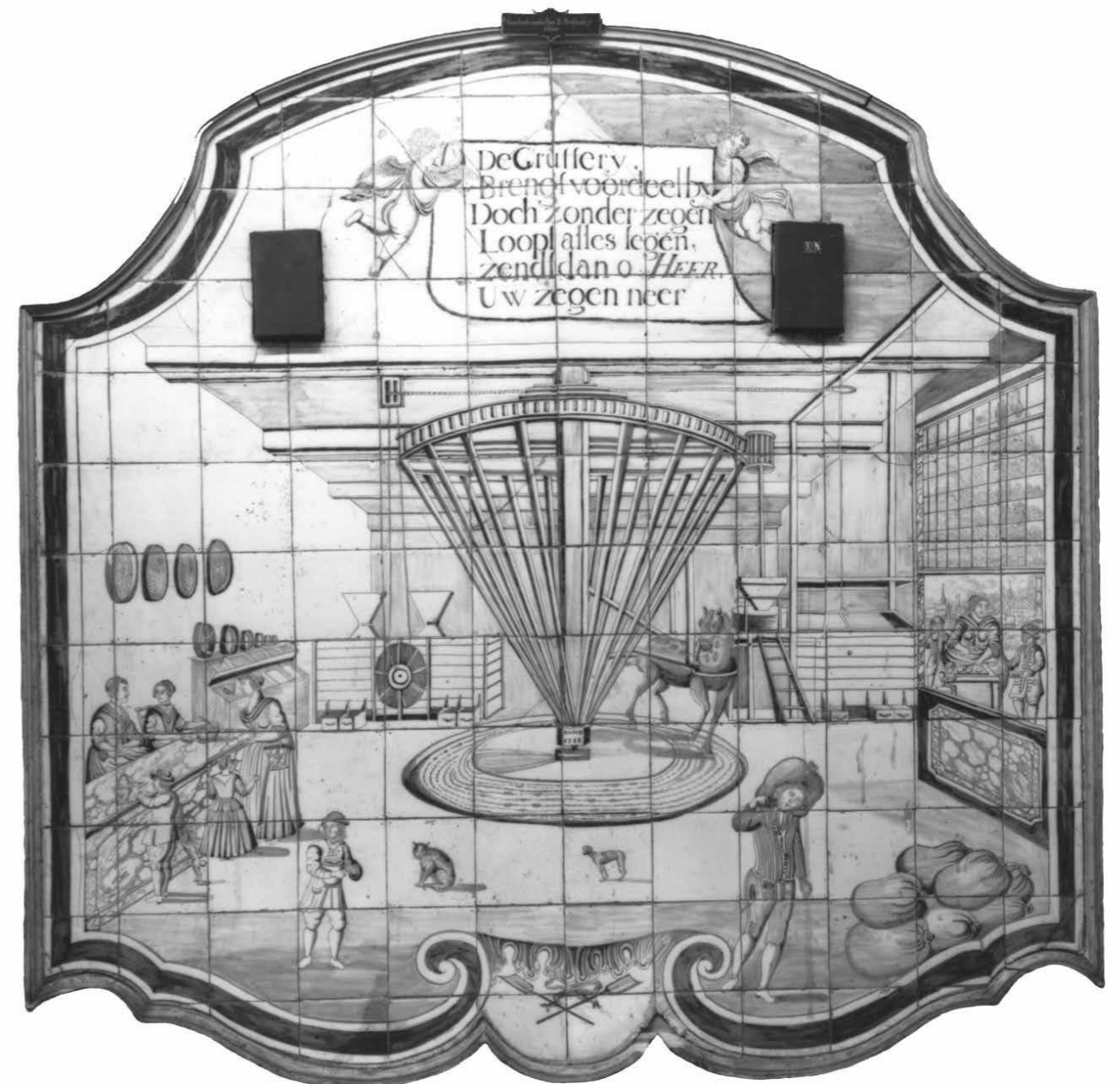
De bewerking die boekweit moest ondergaan, bestond dus uit ontbolsteren en fijnmalen. Door de twee verschillende bewerkingen moest een boekweitmolen anders zijn samengesteld dan een korenmolen. Men bediende zich hierbij bijna uitsluitend van rosmolens. Het mechaniek was veel kleiner dan bij windmolens en vaak in het huis van de molenaar ingebouwd. Graan voor korenmolens was al door middel van het dorsen van zijn vlies ontdaan. Boekweit kon niet op dezelfde manier als granen van zijn omhulsel worden ontdaan. De veel vastere en hardere dop moest worden gebroken en van de kern afgescheiden. Hiervoor was het noodzakelijk dat de dop niet taai maar broos was. Om die reden werd boekweit eerst gedroogd in een droogplaats, ook wel eesten of daren genoemd. Uilkens beschreef een droogplaats als een haard waarvan de schoorsteen zich trechtervormig verwijdt en gedekt is met "storken" platen die op ijzeren balken rusten. Hij bedoelde daar een gemetselde bak mee, waarvan de vloer boven de stookplaats bestond uit geperforeerde metalen platen. Het op deze platen uitgespreide boekweit ontving alle warmte en werd op deze wijze gedroogd.

Bij elke grutterij was zo 'n droogplaats aanwezig. In de maalderij bevonden zich twee paar stenen. Het eerste paar bestond uit breekstenen, waar door wrijving de doppen van het zaad werden gebroken. Afhankelijk van de dikte en de hardheid van het zaad kon de looper (bovenste steen) hoger en lager worden gesteld. Uit de breekstenen rolden de gebroken doppen en de boekweitkernen op het zeeftoestel. Dit bestond uit acht boven elkaar geplaatste zeven die door de molen werden geschud. Elke zeef bevatte steeds fijnmazigere openingen, waarbij de bovenste zeef alleen de grotere kernen vasthield. De doppen werden uit de korrels door middel van wind, een zogenaamde wanmolen, weggeblazen. Hiervoor was een constante aandrijving nodig en die kan de windmolen niet leveren.

De aandrijving geschiedde door middel van een paard dat al rondjeslopend het mechanisme in beweging bracht. Uilkens vroeg zich in 1813 echter wel af wat de reden is " ....dat deze molens zich nog in eenen kindschen staat bevinden, in een land gelijk het onzen, alwaar de werktuiglijke kunsten tot zoo eene hooge volkomenheid zijn gebragt..." .

De grove korrels uit de eerste zeef werden als gort verkocht en hadden geen tweede behandeling nodig. Al het andere moest nog worden fijngemalen tussen de maalstenen waarna het in verschillende buildoeken werd gezeefd. Het grofste meel, de kenèl, werd als varkensvoer verkocht. Het overige was voor menselijke consumptie. Gezien de ingewikkelde bewerking van de boekweit en de grote vraag naar grutten als goedkoop volksvoedsel, kon het dus niet uitblijven dat in het zeventiende-eeuwse Berkel een grutterij werd opgericht. Ook de grutter was als leverancier van belangrijke voedingsmiddelen een van de meest aanzienlijke middenstanders van zijn tijd.

Een Rotterdams tegeltableau toont het interieur van een grutterij met rosmolen in de achttiende eeuw

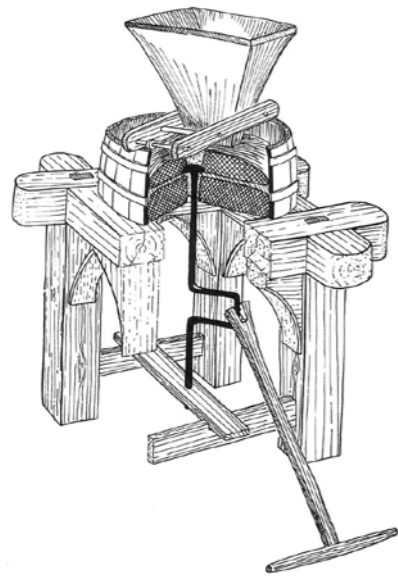

Roeloff Adriaenszoon Schipper

grutter van 1647 – 1658

Roel Adriaenszoon

De oudst bekende Berkelse grutter was Roel Schipper, waarvan we de vermeldingen vinden in het aantekenboekje van pastoor Willem Huijgens.¹⁷⁰ Hij noemde hem niet Schipper maar Joppen, naar zijn grootvader. De in de regio beroemde Berkelse pastoor trouwde Roel Adriaens en Neeltgen Leenderts Rodenrijs op 6 september 1647 en doopte hun eerste zoon Leendert op 6 augustus van het daarop volgende jaar.

Tekening met doorsnede van een handgrutmolen zoals Roel Schipper ook zal hebben gebruikt

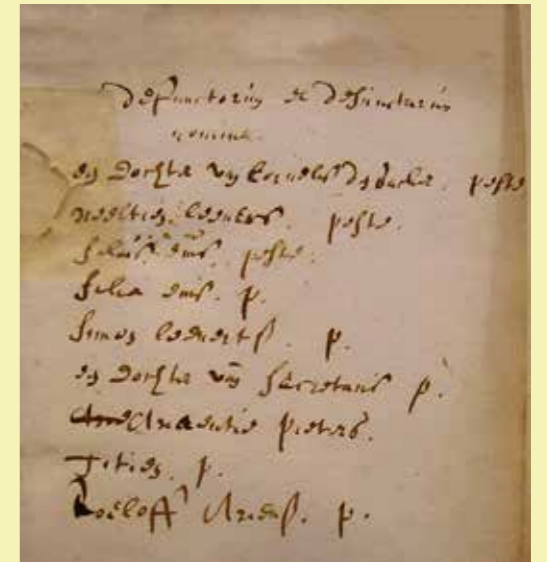
Na hun trouwen gingen Roel en Neeltgen op zichzelf wonen en verdienden ze de kost met het maken van gort. Roel maalde de boekweit met een handmolen en verkocht de gort en grutten aan zijn Berkelse klanten. Zo'n handmolen bestond uit een in zwaar hout uitgevoerde werkbank waarop de breekstenen lagen. De stenen lagen in een kuip waarop de trechter stond, die met boekweit werd gevuld. De bovenste breeksteen was verbonden aan een krukas die door middel van een handgreep draaiende moest worden gehouden. Het malen met een handmolen was dus erg zwaar werk terwijl de productie vrij laag bleef. De vraag naar grutten was echter zo hoog dat hij na zes jaar zwoegen besloot om de zaken grootser aan te pakken. Op 20 oktober 1653 vroeg hij toestemming aan de heer van Berkel en Rodenrijs om een grutterij te mogen oprichten. De grutmolen moest door een paard aangedreven worden "...omme alzo te meer dienst te kunnen geven." Hiervoor zou hij zijn huis moeten verbouwen hetgeen aanzienlijk wat geld zou gaan kosten. Daarom vroeg hij om het alleenrecht voor een periode van 20 jaar, anders zou hij wegens concurrentie niet uit de kosten kunnen komen. Acht dagen later gaf Johan van Naeldwijck, heer van Berkel en Rodenrijs, toestemming om de grutterij te bouwen. Ook gaf hij hem het alleenrecht om 20 jaar lang grutten te malen en leveren, mits dit geen concurrentie voor de korenmolen zou opleveren.¹⁷¹ Deze was namelijk eigendom van Van Naeldwijck.

De grutterij werd gebouwd langs de Herenstraat, daar waar het riviertje De Wildert vanaf de korenmolen bij de landscheiding, achter het dorp vandaan kwam en onder de brug door in de vaart uitmondde. Het perceel bestond uit twee delen waarvan het linker een woonhuis omvate en het rechter de grutmolen. Op een Rotterdams tegeltableau uit 1745 (zie blz 147) is goed te zien hoe een grutterij gecombineerd met grutterswinkel er van binnen uit zag. Centraal in het pand stond de spil waar alles om draaide. Een paard (of ezel) liep rondjes om de spil en bracht deze in beweging door middel van een boom. Meestal was het paard geblinddoekt om niet dol te worden van het rondjes lopen. Boven aan de spil zat het grote tandrad of kroonwiel dat alle werktuigen aandreef. Zo zien we rechts achter de molen de breekstenen die de boekweit braken en zo van hun vliezen ontdeden. Links achter de molen staat de wanmolen waarmee het vlies van het gemalen zaad werd gescheiden en op grootte werd gesorteerd met behulp van zeven. De grutterswinkel bevindt zich op het tableau in dezelfde ruimte als de grutterij, maar meestal waren deze ruimten van elkaar gescheiden. Linksvoor is de balie van de winkel waar de grutterswaren werden ver-

kocht, rechts van de grutter zien we door het raam een vrouw die koeken uitdeelt aan kinderen. Ondanks het staatsverbod op publieke uitoefening van de rooms katholieke eredienst was, zoals de meeste Berkelse gezinnen, ook het gezin van Roel de katholieke kerk trouw gebleven. Pastoor Willem Huijgens begon rond 1630 met zijn missiewerk in de dorpen Pijnacker, Zoetermeer, Zegwaart, Berkel, Bergschenhoek, Bleiswijk en Zevenhuizen. Hij vestigde zich in Berkel omdat dit het meest centraal lag en predikte er heimelijk in woonhuizen van katholieke ingezetenen. Zo trouwde hij Roel en Neeltje Schipper in het huis van Jan Verburg en doopte daar hun zes kinderen.¹⁷² Maar er vormden zich sombere wolken boven Holland: de pest, een zeer gevreesde ziekte die vanaf de middeleeuwen al duizenden doden op zijn geweten had, stak weer eens

Een bladzijde uit het aantekenboekje van pastoor Willem Huijgensz (dat door diens opvolgers is voortgezet) met de slachtoffers van de "peste".

defunctorum et defunctorum nomina	
een dochter van Cornelis den backer	peste
Neeltje Leeners	peste
filius eus	peste
filia eus	p
Simon Leenerts	p
een dochter van de secretaris	p
Ariaentje Pieters	
Titien	p
Roeloff Ariensz	p

de kop op. In 1656 stierf pastoor Willem Huijgens aan de "Zwarte Dood" zoals de pest ook wel genoemd werd. Velen werden getroffen, jong en oud, arm en rijk. Het lot ontzag ook het gezin van Roel niet toen Neeltgen in 1657 ernstig ziek werd. "Sieckelijk te bedde leggende" lieten zij en haar man een testament maken op de langstlevende.¹⁷³ Ze stierf niet lang daarna. Men zag in die tijd echter het verband niet tussen ziekte en hygiëne. De pest zou worden overgedragen door de lucht, dus moesten ramen en deuren zoveel mogelijk gesloten blijven en kleren mochten hooguit een keer per week worden gelucht. Het kon dus niet uitblijven dat ook de rest van het gezin werd besmet. In het aantekenboekje van de pastoor is in een lijstje van aan de pest gestorvenen bijna het hele gezin in volgorde van sterven te vinden. Chirurgijn meester Dirck van Zuytbroeck kon ook Roel niet meer redden en de grutter overleed tegen het einde van dat zelfde jaar, twee weeskinderen achterlatend.¹⁷⁴

Na de dood van hun ouders werden de jonge weesjes bij hun ooms en voogden Job Adriaensz Schipper of Bastiaen Leenderts ondergebracht. De belangen van de twee nog veel te jonge kinderen werden door hen behartigd, omdat er veel moest gebeuren. Allereerst moesten het huis en de grutterij worden verkocht. Bij de grutterij hoorde ook nog het paard, een voer hooi, een marktschuit met toebehoren en gruttersgereedschap waaronder grut- en gortbakken, grote schalen en gewichten. Het onroerend goed werd verkocht aan Claes Hillebrantsz Overvest. De genoemde roerende goederen werden eerst op zijn verzoek getaxeerd waarna hij ze kocht voor 412 guldens en tien stuivers.¹⁷⁵ Maar daarmee waren nog niet alle zaken geregeld. Er stonden nog diverse rekeningen open wegens leverantie van grutterswaren aan bakkers en particulieren. Tijdens de afhandelingen overleed ook het vijfde kind van Roel en Neeltgen en bleef de kleine Bastiaentje alleen over...¹⁷⁶

Claes Hillebrantszoon Overvest

grutter van 1658 tot 1675

Claes Hillebrantszoon Overvest

Claes Overvest was de tweede zoon van Hillebrant Jacobsz Overvest en zijn vrouw Aeffgen Cornelis. Beiden waren afkomstig uit Berkelse families en katholiek getrouwd op 29 oktober 1617. Naast hun zoon Claes bestond het gezin nog uit Jacob, Arien en Sijtge. Eind januari 1657 trouwde Claes met Neeltgen Jans Langerak onder huwelijkse voorwaarden en een jaar later kocht hij de Berkelse grutterij. Uit het huwelijk werden drie dochters geboren: Marietje (12-12-1658), Catharina (13-8-1662) en Sijken (24-7-1664) die al jong overleed.

Het echtpaar werkte hard in de grutterij. Een van hun vaste klanten was Job Adriaensz Schipper, de broer van Roel zaliger. Job was bakker in het Noordeinde van Berkel en haalde zijn grondstoffen altijd al bij de grutterij van zijn broer en nu bij Claes. Meestal kwam Job de grutterswaren zelf halen, maar hij stuurde ook wel eens een knecht om de grutten, boekweit, gort, meel en andere waren die door de grutter werden verkocht.¹⁷⁷

Claes runde de molen en Neeltgen de winkel. Al na drie jaar stonden de zaken er zo goed voor dat ze borg konden staan voor Claes zijn moeder die een schuld had van 3300 gulden. Dat was ook wel nodig want bij haar overlijden in 1672 deden haar kinderen afstand van de nalatenschap omdat ze toch niet meer bezat dan de kleren die ze aanhad.¹⁷⁸

Op 8 juni 1675 kocht Claes een huis met "...11 margen 5 honden lants metten schuijren, bargaen, geboomte en plantagie aert ende nagelvast daerop gebouwd wesende..." op de hoek van de Leeweg (nu Klapwijkseweg) en de Rodenrijseweg, waarvoor hij 2000 gulden leende van de verkoopster Ariaentje Huijbrechts de Haas.¹⁷⁹ Claes en Neeltje verkochten daarna de grutterij en betrokken hun nieuwe huis.¹⁸⁰

Cornelis Bouwenszoon Corpershoek

grutter van 1675 tot 1679

Cornelis Bouwenszoon Corpershoek

De uit Schiedam afkomstige Cornelis Corpershoek was een telg uit een bekend gereformeerd molenaarsgeslacht in die stad. Zijn vader Boudewijn was onder andere eigenaar van de Gapersmolen, de Westmolen en de grutterij. Nadat deze was getrouwd met Aeltge Cornelis werden een zoon Cornelis en een dochter Maertgen geboren. Toen Aeltge weer zwanger werd bleek ze in verwachting te zijn van een tweeling. Op 18 augustus 1621 werden de kleine Cornelis en Neeltje samen in de Hervormde kerk gedoopt. Het gezin zou daarna nog worden uitgebreid met een broertje Arijen.¹⁸¹ Moeder Aeltge stierf in 1642, waarna Boudewijn hertrouwde met Machtelt van Duijnen. Boudewijn stierf na een langdurig ziekbed in 1658. Om verwarring met zijn jongere broer te voorkomen noemde de oudste zoon zich, tijdens het regelen van zijn vaders erfenis, Cornelis Bouwens d' Oude.¹⁸² Helaas heeft hij dat niet tijdens al zijn andere officiële handelingen gedaan zoals koop en verkoop van onroerend goed of notarieel vastgelegde getuigenissen. Daardoor is vaak niet te zeggen of het in die akten om hem gaat of om zijn broer. Gelukkig zijn sommige zaken wel met zekerheid aan hem toe te schrijven zodat we toch een beeld kunnen schetsen van zijn leven.

Voor zijn huwelijk werkte Cornelis als molenaar op de Gapersmolen in Schiedam. Hij verkocht zijn helft in 1646 aan zijn vader die daardoor volledig eigenaar werd.¹⁸³ Zelf ging hij na zijn huwelijk met Trijntje Dircks op 16 december 1646 malen op de Westmolen aan de Veste, waar hij in 1649 een huis kocht in de Westmolenstraat.¹⁸⁴ De molen was eigendom van zijn beide ou-

De spil in het gruttersbedrijf was het kroonwiel en de boom dat door een ros (paard) of een ezel in beweging moest worden gebracht. Een karmolen zoals deze in de Oldnbarnevelthoeve in Berkel werd op dezelfde manier aangedreven.

ders en na zijn moeders overlijden kwam de helft van de molen in zijn bezit, samen met een deel van de rosmolen. Het was echter zijn vaders uitdrukkelijke wens dat zijn jongste zoon Arijen deze grutterij na zijn dood zou krijgen, zodat Cornelis zijn aandeel aan hem overdroeg.¹⁸⁵

Het echtpaar Cornelis en Trijntje kreeg twee dochters, Aeltjen en Marijtge, die waarschijnlijk al vroeg stierven. Toen Trijntje van hun derde kind in verwachting was maakten ze hun testament op voor de langstlevende, waarbij ze de bemoeienis van de weeskamer uitsloten. Later zou blijken dat dit nog goed van pas zou komen.¹⁸⁶ Er kwamen nog twee kinderen, een dochter Machtelt die naar Cornelis zijn stiefmoeder was vernoemd en een zoon Dirck, naar Trijntjes vader. De twee-

lingzus van Cornelis trouwde in 1652 met Claes Jansz van Harmelen, wiens broer Huijch in 1666 korenmolenaar in Berkel en Rodenrijs zou worden.¹⁸⁷ Natuurlijk kwamen de broers en zussen af en toe bij elkaar en tijdens zo'n gelegenheid moet Cornelis via zijn zwager hebben gehoord van de grutterij in Berkel. Hij had vroeger als kind meegeholpen in de grutterij van zijn vader, dezelfde grutterij waar nu zijn broer Arijen werkte. Toen hij hoorde dat Claes Overvest zijn grutterij wilde verkopen aarzelde hij geen ogenblik. De koop werd gesloten op 23 mei 1675.¹⁸⁸ Het was de bedoeling dat de grutterij zou worden uitgebouwd tot een bloeiend bedrijf dat later door zijn zoon Dirck zou worden voortgezet. De hoop van Cornelis en Trijntje was na het overlijden van hun drie dochtertjes namelijk volledig op hun zoon gericht. De schrik zal er dan ook wel in hebben gezeten toen Dirck door een ongeluk aan zijn been maar liefst zeven weken uit de roulatie was geweest. Meester Jacob Fiool, de chirurgijn van het dorp, had zelfs voor 48 gulden aan medicamenten en verzorging aan hem besteed, wat destijds een behoorlijk bedrag was.¹⁸⁹

Een jaar later overleed Trijntgen en Cornelis Corpershoek moest voor het gerecht van Berkel en Rodenrijs verschijnen om aan te tonen dat hij en zijn overleden vrouw per testament hadden bepaald dat de weeskamer van Berkel uitgesloten was van deelname aan de afhandeling van de erfenis.¹⁹⁰ Het jaar erop stierf ook zijn zoon Dirck. Op verzoek van de secretaris van Berkel moest de helft van het huis, erf en de grutterij ten behoeve van de zoste penning (de belasting op erfenissen in de zijlijn) worden getaxeerd omdat Dirk als erfgenaam van zijn moeder half eigenaar was. Nu zijn zoon was overleden had het voor Cornelis geen zin meer om de grutterij voort te zetten. Cornelis verhuisde naar Delfshaven en machtigde zijn aangetrouwde neef Cornelis Jansz Bos, om voor hem de grutterij in Berkel te verkopen.¹⁹¹ De overdracht vond plaats op 2 december 1679 aan de vorige eigenaar Claes Hillebrantsz Overvest!¹⁹²

In oktober van 1680 kwam er een woning vrij in het Oude Mannen Proveniershuis van Schiedam en Cornelis kocht zich in om er de rest van zijn leven te slijten.¹⁹³ Als dank voor de goede zorgen benoemde hij Cornelis Jansz en diens broer Pleun Jans tot zijn enige erfgenamen.¹⁹⁴ Maar Cornelis was hem nog veel geld schuldig en de aflossing daarvan verliep niet geheel vlekkeloos waardoor de relatie tussen Cornelis Bouwens en zijn neven Bos verslechterde.¹⁹⁵ Nog geen jaar later werd de oude grutter ernstig ziek en was de relatie tot een dieptepunt gedaald. Hij riep een notaris aan zijn sterfbed en herriep zijn laatste testament.¹⁹⁶ Negen dagen later, op 22 oktober stierf de 60 jaar oude Cornelis, in het Oude Mannen Proveniershuis te Schiedam.

Claes Hillebrantszoon Overvest

wederom grutter van 1679 tot 1689

Claes Hillebrants

Waarom is niet duidelijk, maar na vier jaar kocht Claes de grutterij terug van Cornelis Bouwensz Corpershoek. De koop van het huis, erf en grutterij werd gesloten voor een bedrag van 1200 gulden.¹⁹⁷ Pas na de koop besloot Claes tot overname van de inboedel zoals het paard en wagen en ander huisraad. Hiervoor moest opnieuw een koopakte worden opgemaakt waarin nu ook de boedel werd genoemd. De totale koopsom kwam hierdoor op 1900 gulden die hij in twee termijnen zou afbetalen.¹⁹⁸ Daarnaast moest Claes jaarlijks de rente en aflossing betalen van de lening voor het huis waar hij woonde aan de Leeweg. Ariaentje Huijbrechts de Haas die de lening had verstrekt was nog een zelfde bedrag schuldig aan Arent Jansz Berkel. Deze Arent was een aantal jaren terug vanuit Berkel naar Hazerswoude verhuisd maar onderhield door zijn familie nog wel contacten met zijn oude woonplaats. Door de lening van Claes over te dragen aan Arent was Ariaentje van haar schulden verlost en had Arent een waardevast onderpand. Claes betaalde daarom voortaan zijn rente en aflossing aan Arent Jansz. Berkel.

De contacten tussen hem en Arent werden hierdoor nauwer en tijdens familiebezoek in Berkel ging Arent dan ook vaak bij het gruttersgezin langs. Boudewijn, de zoon van Arent, had interesse in het gruttersambacht en meer nog voor de gruttersdochter Maria. De liefde was wederzijds en drie jaar later resulteerde dit in een huwelijk tussen Boudewijn Berkel en Maria Overvest. De nieuwe schoonzoon was een welkome aanvulling voor het gezin van Claes en Neeltgen. Zelf hadden zij geen zoon die het bedrijf kon overnemen en nu bleef het toch in de familie. Boudewijn werkte erg hard en leerde het gruttersvak in een mum van tijd. Claes trok zich steeds meer terug en in 1689 deed hij het bedrijf over aan zijn dochter en schoonzoon.¹⁹⁹

Boudewijn Arentszoon Berkel

grutter van 1689 tot 1730

Boudewijn Berkel

De in Hazerswoude opgegroeide Boudewijn leerde zijn aanstaande vrouw Marietje kennen tijdens de bezoeken met zijn vader aan Claes Overvest. De vader van Boudewijn was jaren terug met zijn gezin vanuit Berkel naar Hazerswoude verhuisd terwijl de rest van zijn familie in Berkel was blijven wonen. Boudewijn kwam dus vaak genoeg in Berkel om haar beter te leren kennen. Op 7 november 1682 gingen hij en Maria Claes Overvest in ondertrouw. Kort daarna werd er getrouwd en omdat beiden nog geen 25 jaar oud waren, gebeurde dit pas na toestemming te hebben verkregen van hun beide vaders. Het paar kreeg hun eerste kind Meijnsje op 31 oktober 1686. Joannes volgde op 10 juni 1689 maar overleed kort daarna. Twee dochters die ze beiden Cornelia hadden genoemd (22-7-1690 en 4-10-1692) overleden ook al jong, maar hun tweede zoon Joannes groeide voorspoedig op.

Het moet een gelukkig huwelijk zijn geweest binnen een familie met een onderlinge hechte band. Claes Overvest zag zijn schoonzoon Boudewijn als opvolger en besloot in 1689 om de grutterij informeel aan hem en zijn dochter over te dragen. Op 15 mei schreven Claes en zijn vrouw Neeltje een verklaring waarin ze hun dochter Maria een som van 1400 gulden schenken en haar man de voorlopige eigendom van "...de huijsinge ende erve waer inne hij woont en de neeringe van grutten in exerceert...". Met het geldbedrag kon Claes Overvest de resterende schuld aan Arent Jansz Berkel aflossen. Voorwaarde hiervoor was wel dat Boudewijn na Claes zijn dood twee derde deel van de waarde van het huis en de grutterij aan zijn schoonzussen moest uitkeren om hen niet tekort te doen.²⁰⁰ Boudewijns vader Arent stierf in 1710 en liet zijn kinderen drie huizen en diverse stukken land in het Noordeinde en in Rodenrijs na. Met het geld dat hij erfde en verdiende met de grutterij belegde Boudewijn net als zijn vader in grond. Door de dood

Fragment uit de kaart van het Hoogheemraadschap van Delfland (1712) met de locatie van de grutterij aan de Herenstraat

van zijn schoonmoeder, die sedert 1710 weduwe van Claes Overvest was, kreeg hij in 1721 een derde deel van de grutterij officieel in bezit. Hij was inmiddels in goede doen, waardoor hij ook de resterende delen van de grutterij kon kopen van zijn twee schoonzussen.

Een grutter had natuurlijk ook knechten in dienst, maar om in de archieven vermeld te worden moet je wel iets bijzonders gedaan hebben. Pieter van Es was zo'n knecht, hoewel hij om dubieuze reden voortleeft. Op 29 juli 1715 werd hij gedagvaard voor schout en schepenen omdat hij tijdens een ruzie in de herberg van Boudewijn Steur in Bergschenhoek zijn mes had getrokken. Deze herberg, De Prins van Nassau geheten, zou later omgedoopt worden in De Rooseboom en is voor velen nog een bekend begrip. Pieter bekende schuld en kreeg een boete opgelegd van maar liefst 10 gulden.²⁰¹ Een ander archiefstuk vertelt over onenigheid tussen de grutter en zijn knechten. Zo werd Pieter Jans Hillegerson in 1727 door de zoon van Boudewijn op staande voet ontslagen. Hij kon zijn loon van de afgelopen vier maanden wel vergeten, had Jan hem te verstaan gegeven en dat pikte Pieter niet. Wat er ook was gebeurd, hij had recht op zijn loon en hij wilde ook nog een maand extra. Hij bracht de zaak op 25 augustus voor schout en gezworenen en eiste 28 gulden salaris voor de periode van 1 mei tot eind oktober. De archieven vermelden niet wat er allemaal gezegd is maar uiteindelijk moest Jan over de brug komen met het loon en ook nog eens de proceskosten betalen.²⁰² Niet alleen met hun knechten hadden Boudewijn en zijn zoon er een handje van om zuinig te doen. In 1729 verhuurde Boudewijn een van zijn huizen aan ene Chiel en zijn vrouw zonder daarvoor vergunning bij de schout aan te vragen. Dat had hij beter wel kunnen doen want de schout beboette hem daarvoor met een som van 12 gulden exclusief proceskosten.²⁰³

De overheid was gelukkig niet altijd onwillig tegenover hem. Op 5 maart 1726 vroeg hij in navolging van zijn allereerste voorganger Roel Schipper om het alleenrecht van de grutterij voor de komende twintig jaar. Er was nu echter een andere ambachtsheer, in de persoon van Johan van der Hoeven en die was minder toeschietelijk. Zijn voorganger Jodocus Kruger had de heer-

De Herenstraat omstreeks 1910 met links de grutterij en rechts het oude raadhuis uit 1714

lijkheid in een financiële en administratieve chaos achtergelaten en het had hem jaren gekost om de boel weer in orde te krijgen. Hij besloot dan ook om Boudewijn het recht te geven tot wederopzegging en niet langer. De heer van Berkel en Rodenrijs had daarmee het laatste woord en Boudewijn moest er genoeg mee nemen.²⁰⁴ Boudewijns positie als grutter was daarmee voorlopig echter wel veiliggesteld en hij liet de grutterij over aan zijn zoon Jan. Het geluk was echter van korte duur: Jan overleed plotseling in november 1728. Toen twee maanden later ook diens vrouw Maria stierf, liet Boudewijn zijn testament herroepen en benoemde hij zijn dochter Meijnsje Boudewijns en zijn kleindochter Marijtje Jans tot enige erfgenamen.²⁰⁵ Zelf was hij inmiddels te oud en te ziek om nog verder te werken. Hij machtigde zijn neef Claes Cornelisz Jongelam en de dorpssecretaris Cornelis Schippers om zijn zaken verder te behartigen.²⁰⁶ Het jaar daarop was hij nog bij machte om het huis en de grutterij te verkopen. Na zijn overlijden werd hij op 30 april 1731 in het zuidelijke schip van de kerk begraven

Hendrik Govertszoon Betlehem

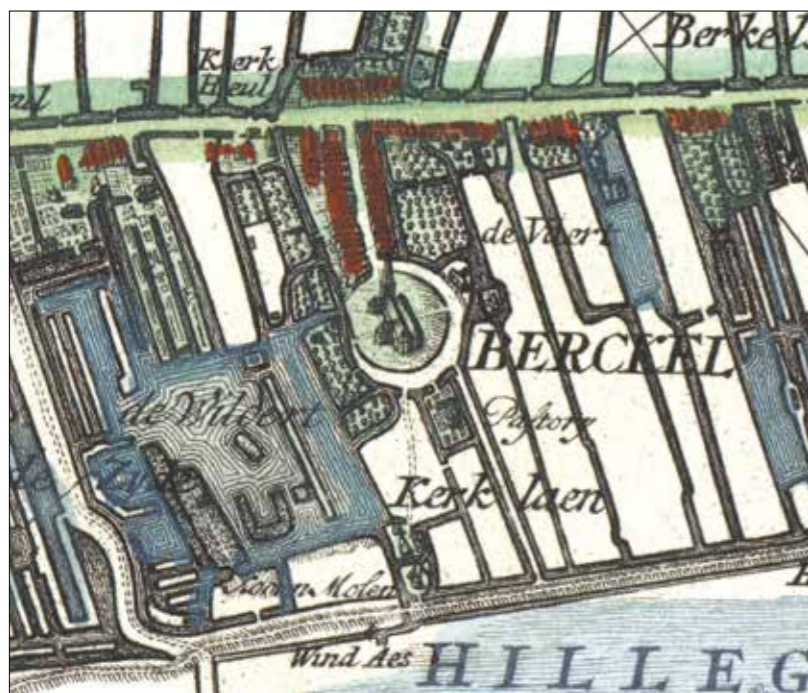
grutter van 1730 tot 1745

Hendrik Betlehem was afkomstig uit Zevenhuizen en daar getrouwd met Cornelia Ouwejan op 4 augustus 1720. Na hun huwelijk vestigde het paar zich in Bleiswijk, waar ze twee kinderen kregen: Jan (19-7-1721) en Maria (23-5-1723). Hendrik kocht op 19 mei 1724 een bakkerij in Berkel waar Henriette op 23 juni 1726 werd geboren.²⁰⁷ Daarna werd nog minstens een kind dood geboren. Het beroep van Hendrik was dus broodbakker en hij had zijn bakkerij in de Herenstraat, op de plek waar tot 1968 bakkerij Van Velzen was gevestigd. Hij verkocht er ook wijn, brandewijn, gedistilleerde wateren en sterke dranken.²⁰⁸ Hij kocht deze bakkerij van Cornelis van Krimpen en werkte er tot 19 mei 1730. Die dag verkocht hij het huis met de bakkerij aan Cornelis Maan voor een totaalbedrag van 4.500 gulden. Na deze transactie kocht Hendrik de grutterij van Boudewijn Berkel voor een som van 2000 gulden contant en een schuldbrief van 6000 gulden.

Hendrik had de smaak van het beleggen in onroerend goed al snel te pakken. Hij had immers winst gemaakt met de verkoop van de bakkerij. Hij besloot dan ook een deel van die winst om te zetten in landerijen. Samen met Daniel van de Genugten en schoolmeester Aris van Winkel kocht hij na de koop van de grutterij een groot stuk land gelegen aan het Westmeer in Rodenrijs. Gedurende zijn leven zou hij nog vaker land in de omgeving kopen en verkopen.²⁰⁹

De zaken liepen goed in de grutterij en in 1737 wilde Hendrik zijn huis op zodanige wijze gaan uitbouwen dat hij daarvoor toestemming nodig had van zijn buurman, de winkelier Jan Zaakjes. Hij wilde namelijk twee "kruiskasijnen" in zijn keuken maken die over de grond van Jan open moesten kunnen en "...met een wervel aan de muur werden vastgeset ...". Jan wilde als tegenprestatie een wijnstok of een fruitboom tegen Hendriks muur laten groeien en deze met spijkers verankeren. Om de druiven te beschermen tegen al te veel regenwater zou Hendrik een goede dakgoot onder aan de pannen moeten bevestigen en het water opvangen zodat Jan het kon gebruiken. In de noordelijke zijmuur moest Hendrik twee van de drie ramen dicht metselen. Het overgebleven raam mocht ook niet worden vergroot maar wel open kunnen slaan. Jan beloofde dan op zijn beurt om er nooit iets te bouwen waardoor dat belemmerd zou worden. Als laatste spraken ze af dat Hendrik en zijn opvolgers voortaan de schutting of "...scheijtheijning ..." op zijn kosten zou onderhouden of vernieuwen wanneer dat nodig was. Om misverstanden in de toekomst te voorkomen legden de buurmannen hun afspraken notarieel vast. Er is blijkbaar ook geen onvertogen woord over gevallen want alles is uitgevoerd zonder dat er ernstige klachten bij de schout zijn ingediend.²¹⁰

Zo op het eerste gezicht leek Jan Zaakjes een schappelijk man maar twee jaar later zou dit drastisch veranderen. Hij raakte aan de drank, sloeg zijn vrouw en kinderen en dreigde nu ook in de buurt voor overlast te gaan zorgen. Uit pure wanhoop vroeg zijn vrouw Aaltje Starreveld of haar buren voor haar wilden getuigen want zo kon het toch niet langer doorgaan. Zo gezegd, zo gedaan. Op 7 juli 1743 verklaarden Hendrik Betlehem, Daniel van de Genugten en Arij Boer als buren van Jan Zaakjes dat deze "...sig 't sedert eenige jaaren herwaarts ende alsnog bij continuite niet alleen in de morgen drank komt te buijten te gaen, maer dat denzelven Jan Zaakjes sodanigen ongebonden en Godloos leven is leggende, dat daarvan de alderdroevigsten onheilen niet alleen voor de requirante (verzoekster) ende voor haar kinderen maar selfs voor de gantsche buurt te dugten is...". Het zou volgens hen het beste zijn om hem naar een verbeterhuis te sturen voordat de boel helemaal uit de hand zou lopen. De schout en zijn gezworenen waren overtuigd van de overlast door Jan en stuurden hem de volgende dag naar een verbeterhuis in Utrecht genaamd "Het Werkhuijs". Het zal voor hem wel een gezellig wederzien zijn geweest want zijn overbuurman, de smid Dirk van Otto zat er al sinds 1736 om dezelfde reden, samen met nog een Berkelaar Lourens van Padenburg. De grutter's getuigenis was misschien wel de meest doorslaggevende, Hendrik compareerde immers niet alleen als naaste buur maar ook als ambachtsbewaarder. In die functie waarvoor hij al vaker was verkozen, had hij natuurlijk ook enige invloed op het geheel.²¹¹

Het dorp Berkel in 1712 met de Herenstraat en de Kerkstraat. Zowel aan de linker- als aan de rechterkant van de Kerkstraat ligt water achter de bebouwing. De Wildert loopt van de Kerkheul in de Herenstraat tot aan de Windaes op de landscheiding

Wie de Kerkstraat bekijkt op oude kaarten ziet dat achter de bebouwing aan weerszijden van de straat achter de huizen een vaart lag en daarachter enige boomgaarden. Nu had Hendrik niet zo'n groot perceel achter zijn huis en grutterij en dat kwam natuurlijk door de ongunstige ligging, zo ingeklemd tussen de huizen van de Kerkstraat, de Herenstraat en het water van de Wildert. In 1745 besloot hij om zijn perceel dan maar over de Wildert uit te breiden en hij kocht de boomgaard en het schuurtje dat daarop stond van Jan Stevensz Verburg. In de schuur kwamen zijn zomerse open koets te staan en zijn dichte koets voor de winter.²¹²

Jan Betlehem, Hendriks zoon, die in Langeraar was gaan wonen besloot weer terug te komen met zijn gezin en kocht op 6 mei 1745 een huis in het Noordeinde.²¹³ Hendrik had met hem afgesproken dat hij in de grutterij zou gaan werken en deze in de toekomst zou voortzetten. Tot die

tijd zou Hendrik hem wel bijstaan met raad maar liet de daad volledig aan zijn zoon over. Hij had genoeg van zijn werkzaamheden als grutter en werd eigenaar van herberg "De Vergulde Wagen" aan de noordzijde van het dorp.²¹⁴ Zijn dochter Maria stond toen op het punt om te trouwen met Cornelis de Graat en de bruiloft zou groots gevierd worden in de herberg van Hendrik en zijn vrouw Cornelia. De vele gasten waren ruim voorzien van eten en drinken en ook aan muziek zal het niet ontbroken hebben. Een violist en een fluitist zorgden vaak voor de vrolijke noot waarop gezongen en gedanst kon worden. Een van de bruiloftsgasten, Pieter Lohmeijer uit Bleiswijk, had naar mate de avond vorderde iets te diep in het glaasje gekeken en begon zich steeds vrelender te gedragen. Zijn taalgebruik verlaagde zich zelfs tot schelden en vloeken en hij stelde zich vreselijk aan. Hij was geheel in het zwart gekleed en begon op een gegeven moment als een gek over de vloer heen en weer te rollen. Wie hij daarbij raakte kreeg meteen een veeg uit de pan. Sijmen Tractant probeerde hem nog te doen opstaan maar kreeg meteen de wind van voren. Pieter schold hem uit, dreigde hem met een mes in zijn gezicht te snijden en daagde hem uit om mee naar buiten te komen, dan zou hij hem wel eens met zijn mes bewerken. Sijmen probeerde Pieter tot bedaren te brengen maar dat hielp niet meer. Gelukkig kwam Alida, de vrouw van Pieter snel tussenbeiden en ze vroeg hem "Wel Pieter, schaamt gij uw niet voor de menschen die dit sien en horen?" In plaats van te kalmeren begon Pieter hierop nog harder te schelden en te vloeken. Sijmen deed nog een poging hem te lijmen met de in overvloed aanwezige drankjes en hapjes waarop Pieter schreeuwde: "Voor den blixem, ik heb nog wel gelt dat mijn wijff niet en weet. Ik heb uw tractement niet nodig!" waarop hij woedend de deur uit liep.²¹⁵

Naast zijn inkomen als herbergier verdiende Hendrik ook met zijn werkzaamheden als gaarder van de Gemeenlandsmiddelen. Dit betekende dat hij de provinciale belastingen in het dorp ophaalde. Vaak was dit een lucratieve bezigheid omdat er meestal meer geïnd kon worden dan er was begroot. Het bedrag boven die begroting was dan voor de gaarder. Op die manier bleven Hendrik en zijn vrouw verzekerd van een riant inkomen waarmee hij dan weer investeerde in landerijen. Twee jaar na de dood van zijn vrouw Cornelia in 1755 trouwde hij op 19 juni 1757 met Dirkje van der Werf uit Leiden. Hendrik heeft nog lang van het leven kunnen genieten. Uiteindelijk stierf hij op 71-jarige leeftijd. Zijn schoonzoon Jan Figee gaf zijn overlijden aan op 31 december 1770 waarna hij voor de begrafenisbelasting in de hoogste belastingschaal werd aangeslagen.

Jan Hendrikszoon Betlehem
grutter van 1745 tot 1757

Op 19 juli 1721 werd Jan Betlehem te Bleiswijk geboren als oudste zoon van Hendrik Betlehem en Cornelia Ouwejan.

Als jong volwassene ontmoette hij Maria Jans Bakker uit Bleiswijk en het was liefde op het eerste gezicht. Die liefde voor elkaar was zo heftig dat Maria plotseling zwanger bleek en het zou een schande voor de familie zijn wanneer het uit zou komen. Ze verhuisden daarom naar Langeraar waar op 8 januari 1744 hun zoontje Jan ter wereld kwam. Nadat Maria weer hersteld was van de bevalling trouwde het stel eind maart van dat jaar in haar geboorteplaats Bleiswijk. Na hun trouwen bleven ze in Langeraar wonen maar kwamen ze steeds vaker en langer bij zijn ouders in Berkel in het huis naast de grutterij zodat Jan het gruttersvak van zijn vader kon leren om het bedrijf later over te nemen. In akten wordt Jan dan ook betiteld als "...aankomend eigenaar... afkomstig uit Langeraar maar steeds vaker in Berkel".

Op 6 mei 1745 verhuisden zijn ouders en runde hij voortaan de grutterij met zijn gezin. Zelf kocht hij ook een huis, gelegen in het Noordeinde, niet om er zelf te wonen maar om het te verhuren.²¹⁶ De volgende dag had Jan weer een afspraak met de dorpssecretaris. Samen met Jan Hogerwerf en Aaltje Starreveld kwam hij overeen dat hij een poort mocht maken in de schutting tussen de grutterij en het erf van de vrouw van Jan Zaakjes en er een voetpad mocht aanleggen over de tuin. Enkele maanden daarvoor had Jan het secreet van zijn burens verplaatst en gerepareerd. In het recht van overpad werd bepaald dat Jan Betlehem wel de poort moest betalen en onderhouden maar de schutting niet, die kosten bleven gewoon voor de eigenaar.²¹⁷

Het gezin van Jan en Marijtje zoals Maria wel genoemd werd, was niet veel geluk beschoren. Hun eerste kind overleed al na enkele maanden, het tweede kind werd eind december 1745 dood geboren. Maar daarmee was het leed nog niet geleden want op 20 februari 1746 overleed Marijtje zelf en werd ze in de kerk begraven. Op 7 augustus van datzelfde jaar, hertrouwde Jan met Maria Cornelis van der Tol en negen maanden later werd hun dochter Margaretha geboren. In de jaren die daarop volgden bloeide de grutterij gezien de rekeningen van leveranties die her en der tussen oude archiefstukken zijn aangetroffen. Meestal betreft het onbetaalde rekeningen van geleverde grutterswaren die tevoorschijn komen uit boedelverdelingen. Bij het opmaken van de boedel werd een lijst van schuldeisers opgesteld en in die volgorde werden de schulden voldaan totdat het geld op was. Grutters stonden zo vaak ergens onder aan de lijst met de consequentie dat er geen uitbetaling meer kon geschieden, dat de Staten van Holland hieraan te pas moesten komen. Er was daarom in 1735 een ordonnantie uitgevaardigd die bepaalde dat grutters "...het recht op praeferentie..." kregen voor tenminste een derde van het verschuldigde bedrag. Andersom gebeurde natuurlijk ook: zo bevat de boedel van timmerman Willem Gijsbrechts Dersjant een rekening uit 1746 aan Jan Betlehem voor het timmeren van een plantenkas.²¹⁸

<i>Op den 24e dito Jan Betlehem ick gewrocht</i>	
<i>1 1/2 dagh op ijge kost om een broijbak te maecke in den thuijn</i>	<i>2-6-0</i>
<i>en geleverd daer aen</i>	
<i>1 grij dubb lat 16 voet</i>	<i>0-4-0</i>
<i>3 voet grij rubbe 2 a 3 duij 3 voet grij 1 1/2 deel</i>	<i>0-5-0</i>
<i>en 32 enk spijkers</i>	<i>0-2-0</i>
<i>dito gehaelt 4 grij dubb latte 16 voet</i>	<i>0-16-0</i>
	<i>f. 4-3-0</i>

Zo'n "broijbak" was een soort broeikas en diende om zaailingen in op te kweken. In de winter werden ze tegen de vorst te beschermd met behulp van rieten matten. Naast een moestuin en land voor het paard hadden Jan en Maria ook een boomgaard voor fruit en een elstakker voor brandhout achter de grutterij. Voor de rust op zondag hadden ze zelfs een prieeltje op de elstakker staan.

Na drie jaar was het dan eindelijk zo ver: op 25 mei 1748 vond de officiële overdracht van de grutterij van vader op zoon plaats. Hiervoor nam Jan dan wel zijn vaders hypotheek van 3000 gulden over, die nog restte van de koop van Boudewijn Berkel, maar de zaak was nu volledig van hem.²¹⁹ Zijn vader verwierf voortaan alleen nog inkomsten uit de herberg en zijn werkzaamheden als gaarder. Naast zijn werkzaamheden als grutter werd Jan net als zijn vader verkozen tot een van de gezworenen van het dorp. Niet alleen door zijn vak had hij enig aanzien verworven maar ook door zijn steeds weer groeiende bezit. Regelmatig kocht en verkocht hij samen met zijn vader en zijn zwager Jan Figeer stukken land in het ambacht Berkel. Op 4 februari 1757 stelden zij zich borg voor 12.000 gulden ten behoeve van hun (schoon)vader Hendrik Betlehem.²²⁰ De handtekening

De Grutterswinkel, een schilderij van W. van Mieris (1662 - 1747)

die Jan onder aan de akte zette zou zijn laatste zijn. Enkele dagen later trof hem een ernstig ongeluk dat hij met de dood moest bekopen. Wat er gebeurd is vermelden de archieven helaas niet, maar Jan was slechts 35 jaar oud toen hij op 9 februari werd begraven.

Ongetwijfeld was het een grote klap voor Maria en haar dochter, maar na een periode van rouw moest er uiteindelijk toch brood op de plank blijven komen en zetten ze het gruttersbedrijf voort. Maria en Jan waren destijds in gemeenschap van goederen getrouwd. In de lijst van goederen van wijlen haar echtgenoot die voor de successie werd opgemaakt staat dan ook dat ze steeds voor de helft wordt aangeslagen. De lijst bevat de grutterij, het huis en het erf met de hypotheek die erop rustte. Verder werden genoemd de tuin en de schuur achter het erf, 13 stukken land in Berkel en Rodenrijs waaronder "Kostverloren" en nog 8 stukken land in Pijnacker waaronder een met een boerderij. De totale waarde van het onroerend goed kwam neer op een bedrag van 10.714 gulden waarvan ze over de helft belasting moest betalen.²²¹ Maria hertrouwde vier jaar later in 1761 met Klaas van Winkel uit Rotterdam met wie ze na de verkoop van de grutterij naar Rotterdam verhuisde.

Matthijs Vrankensteijn

grutter van 1761 tot 1771

De verkoop van de grutterij in 1761 werd zoals dat toen gebruikelijk was, geleid door de echtgenoot van de eigenares die het verkocht voor een bedrag van 9900 gulden. De tuin en de schuur achter het erf, nog een perceel land aan de zuidzijde van het dorp, een stuk land genaamd Kostverloren, plus twee partijen land in Swemcoop en twee in het Noordeinde waren bij de verkoop inbegrepen. Bij het onroerend goed behoorde ook het gruttersgereedschap, de koets, de paardenkar en paardenslee en soortgelijke zaken.²²²

De koper Thijs Vrankensteijn was geboren in Schipluiden en (nederduits) gereformeerd gedoopt op 28 februari 1719. Hij was de zoon van Leendert, een baksteenhandelaar met aandelen in een steenfabriek in Ouderkerk aan de IJssel. Als steenkopers leverden zijn vader en zijn tante Lijsbeth bakstenen aan diverse dorpen in de wijde omtrek. Het polderbestuur van Berkel nam vanaf de jaren veertig van de achttiende eeuw geregeld grote partijen af van de steenkopersfamilie uit Schipluiden. Zo moet Thijs hebben vernomen dat de grutterij in Berkel en Rodenrijs te koop werd aangeboden.²²³ Toen Thijs de grutterij kocht was hij al getrouwd met Anna Trouwborst. Hun eerste zoon Leonardus (30-01-1763) werd genoemd naar de vader van Thijs. Hun tweede kind (15-01-1764) was wederom een zoontje, Pieter genaamd. De kleine Pieter overleed al na 10 weken. Precies een jaar later werd hun derde kindje geboren. Op 23 januari 1765 kwam de kleine Anna ter wereld. Maar de bevalling was zwaar en moeizaam geweest en werd de moeder fataal. Ze overleed in het kraambed, slechts 31 jaar oud.

Maar het leven ging door, grootvader Leendert Vrankensteijn kwam in huis wonen om voor zijn kleinkinderen te zorgen terwijl Thijs het bedrijf runde. Zijn grutterswaren vonden niet alleen in Berkel en Rodenrijs gretig aftrek maar met name ook in Bergschenhoek en in Bleiswijk. Totdat de Staten van Holland in 1769 roet in het eten gooiden door een ordonnantie uit te schrijven over het "ventjaagen" van grutterswaren. De nieuwe ordonnantie verbood grutters voortaan hun boekweitmeel, grutten, gort of andere grutterswaren bij de klanten in een ander dorp thuis te brengen op straffe van 300 gulden per overtreding.²²⁴ Thijs die hierdoor een deel van zijn inkomstenbron zag wegvallen besloot het dorpsbestuur van Bleiswijk om dispensatie te vragen. Hij schreef aan de edele achtbare heren schout en ambachtsbewaarders van Bleiswijk dat hij en zijn voorgangers al sinds mensenheugenis "...de gemaale graanspecie van boekwitten, meel, grutten, Gort, of andere waaren tot de Grutters neeringe behoorende, met hun eijge rij- of vaartuijgen, aan de in en opgezeetenen binnen dezen ambagte van Blijswijk op zekere dagen na hun beste convenientie, thuijs te brengen of doen thuijs brengen". Omdat er in Bleiswijk geen grutterij was en geen grutterswinkel, was het voor de inwoners van Bleiswijk erg moeilijk om aan grutterswaren te komen. Zeker omdat venters sommige huizen niet per schip konden bereiken. Thijs toonde zich erg betrokken met de vele armlastige Bleiswijkers "...welke niets anders hebben dan een allersoberst bestaan, uijt hun dagelijxen arbeit te halen, en overzulx zig van grutters waaren tot hun behoeften verder of anders niet kunnen kopen..."

Hij had zo te doen met de Bleiswijkers dat hij zijn grutterswaren zelfs op crediet verstrekke. Maar het mocht niet baten. Schout en ambachtsbewaarders legden het verzoekschrift voor aan de heer van Bleiswijk, Isaac van Alphen, die het terstond afwees. Blijkbaar kwam Thijs regelmatig bij zijn vele klanten in Bleiswijk, anders had hij vast niet zoveel moeite gedaan om zijn vergunning te behouden.²²⁵ Waar zijn grutterswaren uit bestonden hadden we voor een deel al in het bovenstaande gelezen. Wat de overige grutterswaren inhielden vinden we in diverse rekeningen die bewaard zijn gebleven. In een uitgebreide rekening over het jaar 1767 aan Cornelis Versijden, staan naast gort en meel ook witte bonen, witte erwten, varkensvoer, grofmeel en kennipzaad vermeld.²²⁶

PUBLICATIE.

DE Staten van Holland en Westvriesland; Allen den geenen die deese sullen sien of hooren leesen / salut; Doen te weten: Alsoo Wy in erbaaring gekoomen sijn / dat / niet teegenstaande Onse Ordes teegen de Ventjaageryen gestelt / eenige baatsoekende Menschen onderneemen / bysonder omtrent de gemaale Graanspecien of Gutteres Waaren / bedekte Ventjaageryen te pleegen / onder boozgeeben / dat sy niet anders doen / dan deselve Waaren / die by hun gekogt sijn / aan de koopers t'huys bzingen of doen t'huys bzingen; en alsoo de boozs Handel alleen is strekkende om Onse Ordes teegen het Ventjaagen gestelt te eludeeren.

SOO IS'T, dat Wy / om daar teegen te boozsien / goedgebonden hebben te verbieden en te interdiceren / gelijk Wy verbieden en interdiceren by deese / dat geen Gutteres soo in de Steeden als ten platten Lande eenig Boekweitmeel / Guttien / Gort of andere Waaren tot de Gutteres Neering gehoorende / sullen moogen t'huys bzingen of doen t'huys bzingen / anders als met de ordinaris Markt- of Veerschuuten en Vragtwaagengs / op de verbeurte van de boozs Waaren een boete van drie honderd guldens.

En op dat niemand hier van eenige ignorantie soude kunnen pretenderen / soo begeren Wy / dat deese alomme gepubliceert en geaffigeert sal worden daar het behoort en te geschieden gebruykelyk is.

Gedaan in den Hage onder het Klein Zegel van den Lande den 11 Maart 1769.

Onder stont /
Ter Ordonnantie van
de Staaten.
Was geteckent /
C. Closterbooke.

I N 'S G R A V E N H A G E,
By ISAAC SCHELTUS, ordinaris Drukker van de Edele
Groot Mogende Heeren Staaten van Holland en Westvriesland. Anno 1769.
Met Privilegie.

Grootvader Leendert stierf in 1769 waarmee de opvoeding van de kinderen weer op zijn zoon neerkwam. Thijs overleed zelf in de leeftijd van 66 jaar op 2 oktober 1776. De begrafenis volgde een week later op 9 oktober in de duurdere klasse van 30 gulden. Onder klokgelui werd hij in de kerk naast zijn vader begraven binnen het hekje ten noorden van de preekstoel. Op zijn kist lag het beste doodskleed. Zijn minderjarige kinderen werden bijgestaan door hun ooms en voogden Jan Trouwborst, schout van Hendrik Ido Ambacht, Pieter van den Bosch, metselaarsbaas te Schipluiden, Leendert van der Burg, molenmaker en hun tantes Martha en Maria. In de Staat en Inventaris die na Thijs' dood is opgemaakt komen maar liefst 22 percelen onroerend goed voor. Naast de grutterij zijn nog een aantal landerijen vermeld, niet alleen in het ambacht Berkel maar ook ver daarbuiten zoals in Pijnacker, Lekkerkerk, Berkenwoude en Dordrecht. Op sommige van die landerijen stonden huizen of turfschuren. Hij bezat zelfs 1/18 deel van een steenfabriek met bijbehorende werf, huizen en paarden in Ouderkerk aan de IJssel.²²⁷ Zoon Leonardus zou op 3 oktober 1784 met Ingetje Waltman uit Zegwaart trouwen. Of hij na zijn vaders overlijden nog in de Berkelse grutterij heeft gewerkt is niet bekend, maar in navolging van zijn vader runde hij de grutterij in de Zoetermeerse Dorpsstraat van 1788 tot 1791.

Na zijn dood werden de roerende en onroerende goederen van Matthijs Vrankesteijn beschreven en getaxeerd om apart te worden geveild. De veiling van de roerende goederen vond plaats in het rechthuis en nam vijf dagen in beslag. De onroerende goederen hadden maar liefst 14.261 gulden opgebracht.²²⁸

Een greep uit de vele goederen:

<i>een loper van arreslee</i>	5:17:-
<i>een paardeslee</i>	6:5:-
<i>een vaartuijg of bok</i>	8:10:-
<i>een chaise</i>	40:-:-
<i>een koebeest</i>	94:-:-
<i>acht schapen</i>	61:-:-
<i>drie paarden</i>	<i>resp f 49:-:- f. 61:-:- f. 150:-:-</i>
<i>een slijpsteen + toebehoren</i>	2:8:-
<i>een kopere ketel</i>	4:10:-
<i>een keulse boterpot en koker</i>	1:-:-
<i>een blauw gewatteerde mooie vrouwe japon</i>	38:-:-
<i>een vrouwe zije japon</i>	15:10:-
<i>een zegroene gestrikte rok</i>	7:10:-
<i>een loot couleerde mansrok</i>	6:11:-
<i>ses trijpte stoelkussens</i>	8:5:-
<i>een kopere koffijkan met drie kranen</i>	4:6:-
<i>elf japanse borden</i>	6:6:-
<i>ses geamailleerde chocolaatkoppen</i>	1:9:-
<i>een kerkboek met zilveren slooten, op vier hoeken beslagen met een zilveren ketting der aan voor 9:-:- maar opgehouden voor</i>	1:10:-
<i>6 damast servetten</i>	3:6:-
<i>Een wiegbeddetje en 9 kleertjes</i>	3:8:-
<i>Een groene boogspiegel met een bruijne lijst</i>	19:5:-
<i>Wijnromers en bierglazen</i>	1:4:-

Cornelis Huijzers

grutter van 1777 tot 1785

De grutterij van Matthijs kwam samen met het huis, het land aan de zuidwestzijde van het dorp en het perceel "Kostverloren" in de veiling. Het gruttersgereedschap moest ook worden overgenomen, dit bestond onder andere uit:

13 handzeeven in soorten
vier grutkuijpen
een maal grut kist
een taafel en toebehooren
twee losse trapjes
een kistje
een handboom of koevoet
een boekweijtbak
eenige leedige zakken, alle de maaten
eestkleedt
drie meel en grutbakken
een toonbank
twee boekweijtschoppen
Gelijk meede de grutwaagen met de twee daar aan sijnde tuijgen en hoofdstellen

De twee zwartbonte merries die de grutmolen aandreven moesten apart worden gekocht voor 275 gulden en als derde voorwaarde gold dat de koper het nog aanwezige meel, grutten, gort en verdere grutterswaren zou moeten kopen voor het bedrag dat op de kwitanties stond vermeld. Verder moesten de lasten over 1776 nog worden betaald en diende de koper rekening te houden met een aantal belastingen zoals de jaarlijkse verpondingen, Molen- en Sluisgelden, het Munnikengeld, de Banwerken (het onderhoud van wegen en wateringen) en het Havergeld. Op 23 en 24 december 1776 vond de veiling plaats in het rechthuis van Berkel en Rodenrijs. De inzet begon met een som van 8000 gulden waarna bod na bod elkaar volgden. De grutterij met het zo goed als nieuwe sterk doortimmerde huis, het land en het schuithuis vielen erg goed in de smaak bij de aspirant kopers. Het uiteindelijke bod kwam van Cornelis Huijzers en werd afgeslagen op een bedrag van maar liefst 11.420 gulden.²²⁹

Cornelis Huijzers was afkomstig uit Klundert (toen nog Holland) en getrouwd met Geertrui Spoor. Daarna hadden ze nog in Bergschenhoek gewoond en daar was hun zoon Johannes gedoopt. In 1784 zou deze er nog een broertje bij krijgen die Bastiaan werd genoemd. Cornelis wilde de grutterij graag uitbreiden met een chocoladefabriek. Tot ver in de achttiende eeuw waren chocoladmolens hoofdzakelijk in Zeeland te vinden. Hun producten bestond uit blokjes en tabletten chocolade, die nog hun volledige vetgehalte bezaten. Ze werden verkocht aan "chocolaadmakers" en winkeliers maar ook aan particulieren, die er chocoladedrank of -koekjes van maakten. In 1783 verzocht hij de ambachtsheer om toestemming om een chocoladefabriek te bouwen. Herman van Hees ging op 1 december van dat jaar akkoord met het verzoek en gaf hem ook het alleenrecht om een dergelijke fabriek op te richten en chocolade te verkopen.²³⁰ Toch is het er allemaal niet van gekomen. Zijn plannen veranderden drastisch en na bijna tien jaar grutten, liet hij op 14 september 1785 de hele boel veilen. Volgens de beschrijving van het perceel was de grutterswoning enkele jaren geleden voor een groot deel opnieuw opgebouwd en was de grutterij nog in zeer goede staat. Dit te samen met de ruime paardenstal, schuren, tuin en tuinhuis en de overige stukken land waaronder "Kostverloren" werd gekocht

door Jan van der Helm voor een bedrag van 13.100 gulden.²³¹ Op 27 oktober vond de overdracht plaats, waarna Cornelis als "...gewesen grutter ..." de gaarder der Gemeenlandsmiddelen, Pieter Fasiële, machtigde om zijn zaken af te handelen. Er stonden namelijk nogal wat openstaande kwitanties uit voor het leveren van meel, grutten en andere grutterswaren.²³²

Jan van der Helm grutter van 1785 tot 1792

Jan Van der Helm

In de jaren daarna volgden de grutters elkaar in een rap tempo op. Jan van der Helm was op 5 oktober 1783 met de Berkelse Maria Kerkhof getrouwd. Het pasgetrouwde stel woonde nog niet in Berkel want tijdens het opmaken van hun testament in 1784 wordt als woonplaats Rotterdam vermeld.²³³ Ze zijn pas in Berkel en Rodenrijs gaan wonen nadat Jan de grutterij had gekocht. Hoewel de zaken in het bedrijf goed gingen, ze kochten immers land als belegging, verkochten ze de grutterij en toebehoren al na zeven jaar om rijtuigen te gaan verhuren. Jan en Maria bleven in Berkel en Rodenrijs wonen, waar ze op 14 september 1794 hun zoon Arij kregen, waarna Catharina Maria (1-2-1797), Adriana (17-15-1801 en Arij (24-12-1804) nog volgden. In 1802 had Jan de helften van twee verschillende twee onder een kap woningen in zijn bezit, een in het dorp en de ander aan de Klapwijkseweg.²³⁴ Hij wilde de resterende helften nu ook gaan kopen en leende hiervoor een bedrag van 3000 gulden. Als onderpand gebruikte hij onder andere een tweetal obligaties, uitgegeven door de Staten van Holland en van West Friesland daterend uit 1702 en 1709.²³⁵ Jan van der overleed in de leeftijd van 55 jaar op 11 juni 1814.

De Kerkstraat omstreeks 1793

Arij Koster grutter in 1792

Deze Arij Koster is zo kort grutter geweest dat hij nagenoeg geen gegevens heeft nagelaten in de archieven. Op 2 mei 1792 nam hij de grutterij met toebehoren over van Jan van der Helm voor een bedrag van zesduizend gulden plus de lopende hypotheek van 4500 gulden.²³⁶ In oktober van dat zelfde jaar deed hij de grutterij weer van de hand, nu voor het luttel bedrag van 2800 gulden plus de hypotheek van 4500 gulden. Het gruttersvak was niet voor hem weggelegd en dat had hij binnen het jaar al bekeken. Kennelijk wilde hij de grutterij zo graag verkopen dat hij er maar liefst 1300 gulden bij inschoot toen hij het bedrijf aan Jan van der Loos verkocht.²³⁷ Hij kon zelfs zijn knecht Jan Justus niet meer betalen want die klaagde hem later aan vanwege achterstallig loon van 33 gulden en acht stuivers.²³⁸ Bij de verkoop behoorde ook de inboedel maar Jan van der Loos had niet alles overgenomen. Het wagentje met vier wielen, een kruiwagen, een beslagen schop en twee korenzakken bleven eigendom van Arij en die wilde zijn spullen dan ook terug. Ook had Arij nog 43 gulden en 19 stuivers tegoed van Jan van der Loos vanwege de overgenomen inboedel, daarom had hij bij wijze van borg het eestkleed waar de grutten op werden gedroogd achtergehouden. Jan weigerde het resterende bedrag te betalen en zo het kwam tot een rechtszaak.

Op 10 december hoorden de gezworenen beide partijen aan. Arij beloofde het oude eestkleed weer terug te geven wanneer Jan de spullen terug gaf, het resterende bedrag en de kosten van de rechtszaak zou betalen. Maar Jan ging hiermee niet akkoord, hij verklaarde dit pas te doen wanneer Arij de verponding van januari tot oktober zou betalen. In die periode was Arij immers eigenaar van de grutterij en niet hij. De gezworenen beslisten dat Arij zowel de kosten als de verponding moest betalen. Voorts moest hij het eestkleed teruggeven voordat hij zijn goederen terug zou krijgen en aldus geschiedde.²³⁹

Johannes van der Loos grutter van 1792 tot 1797

Johannis Van der Loos

Jan van der Loos was al getrouwd met Maria Weerling toen hij in 1792 de Berkelse grutterij kocht. Zij kregen hier drie dochters: Maria Johanna (03-11-1793), Helena Johanna (04-01-1795) en Dina (03-03-1797), de laatste zou maar zestien weken oud worden.

Hoewel Johannes de grutterij niet lang heeft bezeten komt hij relatief vaak voor in de oude archieven en met name in de rechtspraakverslagen. Het leveren van grutterswaren bracht het risico met zich mee dat klanten zoals Dirk van der Feen die hij meel en grutten had geleverd, niet betaalden of beweerden te weinig te hebben ontvangen.²⁴⁰ Maar ook leveranciers konden moeilijk doen. Pieter Tas, landbouwer in Bergschenhoek, had nog een grote som geld van hem tegoed en sleepte hem op 13 juli 1795 voor het gerecht. Voor een levering van honderd mud haver in maart van hetzelfde jaar zou hij 598 gulden krijgen waarvan Johannes samen met een collega grutter uit Schiedam, Pieter Engelbrecht, slechts 548 gulden had betaald. Pieter kwam dus nog 50 gulden tekort. Bovendien was er tijdens het wegen van de zakken met haver voor 3 gulden en achttien stuivers teveel in de zakken gegaan die ook nog afgerekend moest worden. Maar dat was nog niet alles. Johannes had zijn oude zwarte merrie, die in de grutmolen had gewerkt, bij hem ingeruild voor een jongere. Natuurlijk moest er wel worden bijbetaald: 125 gulden en dat maakte tezamen een verschuldigd bedrag van 178 gulden en 18 stuivers. De zaak werd verdaagd tot de 10e augustus zodat Pieter Tas zijn aantekenboekje kon overhandigen waarin de

levering beschreven stond. Iedereen die diensten leverde, of die nou winkelier, dokter of grutter was, hield een dergelijk aantekenboekje bij voor zijn persoonlijke administratie. Alles wat daarin was vermeld gold tevens als juridisch bewijsmateriaal. De grutter moest na de overhandiging van het boekje dus betalen...²⁴¹

Al dat zaken doen werd hem misschien wel teveel. Zijn liefde voor het vak woog niet op tegen de financiële besommeringen en hij besloot de zaak te verkopen. Maar waar vond je zo gauw een koper? Zijn dochters waren nog te jong om voor een geschikte schoonzoon te zorgen. De enige manier om de grutterij aan de man te brengen was door middel van een veiling. Zo werd op 22 september 1796 "...een hegt sterk weldoortimmert en binnen weijnig jaaren meerendeels nieuw opgebouwd huijs en erve..." ter veiling gebracht met een in goede staat zijnde grutterij, ruime paardenstal, schuur, tuin en tuinhuis en diverse stukken land. Voor de duidelijkheid stond erbij vermeld dat de grutterij al jaren met succes werkzaam was. Het huis met de grutterij is samen met drie percelen land na verscheidene malen opbieden verkocht aan Krijn van Vliet uit Nootdorp voor 8160 gulden, plus de resterende hypotheek van 4000 gulden die Johannes had afgesloten met Pieter van der Valk.²⁴²

Krijn van Vliet

grutter van 1797 tot 1807

Twee weken na de veiling van het huis en de grutterij in het dorp van Berkel en Rodenrijs trouwde Krijn van Vliet met Neeltje Dobben te Nootdorp op 8 oktober 1797. Op 8 november verhuisden ze naar Berkel en tekende Krijn het officiële koopcontract. Toen Neeltje in januari daarop zwanger bleek te zijn lieten ze hun testament op de langstlevende opmaken.²⁴³ Precies negen maanden later, op 14 oktober 1798 kwam hun eerste kindje genaamd Martinus ter wereld. Het tweede kindje mocht het levenslicht niet aanschouwen, Krijn gaf zijn doodgeboren kindje aan op 31 september 1800. Vier jaar zou het nog duren voordat er een derde kindje werd geboren. Ook ditmaal was het een zoon, Jacob genoemd (09-09-1804).

Het gruttersbedrijf met Jan van Vliet als knecht, heeft onder de leiding van Krijn weinig tegenslag gehad als we van de archieven uit kunnen gaan. Het ontbreken van zijn naam in de oude stukken kan natuurlijk ook op louter toeval berusten. In elk geval heeft hij geen problemen gehad met het afrekenen van ontvangen of geleverde grutterswaren, anders hadden we dat wel in de verslagen van de Berkelse rechtbank kunnen lezen. Onder de spaarzame transacties die we van hem vinden is de koop en twee jaar later de verkoop van een huis op de hoek van de Kerkstraat en de Herenstraat.²⁴⁴ Toch hield hij het na 10 jaar grutten wel voor gezien. Krijn verkocht het bedrijf en verhuisde met zijn gezin terug naar Nootdorp waar hij uiteindelijk op 22 februari 1839 is overleden.

Ewoud van Santen

grutter van 1807 tot 1815

Toen Ewoud van Santen op 24 juli 1807 de grutterij van Krijn van Vliet kocht was hij al getrouwd met Neeltje Batelaan. Ook waren er in Berkel en Rodenrijs kinderen van hen geboren: Cornelis (27-10-1805) die al binnen een jaar stierf en een tweede zoon Cornelis, geboren op 25 januari 1807. Bij de koop van de grutterij behoorde wederom het huis met het erf, de tuin en het tuinhuis, het verdere getimmerte (gebouwen) en de percelen land, water en rietboord. Het geheel ging van eigenaar over voor slechts 7000 gulden.²⁴⁵

We komen Ewoud daarna nog maar sporadisch tegen in de archieven. Een enkele keer vinden we zijn naam als koper zoals tijdens een boedelveiling waar hij een harp, een bierstel, drie schilderijtjes en een eiken lessenaar kocht of tijdens aankoop van onroerend goed. Op 30 oktober 1811 sloot hij een lening af bij Krijn van Vliet om pas veel later een tuin en een boomgaard bij de grutterij te kopen.²⁴⁶ Een goed jaar later verhuisde hij naar een ander huis in de Herenstraat nadat hij in zijn knecht Jan Kalvelage een goede opvolger had gevonden voor de grutterij. Na twee maanden was het zo ver en verkocht hij de grutterij met toebehoren op 2 mei 1815. In januari van het volgende jaar verhuisden Ewoud en zijn vrouw uit het dorp.

Een gortpan is speciaal bedoeld voor het koken van boekweit. Kenmerkend is de dekselrand zodat de pan goed kon worden afgesloten.

Jan Kalvelage jr.

grutter van 1815 tot 1824

Jan woonde en werkte al in de grutterij toen hij deze als tweeëntwintigjarige knaap op 2 mei 1815 kocht. Zijn leermeester Ewoud was toch al verhuisd en dus kon Jan het huis meteen betrekken. Voor de koop van de grutterij moest Jan de schuld van 5500 gulden overnemen die Ewoud nog had staan bij Krijn van Vliet plus een bedrag van 500 gulden contant. Het totaalbedrag kwam neer op 6000 gulden.²⁴⁷ Dat de grutterij goedkoper werd lag niet aan de staat van het bedrijf. Tijdens zijn ronde door Zuid Holland beschreef de inspecteur van het kadaster omstreeks 1823 dat de grutterij "...in eene bloeiende staat..." verkeerde. Jan hield het gebouw in goede staat door veel onderhoud te plegen.

In de grutterij liep het paard zijn rondjes om de as. Het arme dier was geblinddoekt omdat het anders dol zou worden maar gelukkig werd het regelmatig afgewisseld door een ander paard. De grutsteen brak de boekweit en het resultaat ging via verschillende zeven in aparte bakken zodat de korrels per grootte werden gesorteerd. Het was nu zaak voor de grutter om aan de vraag van de klant te voldoen. Sommige klanten wensten grove korrels voor de gortenpap, andere weer fijnere voor griesmeel. Tussen de maalstenen werden de korrels tenslotte vermalen tot meel om koeken van te bakken.²⁴⁸ Een rijmpje op een houtsnede van H. Numan uit 1828 geeft het werk weer:

*Grutter! maal en buil de granen,
Zift ze tot een elks gerijf,
Blijf het mensdrom altijd nuttig,
Door uw over schoon bedrijf.*

*Laat uw paardje lustig loopen,
Rond het kunstrijk molenrad,
Kneus en zuiver dus de specie,
Die de wan in zich bevat*

*Dan verschaft gij meel en grutten,
Die gezond en voedzaam zijn.
Maal uw waren dan, o grutter!
Zuiver, eetbaar, schoon en fijn!*

Jan Kalvelage verkocht na bijna tien jaar zijn huis en de grutterij met de landerijen aan Jacob Rodenburg uit Overschie.

Op deze gravure van Jan en Caspar Luijken uit 1694 is te zien hoe het paard de molen aandrijft

Jacob Rodenburg

grutter van 1824 tot 1856

Jacob Rodenburg

Jacob Rodenburg werd geboren op 7 augustus 1797 als zoon van Anthonie en Alida Rodenburg. Het gezin woonde en werkte in Overschie. Op 5 maart 1824 kocht Jacob de Berkelse grutterij van Jan Kalvelage. De koop werd gesloten voor een bedrag van f.5000,— waarvan f.1500,— in klinkende munt. Naast de grutterij kocht Jacob ook het huis, erf, tuin en een aantal stukken land.²⁴⁹ Twee jaar later, op 23 april 1826, huwde hij Jannetje Molenaar, een Berkelse boerendochter. De komst van hun eerste zoon Anthonie (24-11-1826) liet niet lang op zich wachten. Hun tweede zoon, Cornelis(12-5-1828), stierf al snel na zijn geboorte, vandaar dat hun derde zoon op 17 januari 1834 wederom Cornelis werd genoemd. In het gezin zijn nog vijf kinderen geboren waarvan er nog twee al zeer jong stierven. Omdat Jacob de enig overgebleven zoon was uit het gezin van zijn ouders werd hij vrijgesteld van militaire dienst. Wel heeft men zijn uiterlijke kenmerken vastgelegd: blauwe ogen en bruin haar, lengte 1 meter 50, een rond voorhoofd, een gewone mond en een ronde kin.²⁵⁰

Toen Jacob het gruttersbedrijf kocht nam hij daarbij ook de resterende hypotheek over van 3500 gulden ten behoeve van Krijn van Vliet. Dit was de hypotheek die Ewoud van Santen, de voorganger van Jan Kalvelage, had afgesloten tijdens zijn aankoop van de grutterij in 1807.

In 1832 was deze schuld nog steeds niet afgelost. Om deze schuld af te kopen vroeg Jacob zijn oom Abraham uit Overschie een bedrag van 4000 gulden te leen. Abraham ging hiermee akkoord maar dan moest hij wel beloven dat hij het bedrijf zou verzekeren, goed onderhouden en repareren wanneer dat nodig was. Op die manier bleef het zijn waarde als onderpand behouden. Mede daarom mocht Jacob het gruttersbedrijf ook niet zomaar zonder zijn toestemming verhuren.²⁵¹

Jacob werkte overigens niet in zijn eentje in de grutterij maar had twee knechten in dienst. De ene, Pieter Biemond kwam uit het dorp en de andere, Wouter van der Spek uit Pijnacker. Nadat Pieter naar Boskoop verhuisde kwam Huibert Alleman voor hem in de plaats. Echtgenote Jannetje werd in de huishouding geholpen door haar dienstmaagd Jannetje Haasterveld en later door Ingetje Lis en Sijtje Groen.

Cornelis Rodenburg

grutter van 1856 tot 1867

C. Rodenburg

Toen Jacob op 2 november 1856 overleed nam zijn weduwe Jannetje Molenaar als langstlevende het gruttersbedrijf over. Haar oudste zoon Anthonie, die in 1850 was getrouwd met Maria Filleskes, leidde de bedrijfsvoering en werd daarbij geholpen door zijn jongere broer Cornelis. Na vier jaar besloot Antonie als winkelier verder te gaan. Zijn broer Cornelis nam daarop het huis en de grutterij van zijn moeder over. De koop werd gesloten voor 7300 gulden op 17 april 1860.²⁵² In datzelfde jaar trouwde hij met Anna Maria van Waning uit Bleiswijk. Hun dochter Anna Maria Jacoba werd in 1863 geboren, drie jaar later kwam Jannetje ter wereld.²⁵³

Cornelis Rodenburg liet in 1864 de oude grutterij afbreken om op diezelfde plek een moderne houten grutterij te bouwen die hij "De Nijverheid" noemde.²⁵⁴ Het oude vertrouwde paard dat de gruttersmolen voorheen altijd moest aandrijven werd vervangen door een stoommachine van 6 pk. Hij richtte de maalderij zo in dat er ook granen gemalen konden worden. Van nu af aan kon hij zich dus ook korenmolenaar noemen. Voor de stoomketel moest een stenen schoorsteen

worden gebouwd van 13 meter hoog. De omwonenden hadden hier geen bezwaar tegen mits deze alleen voor de gruttersfabriek zou worden gebruikt.²⁵⁵ Na zeven jaar de korenmolenaars- en gruttersnering te hebben uitgeoefend verkocht hij de grutterij op 30 november 1867 aan Arie Treurniet en verhuisde zelf met zijn gezin om zich als koopman te vestigen aan de Oostsingel in Delft. Daar werd in 1869 nog een dochter Cornelia Elizabeth geboren. Cornelis is jong gestorven, hij was pas 46 jaar oud op zijn sterfdag de 28e september 1880.

Het reclamebord dat van 1867 tot 1872 aan de gevel van de grutterij heeft gehangen

De familie Treurniet

grutters van 1867 tot 1913

A Treurniet

Vader Cornelis Treurniet maalde op de korenmolen van Overschie. Zijn oudste zoon Willem zette het bedrijf van zijn vader voort en ook zijn twee broers bleven in het vak. Toen Arie Treurniet op 24-jarige leeftijd de grutterij in Berkel en Rodenrijs van Cornelis Rodenburg kocht, kwam zijn negen jaar jongere broer Gerrit bij hem in dienst. Hij kreeg een dagloon van een gulden en werkte zes dagen in de week, wat gebruikelijk was in die tijd.²⁵⁶

Na verloop van tijd liep de teelt en consumptie van boekweit terug zodat het malen van graan steeds belangrijker werd. Maar met een stoommachientje van 6 pk was niet veel graan te malen. Arie besloot de zaken daarom groots aan te pakken. Op 17 maart 1871 diende hij een verzoek in bij de gemeente om naast zijn stoommachine een windmolen te mogen bouwen. De gemeente gaf hiervoor niet zomaar een vergunning maar bood eerst de omwonenden de mogelijkheid om hiertegen te protesteren. De burens waren echter zeer enthousiast want de stoommachine vormde toch maar een gevaar voor brand. Bovendien sloeg het roet neer op de bleekvelden in de omtrek en maakte de stoommachine veel te veel lawaai. Alleen de smid Hermanus van Zutphen van de smederij aan de overkant van de Herenstraat was tegen. Volgens hem kwam

De Herenstraat zag er omstreeks 1900 heel anders uit dan nu. Er stonden boerderijachtige huizen, bomen voor het raadhuis en de korenmolen van de grutterij torende hoog boven de daken uit

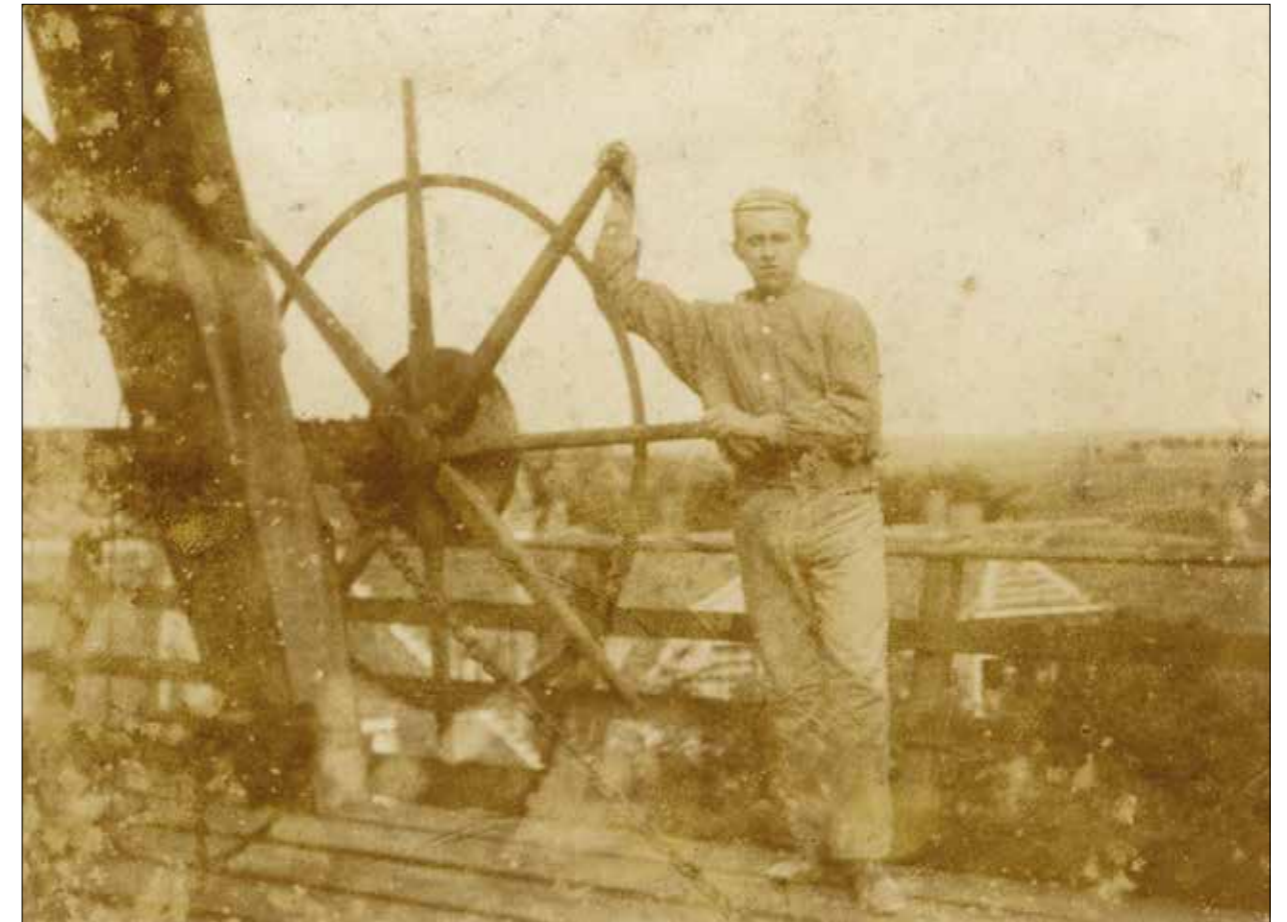
de molen veel te dicht bij de weg te staan en zouden de paarden die hij moest beslaan ervan schrikken. En wat te denken van de schade die zou kunnen ontstaan bij storm wanneer er iets met de molen gebeurde. Over schade gesproken: een houten molen was minstens zo brandgevaarlijk als een stoommachine, zei hij. De burens waren toch al niet blij met een stoommachine, dan zullen ze dat ook vast niet zijn met een windmolen! De gemeente wees zijn bezwaren van de hand en Arie mocht zijn molen laten bouwen.²⁵⁷ Volgens overlevering (er zijn geen gegevens van bewaard) is de molen gebouwd door de Kralingse molenmaker Groen. De stenen onderbouw van de molen is tegen de zes jaar daarvoor herbouwde grutterij gebouwd. De molen mocht niet te zwaar zijn in verband met het scheefzakken van de fundering, maar hij moest natuurlijk wel hoog genoeg worden om wind te vangen. De keuze viel daarom op een achtkante stellingmolen. De stenen onderbouw reikte tot het dak van de grutterij, de houten romp daarboven werd bekleed met planken. De roeden (wieken) hadden een lengte van ongeveer 20 meter waardoor een vermogen kon worden bereikt van 40 pk. Bij gunstige wind bereikte de molen een capaciteit van wel 10 mud per uur.

In de molen lagen twee grote koppels stenen. Een koppel met een doorsnede van 130 cm voor het malen van graan voor de bakker en een voor het malen van veevoeder. Daarnaast was er een kleiner koppel breekstenen aanwezig voor boekweit van de grutterij. Timmerman A. van der Drift en zijn knecht zorgden voor het jaarlijkse onderhoud van de molen en de grutterij. Zo verrichtte hij in 1886 diverse reparaties aan het bovenwiel en de bonkelaar van de molen, hij maakte een nieuwe gruttenbak en een droogstelling om boekweit te drogen.

Niek Treurniet en zijn knecht zijn de molenstenen aan het billen. Tijdens deze arbeidsintensieve klus scherpten ze met hamer en beitel de groeven in de maalstenen.

De familie Treurniet rond 1920.
staand: Cor, Anna, Agatha en Nico. zittend: ??, Arie, Pieterella, Pleuntje en een tante

Cor Treurniet op de omloop aan het kruiwiel van de stellingmolen

Arie Treurniet bracht in zijn beginjaren zijn grutterswaren rond met een hondenkar. Later reed hij elke zaterdag gekleed in een witte overjas, met paard en wagen naar Bergschenhoek, Bleiswijk, Pijnacker en Hillegersberg om de grutten, griesmeel, rijst, peulvruchten en andere levensmiddelen af te leveren.

In september 1872 trouwde hij met de eveneens nederlands hervormde Pieterella Cornelia van Dam uit Bergschenhoek. Het gezin werd gezegend met zes kinderen. Twee zonen, Nicolaas Christiaan (09-04-1875), Cornelis Arie (13-12-1878) en vier dochters Pleuntje (1873), Agatha Nicolasina (25-02-1881), Arina Cornelia Pieterella (19-09-1884) en Johanna Elizabeth Maria (24-12-1888). Geheel volgens de heersende religieuze opvattingen in die tijd achtte moeder Pieterella de naam "Nijverheid" veel te ijdel en liet het bedrijf omdopen in "De Hoop". De inmiddels 25-jarige broer Gerrit verhuisde in 1877 om zelf een korenmolen te gaan runnen en vestigde zich als molenaar van korenmolen "De Haas" in Benthuisen.

In 1923 was Arie Sr. een oude man wiens geheugen hem volledig in de steek had gelaten. Toen zijn vrouw Pieterella in dat jaar overleed, besloot de familie de klokken niet te laten luiden opdat Arie haar dood niet zou bemerken... Arie Treurniet overleed een jaar later op 19 maart 1924.

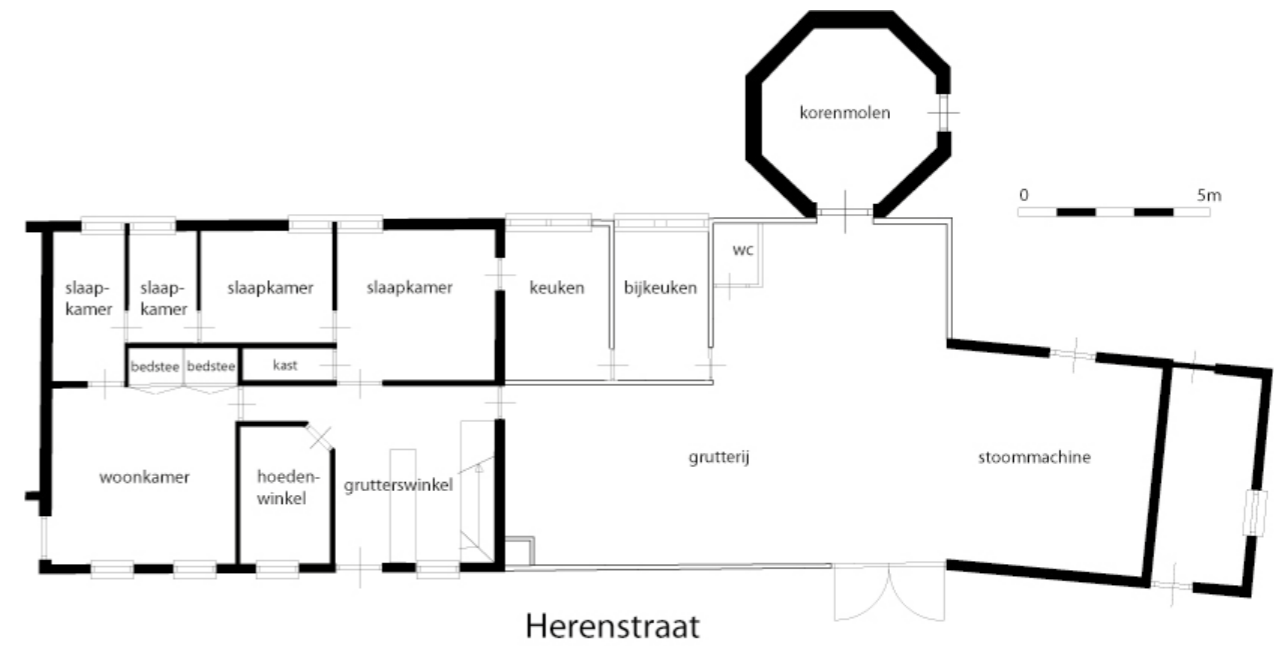

Een blik in de Herenstraat richting het Noordeinde omstreeks 1920. Rechts zien we de houten grutterij en vervolgens het stenen woonhuis van de grutter en zijn gezin

De omzet van de grutterij-maalderij bleef stijgen. De nadruk kwam echter steeds meer te liggen op het malen van graan en veevoeder. Om aan de vraag te kunnen blijven voldoen werd het 6 pk stoommachientje, dat voor noodgevallen nog altijd was blijven staan, vervangen door een stoomlocomobiel. Deze leverde genoeg energie om de molen te vervangen in tijden dat het niet waaide.

De zonen van Arie, Nico en Cor waren inmiddels oud genoeg om in het bedrijf mee te werken. Cor bediende voornamelijk de molen maar hij werd geveld door een TBC infectie en kon daarna niet meer meewerken in de stoffige ruimten van de maalderij. In 1910 besloot hij het molenaarsvak op te geven en een tuinderij te beginnen. Zijn broer Nico nam in 1912 het bedrijf van hun vader over. Hij was toen 37 jaar, ongehuwd en zou dit blijven tot aan zijn dood in 1965.

De landerijen rond Berkel en Rodenrijs werden steeds intensiever gebruikt voor de veeteelt en het verbouwen van graan. Het aanbod van te malen graan en de vraag naar veevoeder nam daarbij evenredig toe. In 1903 werd even verderop aan het begin van de Rodenrijseweg, toen de Brandschouwerij geheten, een maalderij annex graanpakhuis gebouwd. Hierin stond een zuig-gasmotor met een vermogen van 60 pk waardoor het nut van de korenmolen kwam te vervallen. In 1913 is de molen onttakeld tot aan de stenen onderbouw. De grutterij werd voortaan gebruikt als opslag en distributieruimte. Boekweit werd er niet meer gemalen maar nog wel verhandeld. Treurniet betrok zijn grutterswaren voortaan van een gruttersbedrijf in Rotterdam en leverde dit aan zo'n 60 grutterswinkels in de regio. Door de enorme vraag en het grote afzetgebied ondervonden de gebroeders Buijs met hun korenmaalderij geen concurrentie van hun Berkelse collega. In tegendeel zelfs, want toen de korenbouw in de loop van de twintigste eeuw terug liep kochten de gebroeders Buijs zelfs hun graan bij Arie Treurniet en niet meer rechtstreeks van de boeren.

Met behulp van oude kadasterkaarten konden de vorm en de grootte van het uit 1864 daterende woonhuis en de grutterij worden herleid. Het woonhuis (links) van 9 bij 12 meter, lag meer naar de Herenstraat dan dat van de linkerburen. De woonkamer met twee bedsteden had daardoor een zijraam en twee ramen in de voorgevel. Via de voordeur kwam men de grutterswinkel binnen met aan de linkerhand de verpakte grutterswaren en aan de rechterhand, achter de met ge-poetst koper beslagen toonbank, de schappen met erwten, bonen, meel en grutten. Achterin de winkel was de ingang naar de hoedenwinkel van dochter Agatha Treurniet waar zij haar hoeden maakte en verkocht. Ook kon je via de gang linksaf naar de slaapkamers. Je passeerde eerst een flinke kast, dan via de ouderlijke slaapkamer en twee kleinere weer naar de woonkamer. Naast het bakstenen huis stond de grutterij. Deze was geheel van hout opgetrokken en bevatte naast bedrijfsruimten nog een keuken, bijkeuken en een plee. Een toilet kon het benauwde hokje met poepdoos nauwelijks genoemd worden. In het gebouw bevond zich links naast de bedrijfsingang een stenen waterput waar jarenlang drinkwater uit getapt is. De korenmolen was in 1871 tegen het pand aan gebouwd. In 1883 is een stenen aanbouw langs het water geplaatst die als opslagruimte diende. Het straatje daarachter diende als wasplaatsje. Vanaf deze handige plek tapten de vrouwen water uit de Wildert wanneer ze, zoals gebruikelijk, op maandag de was deden.²⁵⁸

Zicht op het water van De Wildert, waar nu de Terpstraat is aangelegd. Links zien we de stenen aanbouw uit 1883 met daar achter het wasplaatsje en de brug naar het land waar de paarden liepen

De plaatsing in 1928 van een 60 pk ruw oliemotor naast de zuiggasmotor had een brandgevaarlijke situatie opgeleverd. In de nacht van vrijdag op zaterdag 27 februari 1931 brandde de nieuwe maalderij dan ook volledig af. Gelukkig kon de handel worden voortgezet in de oude grutterij die al die tijd als kantoor en levensmiddelengrossierderij had gefungeerd. Binnen hetzelfde jaar werd een geheel nieuwe en groots opgezette maalderij gebouwd. De zuiggasmotor had de brand wonderwel overleefd, maar voortaan zou uitsluitend gebruik worden gemaakt van een elektromotor.

Cor Treurniet, die vanwege zijn gezondheid het bedrijf had verlaten, was inmiddels getrouwd met Margaretha de Vries en kreeg met haar vijf zonen. Hun oudste zoon Arie kwam in 1931 in dienst bij zijn oom Nico en drie jaar later volgde zijn broer Gerard. Na de crisisjaren ging het weer beter met het bedrijf en vooral de opkomst van tarwemeel deed het bedrijf goed. De maalinstallatie werd aangepast en mede daardoor werd het door de bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog erkend als graanpakhuis en aangewezen als centraal magazijn voor bloem, suiker en andere kruidenierswaren. In 1949 verrees achter de maalderij een aardappelwas- en stoominstallatie. Het woonhuis naast de fabriek kon in 1952 worden gekocht en functioneerde sinds die tijd als kantoor. "Oom Niek" die in 1942 het bedrijf in 1942 aan zijn neven had verkocht, overleed op 25 maart 1965, twee jaar nadat hun eigen vader Cor was overleden. Zowel Arie als Gerard trouwden, maar alleen Gerard en zijn vrouw Gerritje kregen zonen. In 1968 ging het roer drastisch om: alle motoren en drijfwerken werden vervangen door een grote computer. De ontwikkeling ging daarna in een sneltreinvaart, de moderne tijd was aangebroken. Twee zonen van

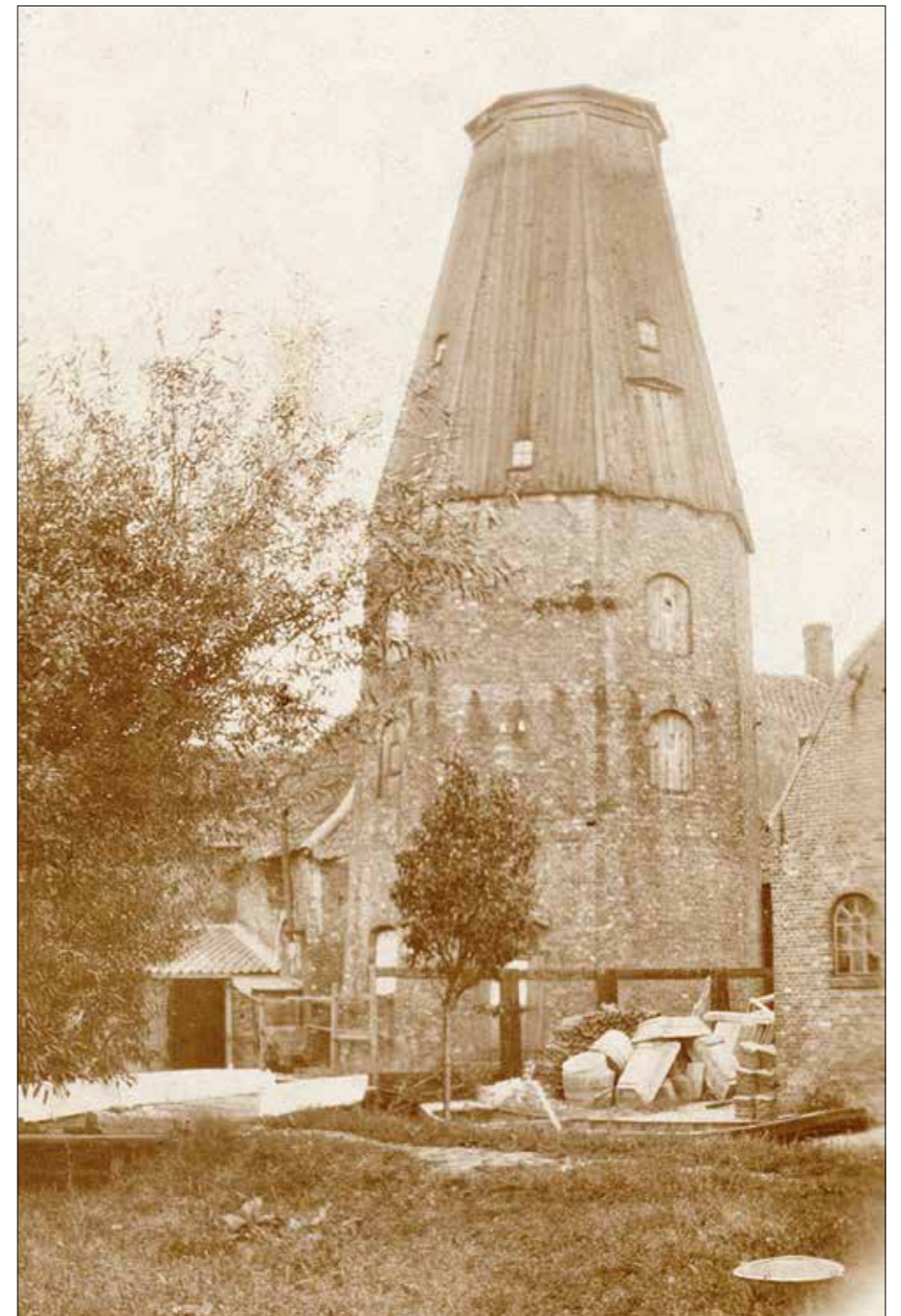
Niek Treurniet en zijn knecht brengen het meel rond met paard en wagen

Gerard Treurniet, Aad en Nico volgden hun vader en hun oom in de jaren zeventig van de vorige eeuw op in het bedrijf. Zij introduceerden weer grotere en modernere installaties en bewogen zich ook meer in de branche door middel van aandelen en bedrijfsovernamen. Sindsdien is het bedrijf gegroeid tot een van de grotere mengvoederproducenten van Nederland.²⁵⁹

Hoe het de grutterij, het huis en de molenstomp verder verging? Zij ondergingen hetzelfde lot als de oude woning van molenaar Buijs. Tijdens de grote sanering van het dorp vielen in 1968 ook de grutterij en de korenmolen van Treurniet onder de slopershamer om plaats te maken voor een aantal parkeervakken en een trottoir. Het riviertje De Wildert stroomde nog tot in de zeventiger jaren van de twintigste eeuw achter de erven van de Kerkstraat totdat het werd gedempt en berijdbaar gemaakt. Men doopte de Wildert om tot Terpstraat maar heeft toch zijn functie behouden als doorgang achter de erven van de Kerkstraat...

Na het verwijderen van de kap en de omloop in 1913 kreeg de molen ineens een heel ander uiterlijk

● De „stoffelijke resten“ van de wagenshuur van de heer Treurniet aan de Herenstraat.

9. Verantwoording

Gebruikte afkortingen

ANH	Archief Nederlands Hervormde Gemeente in Berkel en Rodenrijs
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
GAD	Gemeentearchief Delft
GAR 18	Gemeentearchief Rotterdam, Notarieel archief Hillegersberg tot 1811
GAR 314	Gemeentearchief Rotterdam, Notarieel archief Hillegersberg na 1811
GAR 1250	Gemeentearchief Rotterdam, Notarieel archief van Berkel en Rodenrijs
GAR 1251	Gemeentearchief Rotterdam, Rechterlijk archief Berkel en Rodenrijs
GAR 1255	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de schout en weesmannen (wees kamer) te Berkel en Rodenrijs
GAR 1303	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de Parochie Onze Lieve Vrouwe Geboorte te Berkel en Rodenrijs
GAR 1304	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de Remonstrantse Gemeente te Berkel en Rodenrijs
GAR 1305	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de Ambachtsheerlijkheid Berkel en Rodenrijs
GAR 1306	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van het Ambacht Berkel en Rodenrijs
GAR 1307	Gemeentearchief Rotterdam, Archieven van de gemeenten Berkel en Rodenrijs en De Tempel
GAR 1308	Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de gemeente Berkel en Rodenrijs
GAZ	Gemeentearchief Zoetermeer
NA	Nationaal Archief Den Haag
OAD	Hoogheemraadschap van Delfland, Oud Archief Delfland

Noten

- 1 OAD 3184
- 2 NA Archief van de fam. Van Oldenbarnevelt: 3.20.41 inv nr 423 en Hof van Holland 1428-1811, Memoriael van Sandelin inv. nr. 26
- 3 OAD no. 1818, ontleend aan J.L. van der Gouw, 1987
- 4 Volgens aantekeningen van S.C. Eldering.
- 5 NA Staten van Holland vóór 1572. 3.01.03, nr. 571 Kohier van de 10e penning 1553
- 6 NA Staten van Holland vóór 3.01.03, nr. 906 Kohier van de 10e penning 1556
- 7 GAZ Notarieel Archief Zoetermeer
- 8 Website van de gemeente Oud Beijerland
- 9 NA Archief van de familie Van Oldenbarnevelt. 3.20.41, nr. 423
- 10 OAD nr. 3149
- 11 NA Inventaris van het archief van de familie Van Egmond, (bibliotheek) inv. nr. 9J5
- 12 NA Staten van Holland vóór 1572 Kohier van de 10e penning 1561. 3.01.03, nr. 1222
- 13 mededeling S.C. Eldering
- 14 GAD, Oud Archief, inv. nr. 1745 blz 22v
- 15 NHG doos 126 tekst 17
- 16 GAR 1305 inv. nr. 153
- 17 GAR 1305 inv. nr. 156
- 18 S.C. Eldering, juli 1958, Zuid-Holland jaar gang 4
- 19 GAR 1306 inv. nr. 276
- 20 GAR 1251, inv. nr. 60b
- 21 NHK doos 126, tekst 1
- 22 GAR 1306 inv. nr. 276
- 23 NHK doos 126, tekst 3
- 24 NHK doos 127, kerkrekeningen 1636-1639
- 25 NHK doos 127, kerkrekeningen 1636-1639
- 26 GAR 1251, inv. nr. 14 blz 34; hierin wordt verwezen naar een afrekening in 1649.
- 27 GAR 1251 inv. nr. 13 blz 179
- 28 GAR 1250 inv. nr. 1 blz 225
- 29 GAR 1250 inv. nr. 1 blz 203
- 30 GAR 1250 inv. nr. 1 blz 225
- 31 GAR 1251 inv. nr. 14, blz 57
- 32 GAR 1250 inv. nr. 1 f. 172
- 33 GAR 1251 inv. nr. 15 f. 52
- 34 GAR 1251 inv. nr. 14 f. 247
- 35 idem, f.229
- 36 GAR 1306 inv. nr. 1
- 37 GAZ, Rechterlijk Archief Zegwaart inv. nr. 147c
- 38 GAR 1306 inv. nr. 1

De laatste restanten van de molen uit 1871 worden gesloopt

- 39 GAZ, Rechterlijk Archief Zegwaart inv nr 147c en Kerkrekeningen van de Hervormde gemeente Berkel en Rodenrijs, 1679
- 40 GAR 1251 inv. nr. 14 f. 213
- 41 GAR 1306 inv. nr. 288
- 42 GAR 1251 inv. nr. 15 f. 229
- 43 GAR Overschie, geen idee
- 44 GAR 1251 inv. nr. 16 f. 47
- 45 GAR 1251 inv. nr. 15
- 46 GAR 1251 inv. nr. 16
- 47 GAR 1306 inv. nr. 1
- 48 idem
- 49 GAR 1306 inv. nr. 154
- 50 GAR 1251, inv. nr. 16
- 51 GAR 1250, inv. nr. 3 f.81
- 52 GAR 1305 inv. nr. 155
- 53 GAR 1251, inv. nr. 15 f. 187
- 54 GAR 1251, inv. nr. 60
- 55 NHK doos 126, nr 4
- 56 GAR 1251, inv. nr. 97 f.85

- 57 GAR 1306 Volgens de registers tbv de personele belasting woont De Leede in 1674 (inv. nr. 331) nog in het dorp. In 1680 (inv. nr. 332) woont hij echter in Rodenrijs. In een giftenboek (GAR 1251 inv. nr. 26) staat vermeld dat hij in 1689 een gedeelte van een huis in de Kerkstraat erft en het resterend deel aankoopt. In 1692 wordt hij volledig eigenaar door overlijden van zijn vrouw. Hij verkoopt na haar dood de molen met het huis en nog een ander huis dat hij al bezat, in de Kerkstraat. Zijn overlijden in 1707 wordt aangegeven door een van de buurtbewoners: Cornelis van der Voort.
- 58 GAR 1250 inv. nr. 6 f. 35
59 GAZ Notarieel archief Zoetermeer inv. nr. 44
60 GAD Oud Archief inv. nr. 1369
61 GAR 1305 inv. nr. 158
62 GAR 1251 inv. nr. 22 f. 125
63 GAR 1250 inv. nr. 7 f. 45
64 GAR 1250 inv. nr. 27
65 idem
66 GAR 18 inv. nr. 4932
67 GAR 1251 inv. nr. 21 f. 12v
68 GAR 1305 inv. nr. 235
69 GAR 1251 inv. nr. 97 f. 131
70 GAR 1306 inv. nr. 333
71 GAR 1251 inv. nr. 27
72 idem
73 idem
74 idem
75 NA Financiën van Holland. 3.01.29, inv. nr. 793
76 GAR 1306 inv. nr. 308
77 GAR 1306 inv. nr. 5
78 GAR 1306 inv. nr. 337
79 GAR 1306 inv. nr. 339
80 GAR 1306 inv. nr. 308
81 GAR 1251 inv. nr. 99 f. 269
82 GAR 1250 inv. nr. 48 f. 32
83 GAR 1250 inv. nr. 37 f. 38
84 GAR 1250 inv. nr. 49 f. 157
85 GAR 1250 inv. nr. 62 f. 63 volgens boedel inventaris van Dirk Corn. Boer in 1781
86 OAD inv. nr. 4546/8
87 OAD inv. nr. 4546/9
88 OAD inv. nr. 74 f. 247-257
89 OAD inv. nr. 4546/6
90 GAZ Notarieel Archief Zoetermeer inv. nr. 29 en nr. 379
91 GAR 1250, inv. nr. 62 f. 17
92 GAR idem
- 93 GAR 1250, inv. nr. 61 f. 2
94 GAR 1252, inv. nr. 12
95 idem
96 idem
97 GAR 1251 inv. nr. 58
98 GAR 1251 inv. nr. 100 f. 36
99 GAR 1306 inv. nr. 535
100 GAR 1251 inv. nr. 134
101 GAR 1251 inv. nr. 134
102 GAR 1251 inv. nr. 58
103 GAR 1251 inv. nr. 87
104 GAR 1251 inv. nr. 125
105 GAR 1251 inv. nr. 37
106 GAR 18 inv. nr. 4932 f. 27
107 GAR 1250 inv. nr. 64
108 GAR 18 inv. nr. 4928 f. 564
109 GAR 18 inv. nr. 4928 f. 307
110 GAR 18 inv. nr. 4932 f. 39
111 GAR 1250 inv. nr. 66 f. 17
112 GAR 18, inv. nr. 4930 f. 274 en 4931 f. 02
113 GAR 1250, inv. nr. 66 f. 17
114 NA Vrederecht te Hillegersberg 3.03.54
115 GAR 1307 inv. nr. 479 en 578
116 GAR 1250 inv. nr. 123 no 10
117 GAR 1250 inv. nr. 70 blz 82
118 NA Inspecteur van het Kadaster in het zuidelijk gedeelte van Holland 1823-1832 3.08.01 inv. nr. 137
119 Reglementen Het Zedelijk Lichaam (collectie auteur)
120 GAR 1250 inv. nr. 79 f. 56
121 GAR 1307 inv. nr. 481
122 GAR 1307 inv. nr. 483
123 Kadaster Rotterdam, dagregister 691 art. 66
124 NA Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: afd. Nationale Militie en Schutterijen (1828) 1865-1911 2.04.44 inv. nr. 39
125 GAR 1307 inv. nr. 488
126 Kadaster Rotterdam legger Berkel en Rodenrijs, art. 657
127 mededeling dhr Th. de Groot jr.
128 mededeling dhr E. Esselink te Delft
129 mededeling dhr J. Bakker te Moerkapelle
130 OAD Polder Berkel inv. nr. 836
131 Kadaster Rotterdam dagregister 1455 art. 53
132 NA Handelsregister van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Delft 3.17.19 inv. nr. 39 no. 838
133 mededeling dochter Arent Olie
134 Stichting Molendocumentatie dossier Berkel en Rodenrijs
- 135 Kadaster Rotterdam dagregister 1559 art. 1019
136 Kadaster Rotterdam, dagregister 2332 art. 20
137 mededeling dhr Th. de Groot jr.
138 idem
139 GAR 1308 inv. nr. 55
140 idem
141 S. van Blokland, "Van dik Hout..." 1998
142 OAD inv. nr. 3171/2 en GAR 1a inv. nr. 2299
143 Uit de inventaris van het (inmiddels verdwenen) polderarchief van Berkel en Rodenrijs, no. 5.15
144 GAR 1251 inv. nr. 139
145 GAR 1a inv. nr. 2303 en 2398
146 GAR 1306 inv. nr. 1
147 OAD 3171/1
148 GAR 1a inv. nr. 2304
149 OAD inv. nr. 3171/2
150 NA Archief van de fam. Van Oldenbarnevelt 3.20.41 inv. nr. 445; GAR 1306 inv. nr. 155 en 156.
151 GAR 1a inv. nr. 2306/1
152 GAR 1306 inv. nr. 585
153 GAR 1306 inv. nr. 157 t/m 160
154 GAR 1306 inv. nr. 160
155 idem
156 GAR 1a inv. nr. 130 f. 8v
157 Met veel dank aan Piet van Westreenen en Els de Bruin
158 Het origineel is tijdens een tentoonstelling zoekgeraakt, alleen de tekening resteert.
159 GAR 1251 inv. nr. 13
160 Den Hollander, 2000
161 De Bodt, 1991 en Bloemers e.a., 1981
162 Bureau Monumenten en Archeologie, gemeente Amsterdam, WLO 1982 (WLO-178)
163 Catalogus Tinglazuuraardewerk en Tegels, Makkum 1984
164 Met dank aan dhr S. Venhuizen
165 GAR 1306 inv. nr. 338
166 Henkes en C. Laan, 2000
167 Van der Horst, mei 1986
168 Bartels, von Ende en Schütten, Westerheem jaargang 52, nr 3
169 Tax, maart 1995
170 GAR 1307 inv. nr. 520
171 GAR 1305 inv. nr. 63
172 GAR 1303 inv. nr. 371
173 GAR 1250 inv. nr. 1 f. 211
174 GAR 1307 inv. nr. 520 en 1251 inv. nr. 14
- 175 GAR 1251 inv. nr. 14 f. 56v
176 GAR 1251 inv. nr. 13 f. 83, f. 86v, f. 90
177 GAR 1250 inv. nr. 1 no 3
178 GAR 1250 inv. nr. 3 no 65
179 GAR 1250 inv. nr. 3 f. 192
180 GAR 1250 inv. nr. 3 f. 145
181 GA Schiedam, DTB Schiedam Gereformeerd
182 GA Schiedam, Oud Notarieel Archief Schiedam inv. nr. 771, f. 665
183 GA Schiedam, Oud Notarieel Archief Schiedam inv. nr. 756, f. 1469
184 GA Schiedam, Oud Rechterlijk Archief Schiedam inv. nr. 343, f. 107v
185 GA Schiedam, Oud Notarieel Archief Schiedam inv. nr. 771, f. 664
186 GAR 1251 inv. nr. 18 f. 98
187 GAR Notarieel Overschie inv. nr. 6762
188 GAR 1251 inv. nr. 94 f. 129
189 GAR 1251 inv. nr. 17 f. 132
190 GAR 1251 inv. nr. 18 f. 98
191 GAR 1251 inv. nr. 94 f. 30
192 GAR 1251 inv. nr. 94 f. 129
193 GA Schiedam, Archief van het Oudemannen Proveniershuis inv. nr. 17
194 GAR 18 inv. nr. 3852, f. 91
195 GAR 18 inv. nr. 3852, f. 90
196 GAR 18 inv. nr. 782, f. 911
197 GAR 1251 inv. nr. 94, f. 129
198 GAR 1250 inv. nr. 4, f. 55
199 GAR 1251 inv. nr. 28
200 GAR 1251 inv. nr. 28
201 GAR 1305 inv. nr. 197
202 GAR 1305 inv. nr. 197
203 GAR 1251 inv. nr. 130
204 GAR 1305 inv. nr. 164
205 GAR 1250 inv. nr. 26
206 GAR 1250 inv. nr. 44
207 GAR 1251 inv. nr. 29
208 GAR 1306 inv. nr. 5
209 GAR 1251 inv. nr. 30
210 GAR 1250 inv. nr. 34, f. 49
211 GAR 1250 inv. nr. 22
212 GAR 1306 inv. nr. 337 en 1251 inv. nr. 32
213 idem
214 idem
215 GAR 1307 inv. nr. 874
216 idem
217 GAR 1251 inv. nr. 42
218 GAR 1251 inv. nr. 76-1
219 GAR 1251 inv. nr. 32
220 GAR 1250 inv. nr. 52

221 GAR 1251 inv. nr. 116
 222 GAR 1251 inv. nr. 102
 223 GAR 1306 inv. nr. 156
 224 GAR 1251 inv. nr. 78 (Uit de boedel van Cornelis Maartens Verzijden)
 225 GAR 1290 inv. nr. 15
 226 GAR 1251 inv. nr. 78 (Uit de boedel van Cornelis Maartens Verzijden)
 227 GAR 1250 inv. nr. 62 f. 27
 228 GAR 2150 inv. nr. 142
 229 GAR 1251 inv. nr. 51 nr. 290
 230 GAR 1305 inv. nr. 52
 231 GAR 1251 inv. nr. 52-II, nr. 343
 232 GAR 1251 inv. nr. 63, nr. 158
 233 GAR 1250 inv. nr. 61 nr. 115
 234 GAR 1251 inv. nr. 38
 235 GAR 1250 inv. nr. 64, nr. 74
 236 GAR 1251 inv. nr. 104
 237 GAR 1251 inv. nr. 104, f. 334v
 238 GAR 1251 inv. nr. 138
 239 idem
 240 idem
 241 GAR 1251 inv. nr. 23 f. 91

242 GAR 1251 inv. nr. 52-1 no. 369
 243 GAR 1250 inv. nr. 66 nr. 414
 244 GAR 1251 inv. nr. 37
 245 GAR 1250 inv. nr. 66
 246 GAR 314 inv. nr. 4944 nr. 1 en inv. nr. 123, f. 933
 247 GAR 1250 inv. nr. 68, nr. 15
 248 NA Inspecteur van het Kadaster in het zuidelijk gedeelte van Holland 1823-1832 3.08.01 inv. nr. 137
 249 GAR 1250 inv. nr. 68 nr. 15
 250 GAR 1307 inv. nr. 580
 251 GAR 314 inv. nr. 123 f. 935
 252 Kadaster Rotterdam dagregister 328 art. 44
 253 Met dank aan dhr J. Heemskerk
 254 GAR 1307 inv. nr. 449 en Kadaster Berkel en Rodenrijs kadastrale legger 452
 255 GAR 1307 inv. nr. 621
 256 GAR 1307 inv. nr. 188
 257 GAR 1307 inv. nr. 621
 258 Mededelingen en archiefmateriaal van dhr A.G. Treurniet.
 259 Treurniet, 1992

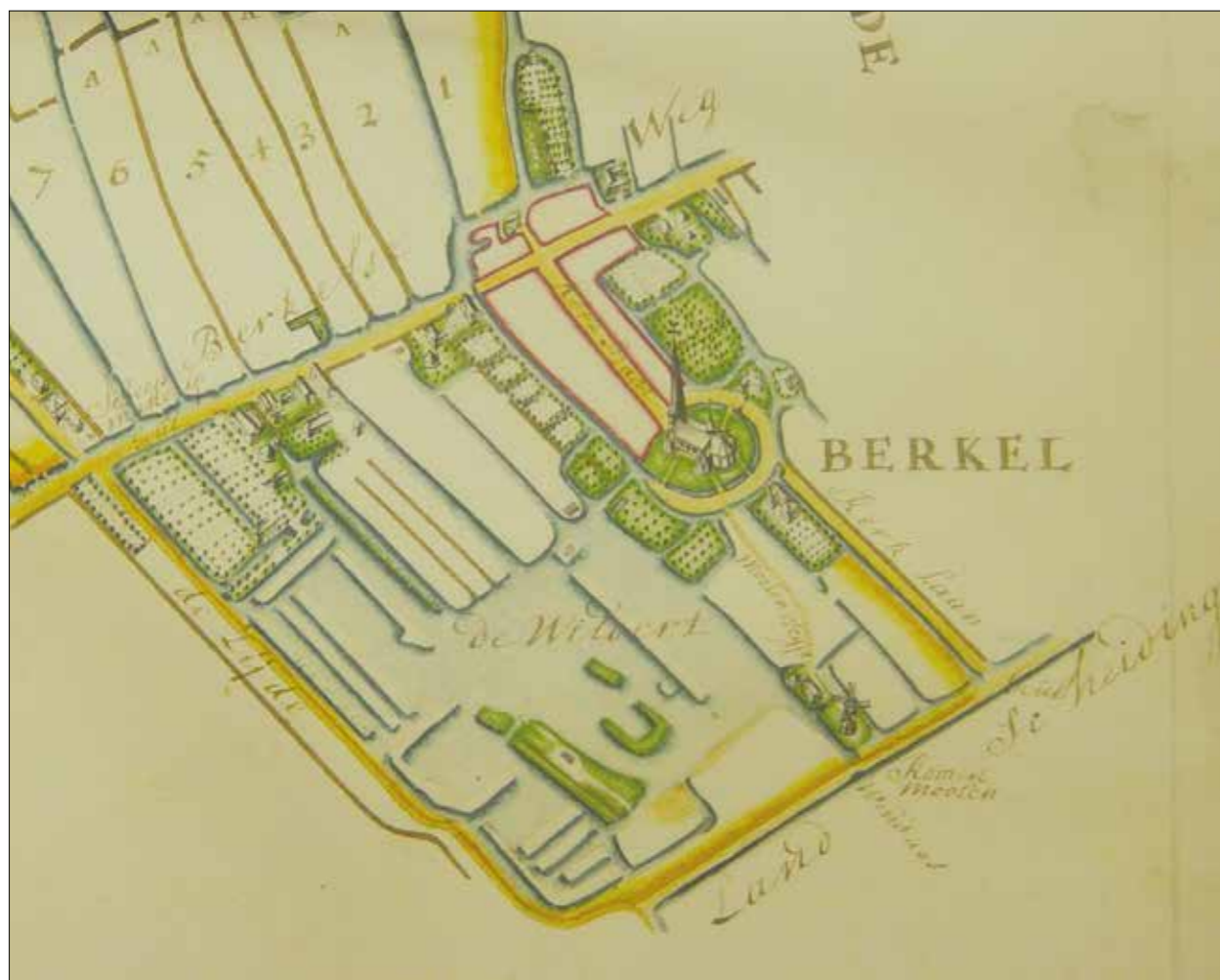
Illustratieverantwoording

Alle illustraties en foto's zijn door de auteur vervaardigd en komen uit diens collectie, tenzij hieronder anders vermeld.

Met dank aan:

Wim Bes: blz 58
 Wiard Krook: blz. 71 nr 15, blz 72 nrs 19 en 20, blz 118 nr 189, blz 129 nrs 221 en 222, blz 131 nr 234, blz 132 nrs 237 en 238, blz 137 nrs 258 t/m 260, blz 138 nrs 263 t/m 266, blz 142 nr 217, blz 143 nr 278, blz 145 nr 286
 Gerrit Pouw: blz 8 onder
 A.G. Treurniet: blz 9, 171, 172, 173, 175
 Rob van Zijll: blz 8 boven

Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, Wiard Krook: blz 74 boven
 Firma A. Treurniet: blz 170
 Gemeentearchief Rotterdam: blz. 6, 11, 38, 40, 56, 61, 62, 63, 149, 161
 Het Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem: blz 148
 Historisch Museum Rotterdam: blz 147
 Koninklijk Huisarchief: blz 26
 Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel: blz 12
 Kruger, S.J. God in den sondaar verheerlijkt, 1689: blz 24
 Mauritshuis, Den Haag: blz 159
 Nationaal Archief: blz 25, 38, 180
 Oud Archief Delfland: blz 14 onder, 35, 37, 60
 Rijksmuseum Amsterdam: blz 2
 De Schakel, 1985; blz 6
 Stichting Molendocumentatie, Amsterdam: blz 54
 Universiteit van Amsterdam: blz 21 boven

Geraadpleegde literatuur

Baart, J.M. e.a. Opgravingen in Amsterdam. 20 jaar stadskernonderzoek (Amsterdam, 1977)

Baart, J.M. "Italiaanse en Nederlandse faience 1600-1700" in: Nederlandse vereniging van Vrienden van de Ceramiek nr 138, 1990/2

Bartels, M. Steden in Scherven: vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel 1250-1900 (Amersfoort, 1999)

Bartels M. e.a. "Broodversiering uit de koekstad. Achttiende-eeuwse patacons uit een kuil aan de Polstraat te Deventer" in: Westerheem jg 52, nr 3, juni 2003

Berge, H.J. van der. "Genummerde Delftse spreukenborden uit de zeventiende eeuw: een aanvulling" in: Vormen uit Vuur, Mededelingenblad van de Nederlandse vrienden van ceramiek en glas. 2003/3

Bernet Kempers, A.J. In en om de grutterij. (Arnhem, 1979)

Bloemers, J.H.F. e.a. Verleden Land Archeologische opgravingen in Nederland. (Amsterdam, 1981)

Blokland, S. van. Van dik hout zaagt men planken. Van Vijsels Houthandel 1998

Bodt, S. de. Gedateerde ceramiek. (Rotterdam, 1991)

Bult, E.J. IHE Delft bloeit op een beerput. Archeologisch onderzoek tussen Oude Delft en West-vest. (Delft, 1992)

Bussel, ing P.E.W.A. van, Korenmolens, van ambacht tot industrie. (1991)

Dubbe, B. een keur van tin uit de havensteden Amsterdam, Antwerpen en Rotterdam. (Antwerpen, 1979)

Duco, D.H. De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren. (Leiden, 1987)

Duco, D.H. De tabakspijp als Oranjepropaganda. (Leiden 1992)

Duco, D.H. Merken en merkenrechten van de pijpmakers in Gouda. (Amsterdam, 2003)

Eldering, S.C. "De Geschiedenis der Berkelse molens" in Zuid-Holland, jg 4 nr 1 en 2 (1958)

Faas, K. "Bacchus op het Vat" in Pijpelogische Kring Nederland, jg 19, nr 75 1997

Gangelen, H. van e.a. Hoorn des Overvloeds. De bloeiperiode van het Noord-Hollandse slibaardewerk. (Wormerveer, 1997)

Gangelen, H. van en J.J. Lenting. "Enkele voorbeelden van minder bekend Duits loodglazuuraardewerk onder Bourtanger bodemvondsten" in: Antiek jg 8, maart 1985

Garthoff-Zwaan, M en A. Ruempol. Communnicerende vaten. Beeldentaal van slibversiering op laat middeleeuws aardewerk in de Nederlanden. (Rotterdam, 1988)

Groeneweg, G. Bergen op Zooms aardewerk. Vormgeving en decoratie van gebruiksaardewerk gedurende 600 jaar Bergen op Zooms aardewerk. (Waalre, 1992)

Grootveld, R. e.a. De kerk van Crooneveen. Archeologisch onderzoek naar de Zoetermeerse schuurkerk. (Zoetermeer, 2002)

Hasselt, H. en G.H. Stam "Netverzwaringen en visloden" in: The Coinhunters Magazine jg 14 nr 54

Henkes, H.E. en G.H. Stam "Glaszegels uit de Nederlandse bodem" in: Westerheem jaargang 39 nr 6, dec 1990

Henkes, G.H. Glas zonder Glans. Vijf eeuwen gebruiksglas van de Lage Landen 1300-1800. "Rotterdam Papers 9" (Rotterdam, 1994)

Henkes, H.E en C.A. van der Laan. "Zeventiende- en achttiende eeuws Boheems glaswerk uit Nederlandse en Vlaamse bodem" in: Gevonden Voorwerpen. Rotterdam Papers 11 (Rotterdam, 2000)

Hollander, L. den. "Een Leidse pottenbakkerij 1616/1671." in: Westerheem jg 49 nr 5, okt 2000

Hordt, A.J. van der, "Wijnflessen uit scheepswrakken uit de zeventiende en achttiende eeuw." in: Antiek, jg 26 nr 5

Hubert, B. "Nautilusschelpen (3)." In: Natuur en Techniek, april 1966

Hupperetz, W. "Genummerde Delftse spreukenborden uit de zeventiende eeuw." in: Vormen uit

het vuur. Mededelingenblad Nederlandse vrienden van ceramiek en glas, nr. 167 1992/2

Janssens, G. De graven Egmont en Horn. Slachtoffers van de politieke repressie in de Spaanse Nederlanden. (Brussel, 2003)

Janssen, H. Uit: Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch 1977-1979 deel III

Kleijn, J. de. Pot-sierlijk versierd volksaardewerk. (Arnhem, 1977)

Kleijn, J. de. Volksaardewerk in Nederland sedert de late middeleeuwen. (Lochem, 1986)

Klijn, E.M.Ch.F. Loodglazuuraardewerk in Nederland. De collectie van het Nederlands Openluchtmuseum. (Arnhem, 1995)

Korf, D. Tegels. (Haarlem, 1979)

Korf, D. Nederlandse majolica (Haarlem, 1981)

Kruger, S.J. God in den sondaar verheerlijkt. (1689)

Lenting, J.J. Schans op de grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850. (Sellingen, 1993)

Lubberding, H.H.J. "Kinderspeelgoed uit een Deventer waterput." in: Westerheem, 1977 nr 5

Lunsingh Scheurleer, D.F. Delft. Niederländische fayence. (München, 1984)

Lunsingh Scheurleer, D.F. Oranje op aardewerk. Van Willem de Zwijger tot Koningin Beatrix. (Lochum, 1994)

Meulen, J. van der, Brinkerink, J.P., Hout, P. von. Tabakspijpenijverheid in Gorinchem. Een inventarisatie van de pijpmakersnijverheid gedurende een periode van 200 jaar. (Leiden, 1992)

Naumann, J. Keramik vom Niederrhein. Die Irdenware der Düppen- und Pottbäcker zwischen Köln und Kleve. (Keulen, 1988)

Ostkamp, S. "Tortelduiven en vlamme harten." in: De verborgen stad, 750 jaar Alkmaar onder de grond. (Alkmaar, 2004)

Ottevanger, G. e.a. Molens, gemalen en andere waterstaatkundige elementen in Midden-Delfland. (Den Haag, 1985)

Pluis, J. De Nederlandse tegel, decors en benamingen 1570-1930. (Leiden, 1997)

Postma, C. Het Hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589. (Hilversum, 1989)

Reenen, P. van. "Jyddepotten, een inventarisatie." in: Het Profiel, december 1992

Scholten, F.T. Dutch majolica and delftware 1550-1700 from the Edwin van Drecht Collection. (Amsterdam, 1993)

Taks, C.J.H.M. "De nautilus als grondstof voor edelsmeden en parelmoerbewerders." in: Antiek, maart 1995

Tichelaar, P.J. Tinglazuur aardewerk en tegels. Catalogus Fries aardewerkmuseum De Waag te Makkum. (Makkum, 1984)

Treurniet, A.G. en N.C. Geschiedenis van de firma A. Treurniet van 1867 tot 1992. (Berkel en Rodenrijs, 1992)

Uilkens, J.A. Technologisch handboek of beschrijving van het gebruik, dewelk de mensch van de voortbrengselen der natuur maakt. (Amsterdam, 1813)

Venhuis, S. "Het slibaardewerk van de Leidse pottenbakkerij." in: Westerheem jg 49 nr 5, oktober 2000

Het vinden van een paar pijpenkoppen en wat scherven die aan elkaar bleken te passen, leverde na enig graafwerk achter de dorpskern van Berkel en Rodenrijs, een complete verzameling 17de en 18de-eeuws huisraad op. Uit archiefonderzoek bleek dat op die plaats vanaf 1634 een korenmolen had gestaan, die later bekend stond als de molen van Buijs of De Groot. Door verder speurwerk in de oude archieven kon van alle Berkelse korenmolenaars een levensbeschrijving worden gemaakt en enthousiast geworden, deed de auteur ook onderzoek naar de grutters en molenaars van de maalderij van de firma Treurniet.

In dit boek vindt u de verhalen en gebeurtenissen, die de molenaars in het oude Berkel en Rodenrijs hebben meegeemaakt. In de catalogus van de archeologische vondsten kunt u zien waar de Berkelse molenaars uit aten en dronken. Naast de vele afbeeldingen vindt u een uitgebreide beschrijving van de voorwerpen.

Bij de korenmolen stond op de landscheiding een windas waarmee men sloopjes over de dijk kon trekken.

Een neventaak van de molenaar betrof het onderhoud van dit werktuig, vandaar dat ook deze belangrijke schakel in het vervoer binnen de regio in een eigen hoofdstuk uitvoerig aan bod komt.

Dit boek geeft de lezer een uniek kijkje in het leven en werken van de grutters en de korenmolenaars in het dorp Berkel en Rodenrijs door de eeuwen heen.

Ron Tousain (1966) was als kind al bezig met de geschiedenis van Berkel en Rodenrijs. Hij is werkzaam bij de afdeling Archeologie van Bureau Monumenten&Archeologie in Amsterdam. Een groot deel van zijn vrije tijd gaat op aan het bestuderen van de geschiedenis van Berkel en Rodenrijs.

Ron Tousain

Granen en grutten

Korenmolenaars en grutters in Berkel en Rodenrijs

Ron Tousain

